

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LII

GENT 1998

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur:

Ere-Voorzitter:

Em. Professor Dr. S. J. DE LAET, Soenenspark 45, 9051 St.-Denijs-Westrem

Voorzitter:

Em. Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 47, 9051 Gent-Afsnee

Ondervoorzitters:

Em. Professor Dr. A. DE SCHRYVER, Meidoorndreef 28, 9050 Gentbrugge

Dr. J. SCHEERDER, Frits van den Berghelaan 21, 9830 St.-Martens-Latem

Redactiesecretaris-penningmeester:

Prof. Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Secretaris:

Dr. M. BOONE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

(alle briefwisseling en ruil)

Ere-bestuurslid:

Dr. J. DECAVELE, Veldstraat 82, 9000 Gent

Bestuursleden:

Lic. L. CHARLES, Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Dr. G. DENECKERE, Blandijnberg 2, 9000 Gent

Lic. M.C. LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

Lidmaatschap:

750 F jaarlijks vanaf 1995

Prijs, voor niet-leden, van de Handelingen: 850 F

(te storten op P.C.R. van de Maatschappij 000-0370680-43)

Uitgegeven met de steun van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en van de Provincie Oost-Vlaanderen.

ISSN: 0774-286X

D/1998/2514/3

LW03U/09191

TB 3AA5

HANDELINGEN

der

**Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent**

NIEUWE REEKS - DEEL LII

VAKGROEP MIDDELEEUWSE
GESCHIEDENIS
RUG. BLANDIJNBERG 2

GENT 1998

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN
OUDHEIDKUNDE
TE GENT

HANDELINGEN - DEEL LII

INHOUD

Philippe CROMBÉ, Recent steentijdonderzoek aan de Universiteit Gent. Een voorlopige balans	1
Jeroen BUNTINX, Lichtelaar te Lochristi, Redewinkel te Zeveneken en het Torregood en Bruinewalle te Zaffelare. Een onderzoek naar de sociaal-economische betekenis van grote abdijpachthoeven en hun bewoners (late 13de eeuw - einde ancien régime)	17
Elke COOLENS, Armeuzorg in het negentiende-eeuwse Gent. Analyse van de jaarrekeningen van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925)	57
Luc LIEVENS, Enkele aspecten van de Gentse Burgerwacht 1830-1920	83
Jo TOLLEBEEK, De <i>Messenger</i> en de Maatschappij. Over geschiedbeschouwing te Gent, 1870-1914	107
Leen CHARLES, Dulle Griet, het archiefbeheerssysteem van de Stad Gent	133
Peter SCHOLLIERS, Laudatio van Hilda Coppejans-Desmedt, laureate Cultuurprijs Stad Gent 1998	153
Hilda COPPEJANS-DESMEDT, Dankwoord van de laureate	157
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1997-1998	161

Medewerkers aan dit nummer:

Philippe CROMBÉ, Eendenweg 3, 9860 Oosterzele

Jeroen BUNTINX, Olmenstraat 14, 9070 Destelbergen

Elke COOLENS, Zangvogellaan 23, 9041 Oostakker

Luc LIEVENS, Sint-Katelijnestraat 9a, 9000 Gent

Jo TOLLEBEEK, KULeuven, Departement Geschiedenis, Blijde Inkomststraat 21/05,
3000 Leuven

Peter SCHOLLIERS, VUBrussel, Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis,
Pleinlaan 2, 1050 Brussel

Hilda COPPEJANS-DESMEDT, Vagevuurstraat 1, 9270 Laarne

Leen CHARLES, Stadsarchief Gent, Abrahamstraat 13, 9000 Gent

Marie Christine LALEMAN, Dienst Stadsarcheologie, Onderstraat 20, 9000 Gent

RECENT STEENTIJDONDERZOEK AAN DE UNIVERSITEIT GENT. EEN VOORLOPIGE BALANS.

Philippe CROMBÉ

Postdoctoraal Onderzoeker

Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen

1. Inleiding

Sinds het midden van de jaren tachtig is het onderzoek naar de steentijden vanuit de Vakgroep Archeologie en Oude Geschiedenis van Europa (voorheen Seminarie voor Archeologie) van de Gentse universiteit in een ware stroomversnelling geraakt. Omstreeks dezelfde tijd greep er een omschakeling van een eerder passief naar een steeds actiever onderzoeksbeleid plaats. Alhoewel de prehistorie *sensu stricto* reeds lang tot het studieterrain van de Gentse vakgroep behoort, ging er in de vroegere jaren slechts weinig aandacht naar het eigenlijke veldwerk. Van een geprogrammeerd steentijdonderzoek was er in de jaren zestig en zeventig geen sprake. Men concentreerde zich in die tijd vooral op het schrijven van syntheses en overzichtswerken en de studie van objecten bleef dikwijls beperkt tot enkele uitzonderlijke vondsten (bijv. gepolijste bijlen, hakken in hertengewei, ...). Opgravingen van prehistorische vindplaatsen grepen daarentegen slechts occasioneel plaats (bijv. te Kruishoutem, ...) en bleven bovendien meestal heel kleinschalig. Dit alles heeft ertoe geleid dat de prehistorie in de provincies Oost- en West-Vlaanderen lange tijd uitermate slecht gedocumenteerd is gebleven. Zelfs in de laatste herwerkte versie van S.J. De Laet's overzichtsboek « La Belgique d'avant les Romains », gepubliceerd in 1982, zijn de meeste verspreidingskaarten ter hoogte van deze provincies quasi blanco.

Aan het begin van de jaren tachtig kwam hierin geleidelijk verandering. Een eerste aanzet tot een dynamischer steentijdonderzoek kwam er met Jan Vanmoerkerke, die tijdens en eveneens na zijn studies archeologie als eerste een systematische inventaris van prehistorische vindplaatsen, waarvan het materiaal in diverse private en openbare verzamelingen bewaard werd, publiceerde¹. Hij is het tevens die via een werkgroep in de schoot van het Verbond voor Oudheidkundig Bodemonderzoek in Oost-Vlaanderen een aantal lokale geïnteresseerden wist te mobiliseren voor een systematische prospectie van Oost-Vlaanderen. Dit leidde tot de ontdekking van tientallen voorheen ongekende prehistorische vindplaatsen met een concentratie in het gebied van

---

¹ J. Vanmoerkerke, *Het Mesolithicum te Mendonk*. Gent, 1982.

² L. Van Vlaenderen, *Oppervlakteprospectie in de vallei van de Kale-Moervaart*. In: *V.O.B.O.V.-info*, 38-40, 1990, pp. 16-23.

PHILIPPE CROMBÉ

Wachtebeke-Stekene² en de regio rond Oudenaarde³. Vanaf 1985 ongeveer kwam ook het opgravingswerk stilaan op gang. Zo werd er steeds regelmatig bij opgravingen van sites uit de Metaaltijden, de Gallo-Romeinse of middeleeuwse periode ook prehistorisch materiaal aangetroffen. Dit was onder meer het geval bij de opgravingen te Vinderhoute⁴, Ursel⁵, Asper⁶ en Klein-Sinaai⁷. Later volgden ook een aantal noodopgravingen, waaronder deze te Oudenaarde "Donk"⁸ als belangrijkste.

De talrijke ontdekkingen uit de jaren tachtig leidden tot het beseft dat de provincies Oost- en West-Vlaanderen een bijzonder groot potentieel voor het toekomstig prehistorisch onderzoek bezat en dat er bijgevolg een dringende noodzaak was aan een meer gestructureerd onderzoeksbeleid. In 1990 ging in het kader van een doctorale studie aan de Gentse universiteit een eerste geprogrammeerd onderzoek naar de bewoning tijdens de Midden en Late Steentijd van start⁹. Tussen 1990 en 1996 werden verspreid over de provincies Oost-Vlaanderen en westelijk Henegouwen op diverse locaties, onder meer te Kruishoutem, Ronse, Oeudeghien, Saint-Sauveur, Maldegem, Oostwinkel en Verrebroek, steentijdvindplaatsen onderzocht. Parallel hiermee werden vanuit de vakgroep in samenwerking met oud-studenten en amateur-archeologen diverse inventarisatieprojecten in deelgebieden van het studiegebied opgestart (zie infra). Een erkenning van het nieuwe onderzoeksbeleid kwam er uiteindelijk in 1998 met de goedkeuring van een «Geconcerteerde Onderzoeksactie» door de Onderzoeksraad van de Universiteit Gent (zie infra).

2. Bewaringstoestand van de prehistorische vindplaatsen

Algemeen mag worden gesteld dat steentijdvindplaatsen tot de meest kwetsbare sites van ons archeologisch patrimonium behoren. Hiervoor zijn verschillende redenen. Eerst en vooral is er de hoge ouderdom van deze vindplaatsen, die ertoe

---

³ J.-P. Parent & J.-C. Vandenabeele, Recente prospecties in Zuid-Oost-Vlaanderen. In: *V.O.B.O.V.-info*, 38-40, 1990, pp. 24-28.

⁴ J. Bourgeois, J. Bungeneers, A. Delcourt & J. Rommelaere, *Fouilles à Vinderhoute-Molenbrug. Campagnes 1985-1986. Occupation mésolithique, habitat du second âge du fer et de l'époque romaine*. Gent, 1987 (= *Scholae Archaeologicae*, 8).

⁵ J. Bungeneers, A. Delcourt & J. Rommelaere, *Excavations at Ursel (East Flanders) 1985-1986. Prehistoric occupation and Roman cemetery*. Gent, 1987 (= *Scholae Archaeologicae*, 7).

⁶ F. Vermeulen, *The Roman Settlement and Cemetery at Asper (Gavere, East Flanders)*. Gent, 1986 (= *Scholae Archaeologicae*, 5).

⁷ J. Vanmoerkerke & F. De Belie, Epi-Paleolithicum en Laat-Neolithicum te Klein-Sinaai (Stekene). In: *V.O.B.O.V.-info*, 14, 1984, pp. 1-13.

⁸ J.-P. Parent, P. Van der Plaetsen & J. Vanmoerkerke, *Prehistorische jagers en veetelers aan de donk te Oudenaarde*. Gent, 1987 (= *V.O.B.O.V.-info*, 24-25).

⁹ P. Crombé, *The Mesolithic in Northwestern Belgium. Recent excavations and surveys*. Oxford, 1998 (= *British Archaeological Reports, International Series*, 716).

RECENT STEENTIJDONDERZOEK

leidt dat diverse categorieën van objecten en structuren niet meer of uitermate slecht geconserveerd zijn. Vooral de hoge zuurte- en oxidatiegraad van de Vlaamse bodem is op termijn nefast voor alles wat organisch materiaal betreft. Zo is de kans om nog gebruiksvoorwerpen in been of gewei (harpoenen, vishaken, hakken, ...) en houten constructie-elementen (palen, ...) aan te treffen eerder gering. Uitzondering hierop vormen de laaggelegen gebieden, zoals het overstromingsgebied van rivieren (het alluvium) en de poldergebieden (bijv. Schelde- en Kustpolders), waar prehistorische resten zich vaak onder het grondwaterniveau in anaërobe milieus bevinden.

Ook diverse bodemprocessen hebben een negatief effect op de bewaring van prehistorische vindplaatsen. In de zandstreek bijvoorbeeld is de podzolizatie verantwoordelijk voor het uitwissen van nagenoeg alle ingegraven structuren, zoals paalkuilen en afvalkuilen, die zich in de bovenste halve meter van de bodem bevinden. Hierdoor zijn enkel dieper ingegraven structuren, zoals grachten of diepe paalkuilen, nog zichtbaar. Verder heeft ook de biologische activiteit in de bodem bijgedragen tot de afbraak van prehistorische overblijfselen¹⁰. De gevolgen van de drukke graafactiviteiten van wormen en mollen bijvoorbeeld zijn niet te onderschatten. Hoe klein ze ook zijn, deze gravers zijn in staat om prehistorisch materiaal in alle richtingen te verplaatsen en zodoende het onderlinge ruimtelijk verband zowel in horizontale als verticale (stratigrafische) zin onherroepelijk te verstoren. Nog destructiever zijn de boomontwortelingen of boomvallen, die blijkens recente observaties in het verleden bijzonder frequent hebben plaatsgegrepen. De ontworteling van een boom, onder invloed van de wind bijvoorbeeld, gaat meestal gepaard met de creatie van een diepe en brede kuil waarbij alle overblijfselen op die plaats vernietigd of verplaatst worden. In streken met een uitgesproken reliëf, zoals het Zuid-Vlaamse heuvelgebied, is erosie dan weer de grote boosdoener. Vooral vindplaatsen gelegen langsheen plateauranden blijken het gevoeligst voor afglijding en afspoeling, in die mate zelfs dat ook paleolithische vindplaatsen die oorspronkelijk diep bedolven lagen, vandaag de dag aan het oppervlak te vinden zijn.

Een laatste versturende factor is de landbouw die sinds de Middeleeuwen in onze gebieden op volle toeren draait. Het in de loop der eeuwen steeds dieper bewerken van de bodem heeft geleid tot een algemene en grootschalige verstering van het prehistorische patrimonium, in het bijzonder van de jongste contexten. Als gevolg van het vrijwel compleet stilvallen van erosie en sedimentatie naar het einde van de ijstijden toe, omstreeks 10.200 v.Chr., zijn de meeste vindplaatsen uit de Midden en Late Steentijd niet onder sedimenten bedolven geraakt. Op vele plaatsen stemt het prehistorische loopvlak dan ook overeen met het actuele loopvlak en liggen de prehistorische overblijfselen er als het ware onbeschermd bij.

---

¹⁰ P. Crombé & R. Langohr, *Natuurlijke verstoringsprocessen op steentijdvindplaatsen. Natuur en techniek*. In druk.

PHILIPPE CROMBÉ

Ingevolge deze verschillende verstoringsprocessen is het de jongste jaren steeds moeilijker geworden om in Vlaanderen en zelfs in geheel België nog weinig of niet gehavende vindplaatsen te lokaliseren. De enige relictgebieden die ons in Vlaanderen nog resten zijn gelegen in de riviervalleien en polders, waar prehistorische niveaus afgedekt kunnen zijn door veen en/of overstromingsklei. Enkele opgravingen in de Scheldevallei onder meer te Oudenaarde en op de linkeroever van Antwerpen hebben de gunstige conserveringsomstandigheden van deze milieus reeds voldoende aangetoond. Helaas heeft het onderzoek in deze afgedekte gebieden ook een keerzijde. Vanwege de diepteligging van de archeologische niveaus zijn deze gebieden voor prospectie volgens de traditionele technieken minder toegankelijk en blijkt het opsporen van vindplaatsen geen sinecure te zijn. De verkenning van deze gebieden vergt aangepaste technieken die vergeleken met de traditionele technieken veel duurder en bovendien veel arbeidsintensiever zijn. Gelet op het hoge rendement van deze contexten lijkt het ons toch noodzakelijk en bovendien hoogstdringend dat er binnen korte termijn grondig werk wordt gemaakt van een systematische en intensieve verkenning van de Vlaamse valleien en polders. De jongste jaren worden immers ook deze gebieden steeds vaker verstoord door de aanleg van collectoren, zuiveringsstations, zandwinning en havenuitbreiding. Indien nu niet tijdig ingegrepen wordt, dreigt een belangrijk deel van ons verleden definitief verloren te gaan. Bovendien hinkt Vlaanderen in vergelijking met de buurlanden, waar *Wetland Archaeology* reeds jaren intensief wordt uitgevoerd, hopeloos achterop. De verantwoordelijkheid ligt thans in het kamp van de instanties die instaan voor het beleid van het archeologisch patrimonium in Vlaanderen.

3. Enkele recente resultaten

Sinds het opstarten in 1990 van een geprogrammeerd steentijdonderzoek aan de Gentse universiteit werden reeds een aantal interessante resultaten geboekt die hieronder kort zullen toegelicht worden.

3.1. *Sporen van Neanderthalers te Aalter*

Onze kennis van de Oude Steentijd of het Paleolithicum in Oost- en West-Vlaanderen is lange tijd beperkt gebleven tot een aantal losse vondsten (o.m. te Gent « Blaarmeersen », Merelbeke, ...) en kleine vondstensembles (o.m. te Gent « Port-Arthur », Kemmelberg), die vaak moeilijk te interpreteren en precies te dateren zijn. Pas in de loop van de jaren tachtig werden de eerste ware paleolithische nederzettingen in de provincie Oost-Vlaanderen, meer bepaald te Aalter, ontdekt. De ontdekking staat op naam van G. Van der Haegen, toen amateur-archeoloog en thans gepromoveerd tot wetenschappelijk medewerker aan de vakgroep. Hij slaagde erin om na tientallen prospectietochten op twee locaties te Aalter ongeveer duizend paleolithische gebruiksvoorwerpen (fig. 1) aan het oppervlak in te zamelen die daar door erosie waren blootgespoeld. Een

RECENT STEENTIJDONDERZOEK

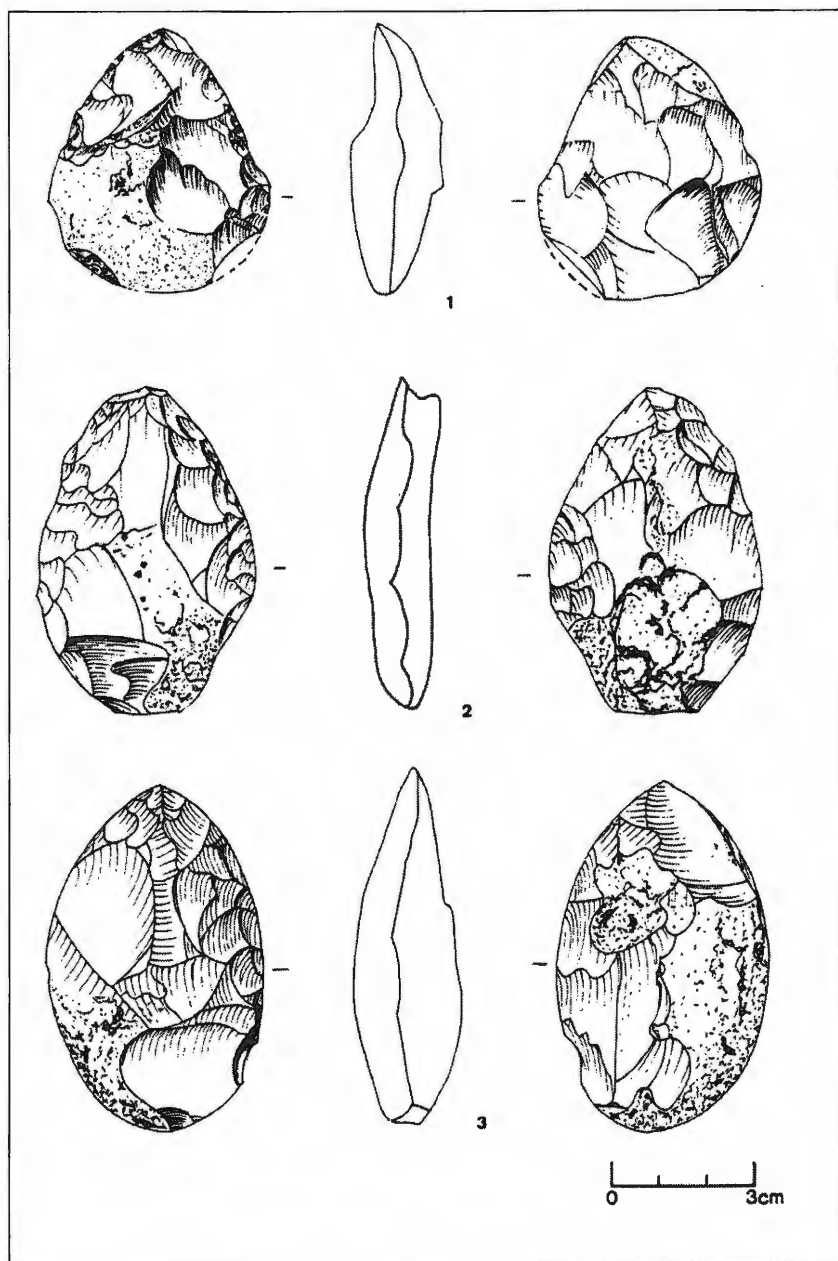

Fig. 1: Enkele kleine vuistbijtjes in vuursteen afkomstig van de midden-paleolithische vindplaats van Aalter.

PHILIPPE CROMBÉ

eerste verwerking van deze voor Vlaanderen unieke vondsten leidde in 1992 tot een licentiaatsverhandeling¹¹. Gezien het belang van deze ontdekking verscheen later, in 1994¹², een meer gedetailleerde studie waarin de aandacht vooral uitging naar de datering van deze vondsten. Proefopgravingen¹³ wezen echter uit dat beide sites wellicht volledig geërodeerd zijn en dat de kans bijgevolg heel klein is om nog *in situ* bewoningsresten aan te treffen.

Bij afwezigheid van dateerbaar organisch materiaal kan het verzamelde vondstenmateriaal louter aan de hand van technologische en vormtypologische criteria gedateerd worden. Gelukkig vertoont het materiaal voldoende specifieke kenmerken om een vrij precieze chronologische situering toe te laten. Op basis van vergelijkingen met beter bewaarde buitenlandse contexten lijkt een datering tussen 80.000 en 60.000/40.000 jaar geleden bijzonder aanvaardbaar. Het materiaal behoort aldus tot het Midden-Paleolithicum (250.000-35.000 jaar geleden) en kan wellicht in verband gebracht worden met een groepje rondtrekkende Neanderthalers die zich voor enige tijd te Aalter gevestigd heeft. Verdere details over deze nederzettingen zullen we helaas nooit hebben, gezien de gevorderde staat van versterking.

Interessant is evenwel de topografische inplanting van de kampementen (fig. 2). Beide bevinden zich op een uitgesproken heuvel, de ene nabij de top op ca. 25 m hoogte, de andere op de zacht hellende noordelijke flank. Beide locaties genieten van een breed uitzicht op de dieperliggende «depressie van Beernem», die destijds een zijtak vormde van de meer oostelijk gelegen Vlaamse Vallei, een dal van 20-25 m diepte dat zich ten noorden van Gent tussen Maldegem en Stekene uitstrekte over een breedte van ongeveer 50 km. Deze vallei was wellicht een belangrijke trekpleister voor het toenmalige wild: getuige hiervan de talloze fossiele faunaresten van onder meer de wolharige neushoorn, de mammoet, het rendier en het paard die op verschillende plaatsen (o.m. te Gent, Uitbergen, enz.) bij bagger- en zandwinningswerken aan het licht kwamen. Vermoedelijk zochten ze er vooral tijdens de wintermaanden hun onderkomen.

3.2. *Jagers-verzamelaars-vissers aan het einde van de ijstijden*

Het zwaartepunt van het actuele steentijdonderzoek aan de Gentse universiteit situeert zich op het vlak van de bewoning in Zandig-Vlaanderen op het einde van en kort na de laatste ijstijd ongeveer tussen ca. 13.000 en 5.000 v. Chr. Tijdens

---

¹¹ G. Van der Haegen, *Archeologische prospectie van de gemeente Aalter*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling R.U.Gent. 1992.

¹² P. Crombé & G. Van der Haegen, *Het Midden-Paleolithicum in Noordwestelijk België*. Gent. 1994 (= *Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks*, 3).

¹³ P. Crombé & G. Van der Haegen, Een midden-paleolithische vindplaats te Aalter "Nieuwendam" (Oost-Vlaanderen). In: *Notae Praehistoricae*, 14, 1994, pp. 29-37.

RECENT STEENTIJDONDERZOEK

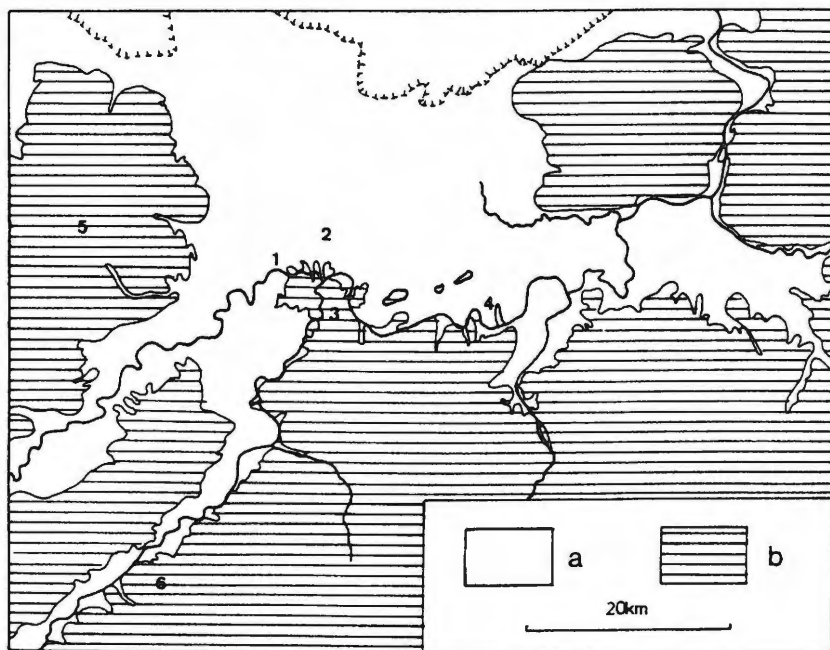

Fig. 2: Vereenvoudigde weergave van de Vlaamse Vallei (witte zone) met aanduiding van de belangrijkste midden-paleolithische vindplaatsen. 1. Gent "Blaarmeersen" 2. Gent "Port-Arthur" 3. Merelbeke "Ringvaart" 4. Uitbergen 5. Aalter 6. Amougies/Kluisberg.

deze periode, die bekend staat als het Laat-Glaciaal en het vroege Post-Glaciaal, grijpt in onze gebieden na een lange fase van aanhoudende en strenge koude tijdens de tweede helft van de laatste ijstijd een rekolonisatie plaats. Sporen hiervan vinden we terug onder de vorm van tientallen finaal-paleolithische (*Federmesser*) en mesolithische vindplaatsen, die verspreid voorkomen in de Zandstreek tussen de Noordzeekust en de Benedenloop van de Schelde. Deze definitieve herbevolking van onze gebieden, net zoals in vele andere gebieden van Noordwest-Europa, was mogelijk dankzij een gevoelige klimaatsverbetering waardoor de gemiddelde zomertemperaturen geleidelijk stegen van ca. 5° C tot uiteindelijk 18° C. Palynologen en paleontologen hebben inmiddels kunnen aantonen dat deze klimaatswijziging een rechtstreekse invloed gehad heeft op de toenmalige flora en fauna. Het ligt enigszins in de verwachting dat ook de leefwijze van de mens hierdoor drastisch veranderde, doch de ware toedracht en de verschillende facetten hiervan zijn nauwelijks gekend. Om hierover meer te weten te komen is vanaf 1990 aan de Universiteit Gent een grootschalig en intensief onderzoek gestart, waarin gepoogd wordt deze overgangproblematiek via verschillende invalshoeken te benaderen. Het betreffende onderzoek wordt op drie verschillende niveaus georganiseerd: 1° inventarisatie en prospectie van

PHILIPPE CROMBÉ

oppervlaktevindplaatsen, 2° verkenning en evaluatie van afgedekte gebieden, 3° opgraving van goed geconserveerde nederzettingen.

Het eerste luik van het project is reeds vergevorderd en de eerste resultaten hiervan zullen op korte termijn gepubliceerd worden in de buitengewone reeks van de «Archeologische Inventaris Vlaanderen». In verschillende deelgebieden van Zandig-Vlaanderen, zoals het Meetjesland (G. Van der Haegen), de Moervaartdepressie (L. Van Vlaenderen) en het Waasland (M. De Meireleire), worden momenteel alle oppervlaktevindplaatsen uit de betrokken periode, die sinds het opstarten van de systematische terreinverkenningen aan het begin van de jaren tachtig ontdekt zijn (zie supra), nauwkeurig bestudeerd en geïnventariseerd. Gezien hun vergevorderde vernieling – nagenoeg alle archeologisch materiaal ligt thans aan het oppervlak – hebben deze sites helaas slechts een beperkte wetenschappelijke waarde meer. Ruimtelijke informatie met betrekking tot de oorspronkelijke organisatie van de nederzettingen kunnen zij niet langer verschaffen. De studie van deze vindplaatsen dient bijgevolg noodgedwongen beperkt te blijven tot het technologisch en typologisch analyseren van de vondsten, *in casu* gebruiksvoorwerpen in vuursteen en kwartsiet. Indien voldoende diagnostische artefacten of kenmerken aanwezig zijn kan dit leiden tot een relatieve datering van de vindplaats. Ondanks deze talrijke beperkingen blijft het belangrijk dat oppervlaktevindplaatsen nauwkeurig geregistreerd worden. Ze zijn immers van onschatbare waarde bij de reconstructie van de nederzettingenpatronen of het landgebruik tijdens de betrokken periode. Wil men een beeld krijgen van de manier waarop de prehistorische mens door het toenmalige landschap migreerde en aldus de omgeving exploiteerde, dan moet men voor het grootste deel terugvallen op deze oppervlaktevindplaatsen. Immers, volgens ruwe schattingen zou meer dan 95% van alle finaal-paleolithische en mesolithische vindplaatsen reeds voor het grootste deel onherroepelijk vernietigd zijn. Vandaar dat bij de inventarisatie veel aandacht besteed wordt aan de ligging van de vindplaatsen. Zo wordt voor elke vindplaats de precieze geografische, (paleo)topografische en bodemkundige situering nagegaan. Zodoende is het mogelijk om een aantal constanten of patronen in de spreiding van de nederzettingen op te sporen. Zo kon bijvoorbeeld vastgesteld worden dat de prehistorische mens bij het oprichten van zijn kampementen een uitgesproken voorkeur had voor een droge zandige bodem. De meeste nederzettingen zijn immers aangelegd op kleine en vaak smalle zandruggen langsheen een rivier, een beek, een meertje of een ondiepe depressie. Verder beschikken we reeds over weliswaar voorlopige aanwijzingen dat er een belangrijke verandering in het landgebruik plaatsgegrepen heeft naar het einde van het Mesolithicum toe. Zo blijkt de geografische spreiding van nederzettingen jonger dan ca. 7.000 v.Chr. veel beperkter te zijn dan deze van de oudere woonplaatsen. Sites uit het Finaal-Paleolithicum en het Vroeg- en Midden-Mesolithicum komen nagenoeg over het gehele gebied van Zandig-Vlaanderen voor, terwijl de laat-mesolithische veel-er geconcentreerd liggen langsheen grote valleiranden onder meer van de Schelde en de Kale-Durme. De achterliggende betekenis hiervan is nog niet heel

RECENT STEENTIJDONDERZOEK

duidelijk, maar het zou wel eens in verband kunnen staan met een toenemende verdichting, verduistering en verarming van het bos dat precies rond die tijd veranderde van een overwegend naaldbos in een gemengd loofbos met eik, linde en els. Deze vegetatieve shift veroorzaakte mogelijk een verarming in de variatie en de dichtheid van het boswild, waardoor het dichte bos voor de toenmalige mens minder aantrekkelijk werd. Verder onderzoek zal moet uitwijzen in hoeverre deze hypothese aanvaardbaar is.

Het is echter overduidelijk dat er een dringende nood is aan beter bewaarde vindplaatsen wil men tot een degelijk en verantwoord beeld van deze prehistorische samenlevingen komen. Precies daarom wordt de jongste jaren vanuit de Gentse universiteit aangestuurd op een systematische en pluridisciplinaire verkenning van afgedekte gebieden. In afwachting dat de middelen hiervoor ter beschikking worden gesteld, is het veldwerk geconcentreerd op een klein gebied dat als testcase moet dienen. Sinds 1992 wordt immers in het gebied van de Wase Scheldepolders, meer bepaald in het uitbreidingsgebied van de Antwerpse haven-linkeroever, intensief onderzoek verricht naar de mesolithische bewoning. Aanleiding hiertoe was de ontdekking door leden van de Archeologische Dienst Waasland (A.D.W.) van een twintigtal vuurstenen artefacten bij grondwerken op een locatie te Verrebroek. Gezien de diepteligging van deze vondsten bleek het duidelijk om een afgedekte vindplaats te gaan die bedolven lag onder een dikke veen- en kleilaag. De resultaten van de opgravingen die er tussen 1992 en 1994¹⁴ in samenwerking met de A.D.W. werden uitgevoerd bewezen de bijzondere bewaringsomstandigheden van deze vindplaats. Dankzij de afdekking waren de nederzettingsresten ruim 10.000 jaar quasi onaangeroerd in de bodem bewaard gebleven, zodat de site een unieke gelegenheid bood om een gedetailleerde analyse en reconstructie van een vroeg-mesolithisch kampement te maken.

Sinds eind 1996 echter wordt de vindplaats bedreigd door grootschalige werken ter aanleg van een derde havendok, het Verrebroekdok (fig. 3), dat uiterlijk in 2001 moet gerealiseerd zijn. Wat ooit begon als een geprogrammeerd archeologisch onderzoek werd nu plots omgeschakeld in een noodonderzoek. Vrijwel ogenblikkelijk na het opstarten van de havenwerken werd een grondige evaluatie van de vindplaats gemaakt¹⁵. Dit gebeurde door middel van een intensieve

---

¹⁴ P. Crombé, Epipaleolithische en mesolithische bewoning in Zandig Vlaanderen: resultaten van de opgravingscampagne 1992 op vier Oostvlaamse sites. In: *Notae Praehistoricae*, 12, 1993, pp. 83-94. P. Crombé, Recherche poursuivie sur le Mésolithique en Flandre orientale. In: *Notae Praehistoricae*, 13, 1994, pp. 71-78. P. Crombé & M. Van Strydonck, Recherche poursuivie sur le site mésolithique ancien de Verrebroek (Flandre orientale): résultats de la campagne 1994. In: *Notae Praehistoricae*, 14, 1994, pp. 95-102.

¹⁵ P. Crombé & M. Meganck, Results of an auger survey research at the Early Mesolithic site of Verrebroek "Dok" (East-Flanders, Belgium). In: *Notae Praehistoricae*, 16, 1996, pp. 101-115.

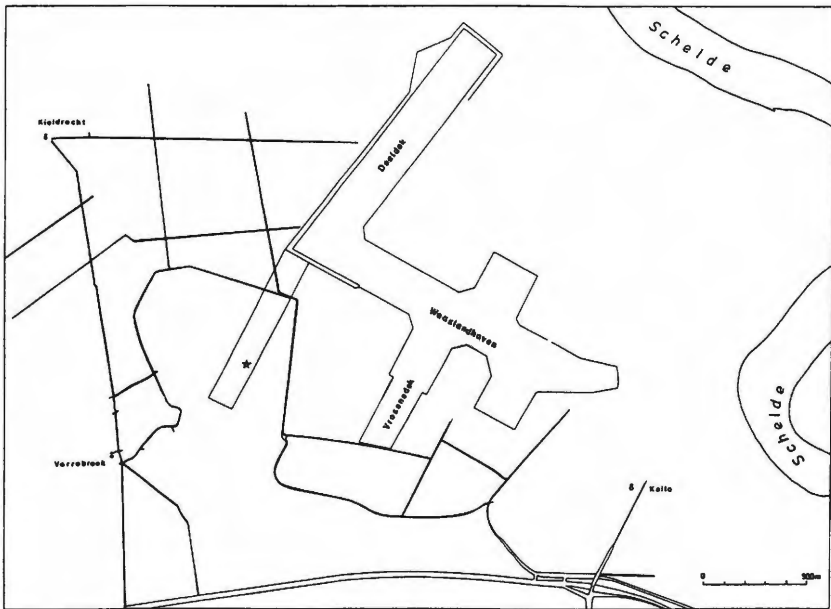

Fig. 3: Situering van de vroeg-mesolithische nederzetting van Verrebroek in het Antwerpse havengebied.

boorprospectie in een straal van 100 tot 200 m rond de vindplaats teneinde de ware omvang van de nederzetting te achterhalen en de zones te lokaliseren die bij verdere opgravingen absolute prioriteit moesten krijgen. De resultaten van deze prospectiecampaagne waren verbazingwekkend, vermits kon worden vastgesteld dat de vindplaats meer dan 3 hectaren groot was en voor ruim de helft bijzonder goed bewaard. Vanaf dan stelde zich het probleem van de financiering van een grootschalige noodinterventie. Bij afwezigheid in het Vlaamse decreet op de bescherming van het archeologisch patrimonium van een clause die de financiering van noodopgravingen regelt, lag het niet in de verwachting dat de bouwheer, in dit geval het Ministerie van Openbare Werken en de stad Antwerpen, met veel middelen over de brug zou komen. Na veel onderhandelen werd de bevoegde minister Eddy Baldewijns uiteindelijk bereid gevonden een budget van 2,5 miljoen, zijnde net geen 0,1 % van de totale begroting van de havenwerken, voor archeologisch onderzoek in het tracé van het dok uit te trekken. Vergeleken met buitenlandse projecten waar gemakkelijk tot 1 à 2% van de aannemingskosten voor archeologie vrijgegeven wordt, een eerder bescheiden maar toch welgekomen « dotatie », die het ons mogelijk maakte reeds in 1997¹⁶ grootschalige opgravingen uit te voeren. Meer financiële armslag kwam er uiteindelijk pas begin 1998 met de goedkeuring door de Gentse Universitaire

¹⁶ P. Crombé, Y. Perdaen & J. Sergant, Le gisement mésolithique de Verrebroek: campagne 1997. In: *Notae Praehistoricae*, 17, 1997, pp. 85-92.

RECENT STEENTIJDONDERZOEK

Onderzoeksraad van een vierjarig project, getiteld «Grootschalig paleo-etnografisch en paleo-landschappelijk onderzoek van een bedreigde vroeg-mesolithische nederzetting te Verrebroek ». Dankzij dit project kon voor het eerst een pluridisciplinaire ploeg met archeologen, bodemkundigen, paleobotanici, petrografen, e.a., in het onderzoek van deze uitgestrekte vindplaats ingezet worden.

Bedoeling van het lopend onderzoeksproject is een zo precies mogelijk beeld te krijgen van de oorspronkelijke inrichting van deze prehistorische woonplaats en de activiteiten die er zich hebben afgespeeld. Eenmaal dit bereikt kan de vraag naar de eigenlijke functie van deze nederzetting in het vroeg-mesolithisch nederzettingsspatroon gesteld worden. Uit etnografisch onderzoek van volkeren die de Noord-Amerikaanse naaldbossen¹⁷, een biotoop die vrij dicht aanleunt bij dat van het Vroeg-Mesolithicum, bewonen, is gebleken dat (sub)recente jagers-verzamelaars-vissers bij hun migratie door het landschap verschillende soorten kampementen oprichten, afhankelijk van de grootte van de co-residerende groep, het seizoen en de functie van de nederzetting. Zo wordt er een onderscheid gemaakt tussen residentiële en niet-residentiële kampplaatsen, waarbij de eerste de eigenlijke basiskampen zijn en de tweede de vooruitgeschoven extractiekampen. Residentiële woonplaatsen worden doorgaans bewoond door voltallige families (vader, moeder en kinderen) die er uiteenlopende levensnoodzakelijke en huishoudelijke activiteiten verrichten zoals het bereiden van voedsel, het vervaardigen en herstellen van werktuigen en kledij, enz. Afhankelijk van het aantal families wordt een klein (5-41 inw.), middelgroot (5-140 inw.) of groot basiskamp (120-1000 inw.) opgericht. Vanuit deze nederzettingen wordt de directe omgeving geëxploiteerd; dit gebeurt meestal door slechts enkele leden van de groep, die zich tijdelijk verenigen in een taakgroep. Deze taakgroepen richten her en der in het landschap kleine en tijdelijke niet-residentiële kampsites op, waarin slechts een beperkt aantal activiteiten verricht worden. Zo bestaan er jachtkampen, vuursteenverzamelkampen, observatieposten, slachtkampen, enz. Door (bijvoorbeeld jaarlijks) hergebruik kunnen ook deze kleinere kampementen uitgroeien tot zeer uitgestrekte archeologische vindplaatsen.

Om uiteindelijk te kunnen uitmaken of de site van Verrebroek een residentiële of niet-residentiële nederzetting is, dienen de opgravingsgegevens aan een hele resem analyses te worden onderworpen. Een van de eerste en voornaamste technieken bij de studie van steentijdnederzettingen is de ruimtelijke analyse. Hierbij wordt gepoogd om via de ruimtelijke verspreiding van de opgegraven stenen artefacten een beeld te krijgen van de oorspronkelijke omvang, vorm en

---

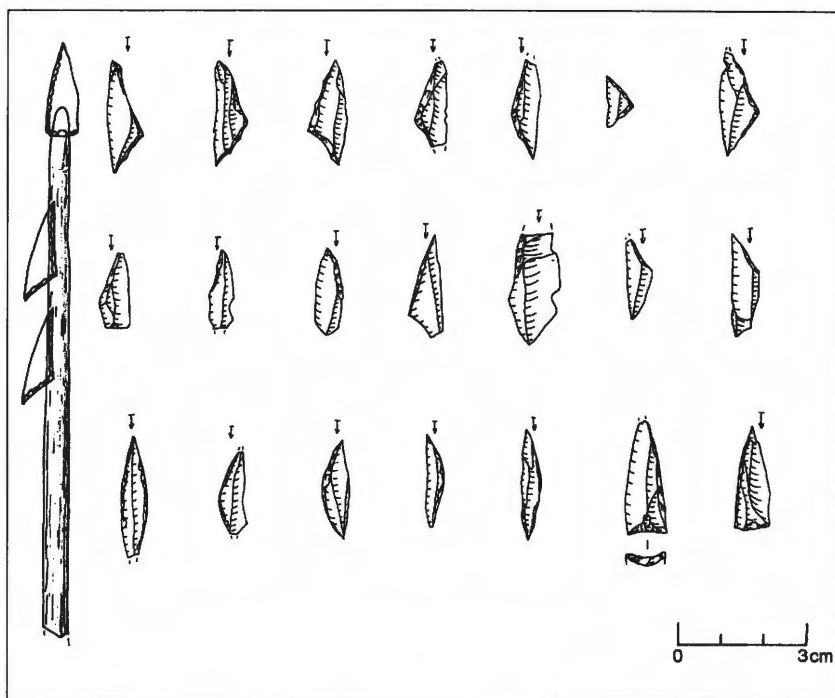
¹⁷ P. Houtsma, E. Kramer, R.R. Newell & J.L. Smit, *The Late Palaeolithic Habitation of Haule V. From Excavation Report to the Reconstruction of Federmesser Settlement Patterns and Land-Use*. Assen, 1996.

PHILIPPE CROMBÉ

vooral functionele organisatie van de woonplaats. Vooral de onderlinge spatiale verhouding tussen diverse soorten van gebruiksvoorwerpen (werktuigen tegenover afvalproducten; diverse types van werktuigen) is hierbij van belang. Zo blijkt uit een eerste en voorlopige ruimtelijke analyse dat de nederzetting van Verrebroek ingedeeld is in tientallen woon- en activiteitszones, die ruimtelijk van elkaar gescheiden zijn (fig. 4). De bijzonder kleine omvang van de meeste van die zones – de gemiddelde oppervlakte bedraagt amper 15 tot 20 m² per zone – laat vermoeden dat relatief kleine groepen van hooguit 3 tot 6 individuen er vertoefden. Verder leert de ruimtelijke studie ons ook heel wat over de interne structuur van deze zones. Nagenoeg elke zone beschikt over een min of meer centraal geplaatste, multifunctionele haard, die wellicht gebruikt werd voor de verwarming, verlichting en voedselbereiding. Dit laatste wordt gesuggereerd door het herhaaldelijk aantreffen van verkoolde hazelnootschelpen en verbrande beenderresten in de vulling van deze vuurplaatsen. Te oordelen naar de stenen gebruiksvoorwerpen grepen rond deze haarden diverse basisactiviteiten plaats. Duizenden afvalproducten, zoals afslagen, splinters en kernen, wijzen op een intense bekapping van lokale vuursteen en plaatselijk ook kwartsiet. De geborgen werktuigen, waaronder vooral schrabbers en pijlbewapening (microlieten genaamd) getuigen dan weer van eerder huishoudelijke activiteiten en de aanmaak van de jachtuitrusting (pijl en boog). Dankzij de goede bewaring van de site is het immers mogelijk om via *microwear analysis* of microslijtageonderzoek tot een vrij gedetailleerde reconstructie van de verrichte activiteiten te komen. Deze analysemethode richt zich op de studie van allerlei microscopisch kleine slijtagesporen, zoals kleine striaties, polijsting, splinters, enz., die door het gebruik of de schachting op de randen van stenen gebruiksvoorwerpen kunnen ontstaan zijn. Door deze sporen door middel van experimenten op recente replica na te bootsen kan in menig geval de precieze functie en/of schachtingswijze van een prehistorisch werktuig bepaald worden. Momenteel zijn door J.-P. Caspar (K.U.Leuven) reeds 275 werktuigen van de site op slijtagesporen onderzocht en de resultaten zijn beloftevol voor de toekomst. Zo blijken de schrabbers vooral gebruikt te zijn voor de bewerking van droge huiden; op sommige artefacten is een zwakke glans opgemerkt die waarschijnlijk ontstaan is door het splijten van riet of een ander plantaardig materiaal, misschien ten behoeve van het maken van manden en matten. Bij de microlieten valt vooral op dat bepaalde spitsen als pijlpunt gebruikt zijn, terwijl andere eerder als weerhaak dienst moeten hebben gedaan (fig. 5).

Een belangrijke vraag in de discussie over de functie en de ontstaansgeschiedenis van deze vindplaats heeft betrekking op de chronologie. Om te kunnen uitmaken of de grote omvang van de nederzetting een gevolg is van een bezetting door een grote groep jagers-verzamelaars-vissers of door jarenlang hergebruik door een beperkte groep is het van cruciaal belang een gedetailleerd beeld te hebben van de interne chronologie van de site. Hiervoor beschikken we over twee verschillende onderzoeksmethodes. Een eerste is de koolstofmethode, een absolute dateringsmethode die ons toelaat de bewoning bij benadering te

-Fig. 5: Overzicht van de voornaamste microlieten aangetroffen te Verrebroek. bovenaan: driehoeken midden: spitsen met schuine afknotting onderaan: segmenten en spitsen met geretoucheerde basis. Hypothetische schachting van een spits met geretoucheerde basis als punt en twee driehoeken als weerhaak.

dateren. Momenteel zijn door M. Van Strydonck (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Brussel) 18 koolstofdateringen op materiaal van Verrebroek uitgevoerd; ze plaatsen de bewoning ergens tussen 8.450 en 7.650 v. Chr. Alhoewel de methode niet toelaat om te concluderen dat de site gedurende 800 jaar continu zou bewoond zijn, levert ze toch duidelijke bewijzen voor een langdurig gebruik van de locatie. Het leidt thans geen twijfel meer dat lang niet alle woon- en activiteitszones gelijktijdig bewoond geweest zijn. Helaas laat de methode vanwege de aanzienlijke standaardafwijkingen op de dateringen niet toe om uit te maken welke zones precies gelijktijdig in gebruik geweest zijn. Voor een fijnere chronologie moeten we ons beroepen op een andere analyse-methode, de *remontage* of *refitting*. Deze techniek houdt in dat fragmenten van de (vuur)steen of kwartsietbewerking terug aan elkaar gepast worden om, in het beste geval, tot de oorspronkelijke basisvorm van de materie terug te keren. Op deze manier is het soms mogelijk om verplaatsingen van materiaal en dus eventuele menselijke bewegingen en gedragspatronen binnen een nederzetting

RECENT STEENTIJDONDERZOEK

te reconstrueren. Indien fragmenten uit verschillende woonzones met elkaar te verbinden zijn, dan heeft men een belangrijk bewijs van gelijktijdigheid. Vanwege tijdsgebrek is een *refitting* van het materiaal van Verrebroek helaas nog niet aangevat, zodat er over de onderlinge chronologische relatie tussen de verschillende opgegraven zones nog geen definitieve uitspraken kunnen geformuleerd worden. Evenmin is duidelijk in welke periode(n) van het jaar de nederzetting bewoond is. Door het quasi compleet ontbreken van organische resten is een reconstructie van het bewoningsseizoen bijzonder moeilijk. Momenteel geven enkel de verkooldde hazelnootschelpen, die massaal op de site aangetroffen zijn, enige seizoensinformatie. Ze verwijzen naar een mogelijke bewoning op het einde van de zomer en/of in het najaar, tussen eind september en eind november. Indien echter rekening gehouden wordt met mogelijke opslag van hazelnoten voor latere consumptie behoort een winteroccupatie ook tot de mogelijkheid. Verwacht wordt echter dat bij verdere detailanalyse van de haardinhouden ander verkoold botanisch materiaal zal gevonden worden, dat misschien nieuw licht werpt op deze problematiek.

Een ander aspect van het onderzoek is de petrografische analyse van vreemde steensoorten die in kleine hoeveelheden op de site voorkomen. Nagenoeg elke woon- en activiteitszone levert bij opgraving een of enkele gebruiksvorwerpen op in een gesteente die lokaal niet beschikbaar is. Zo zijn er reeds een dertigtal plaatvormige fragmenten met een zwak gepolijst bovenzvlak aan het licht gekomen, die vervaardigd zijn in een glauconiet- of micahoudende zandsteen (determinatie P. De Paepe, R.U.Gent). De herkomst van de glauconiethoudende zandsteen dient vermoedelijk gezocht in het Zuid-Vlaamse heuvelgebied, terwijl ontsluitingen van micahoudende zandsteen meer naar het oosten, in de Condrozstreek, gesitueerd zijn. Ook kwartsiet uit de omgeving van Tienen blijkt relatief frequent te zijn aangevoerd. De manier waarop deze verschillende vreemde grondstoffen, afkomstig van gebieden die in vogelvlucht 50 tot 100 kilometer verwijderd liggen, op de site van Verrebroek zijn aanbeland, blijft vooralsnog onduidelijk. Ofwel hebben de inwoners van Verrebroek ze eigenhandig verzameld en meegebracht tijdens hun migraties ofwel zijn ze verkregen door uitwisseling met naburige groepen die hun territorium hadden in het gebied van bovengenoemde ontsluitingen. Een derde, en op dit ogenblik meest plausibele, verklaring is dat sommige grondstoffen direct verzameld zijn terwijl andere – en hierbij denken we vooral aan de micahoudende zandstenen – eerder door contacten bekomen zijn.

Tenslotte wordt in het project ook veel aandacht besteed aan de reconstructie van het toenmalige landschap op en rond de mesolithische nederzetting. Hierdoor hopen we te weten te komen waarom de vroeg-mesolithische mens herhaaldelijk naar deze locatie is afgezakt. Anders geformuleerd, welke natuurlijke elementen hebben een rol gespeeld bij de vestigingsstrategie van de prehistorische jagers-

verzamelers-vissers? Uit systematische boringen¹⁸ is reeds gebleken dat het kampement op een tamelijk "strategische" plaats in het toenmalige landschap was ingeplant. Het bevindt zich immers op de oostelijke rand van een imposante oost-west gerichte zandrug van waaruit men vermoedelijk zicht had op de lagergelegen Scheldevallei. Alhoewel de toenmalige Scheldeloop vooraansnog niet precies gelokaliseerd is, lijkt het niet denkbeeldig dat de nabije ligging van deze rivier een belangrijke factor geweest is bij de keuze van de nederzettingslocatie. Helaas is een gedetailleerde landschapsreconstructie niet meer mogelijk wegens de slechte conservering van de stuifmeelkorrels en het ontbreken van organische sedimenten zoals veen. Enkel via de determinatie van houtskoolresten en verkoolde zaden en vruchten kan misschien nog enige landschappelijke informatie verzameld worden. Zo is het mogelijk via determinatie van houtskool afkomstig van haarden het brandstofgebruik van de mesolithische mens te bestuderen en zodoende een indirect beeld te krijgen van de boomsoorten die destijds in het heersende bos voorkwamen. Volgens de eerste resultaten van dit onderzoek (determinaties F. Steenhoudt, K.U.Leuven en K. Deforce, R.U.Gent) blijkt op de site enkel den als brandstof te zijn gebruikt. Verder wijzen de talrijke verkoolde hazelnootschelpen op een sterke vertegenwoordiging van de hazelaar in het mesolithische bos. Dit strookt perfect met het landschapsbeeld verkregen door palynologisch onderzoek van organische sedimenten uit een aantal grote Vlaamse riviervalleien¹⁹. Volgens deze gegevens waren den (*Pinus*) en hazelaar (*Corylus*) absoluut dominant in het vroegmesolithische bos.

4. Besluit

De resultaten van recent steentijdonderzoek tonen duidelijk aan dat de provincies Oost- en West-Vlaanderen ondanks de reeds vergevorderde bodemaantasting nog heel wat te bieden hebben. Voorwaarde is echter dat het veldonderzoek toegespitst wordt op de nog resterende relictgebieden vertegenwoordigd door de rivier- en beekvalleien en de poldergebieden.

---

¹⁸ P. Crombé & M. Meganck, Results of an auger survey research at the Early Mesolithic site of Verrebroek "Dok" (East-Flanders, Belgium). In: *Notae Praehistoricae*, 16, 1996, pp. 101-115. I. Smitz, *Reconstructie van het fysisch-geografisch landschap rond de mesolithische site van Verrebroek (Oost-Vlaanderen)*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.Gent. 1998.

¹⁹ C. Verbruggen, L. Denys & P. Kiden, Belgium. In: B.E. Berglund, H.J.B. Birks, M. Ralska-Jasiewiczowa & H.E. Wright (red.), *Palaeoecological Events During the Last 15 000 Years: Regional Syntheses of Palaeoecological Studies of Lakes and Mires in Europe*, 1996, pp. 553-574.

Lichtelaar te Lochristi, Redewinkel te Zeveneken en het Torregood en Bruinewalle te Zaffelare. Een onderzoek naar de sociaal-economische betekenis van grote abdijpachthoeven en hun bewoners (late 13de eeuw - einde ancien régime).

Jeroen BUNTINX

1. Inleiding.

Deze bijdrage heeft tot doel aan de hand van een casus de relatie tussen religieuze grootgrondbezitters en hun grote pachters te verduidelijken. Daarbij schenken we ook aandacht aan het sociaal-economische profiel van deze grote pachters¹.

De betekenis van grote landbouwuitbatingen in Vlaanderen werd nog nauwelijks onderzocht. Hun belang kan nochtans niet ontkend worden. Alhoewel zij numeriek in de minderheid waren, namen zij het grootste deel van het bebouwde areaal voor hun rekening. In concreto onderzochten we vier bedrijven behorende tot de Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdij², Vlaanderens twee grootste abdijen. De behandelde periode vangt aan in de tweede helft van de 13de eeuw, toen vele instellingen de rechtstreekse uitbating van hun bezittingen beëindigden en overgingen tot een nieuwe vorm van gronduitgifte, de pacht³, en eindigt rond 1796, het jaar waarin de Franse overheerser alle kerkelijke bezittingen in onze gewesten confisqueerde. Onze keuze viel op een viertal pachthoeven gesitueerd in drie lokaliteiten in het noord-oosten van de kasselrij van de Oudburg: het Torregood en Bruinewalle te Zaffelare met de Sint-Pietersabdij als eigenaar enerzijds, Redewinkel te Zeveneken en Lichtelaar te Lochristi in het bezit van de Sint-Baafsabdij, later het bisdom Gent, anderzijds.

¹ Dit artikel is gebaseerd op onze licentiaatsverhandeling *De sociaal-economische betekenis van grote abdijpachthoeven en hun bewoners (late 13de eeuw - einde ancien régime)*, RUG, academiejaar 1997-98 (promotor: Prof. Dr. E. Thoen).

² Zoals gemeenzaam geweten is ging *Paulus III* op vraag van keizer *Karel V* in 1536 over tot de secularisering van de Sint-Baafsabdij, met andere woorden ze werd omgevormd tot kapittel. Door de bul *Super universas* (12.05.1559) werden er in de Nederlanden 14 nieuwe bisdommen opgericht waaronder het bisdom Gent. De pachthoeven, die tussen 1536 en 1559 eigendom van het kapittel waren, behoorden vanaf dan toe aan het bisdom Gent.

³ VERHULST (A.), *Précis d'histoire rurale de la Belgique*, Brussel, Éditions de l'Université de Bruxelles, 1990, pp. 76-77 - id., *Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 2, Haarlem, 1983, p. 102.

JEROEN BUNTINX

De vier bedrijven waren wel degelijk grote uitbatingen. Allen beantwoordden zij aan het vooropgesteld criterium van een "groot" bedrijf in Vlaanderen, zijnde een landbouwuitbating met een totale oppervlakte van 30 ha. of meer⁴. Aan deze vereiste moesten deze hoeves voldoen vóór 1550. Immers, tegen het einde van de 17de eeuw tekenden zich in de gemiddelde bedrijfsoppervlakte verregaande veranderingen af.

Lichtelaar en Redewinkel behoorden beiden tot het algemeen goederenbeheer van de Sint-Baafsabdij en vielen dus niet onder een bepaalde dienst. We opteerden voor deze twee hoeves omdat ze zich ruimschoots boven de minimum-oppervlakte bevonden. Lichtelaar had medio 15de eeuw een oppervlakte van 73 ha. en Redewinkel had in dezelfde periode een oppervlakte van 47 ha. Het rijk bewaarde bronnenmateriaal was bij onze keuze eveneens van doorslaggevende aard.

Het Torregood te Zaffelare, nu een deelgemeente van Lochristi, had in de tweede helft van de 15de eeuw een oppervlakte van meer dan 56 ha. De oudste gekende oppervlakte van Bruinewalle op het einde van de 16de eeuw bedroeg ongeveer 33 ha.

Zoals in het begin werd aangegeven wensen we duidelijkheid te brengen in de relatie tussen de grootgrondbezitter en de pachter. Hier schuilt een fundamenteel probleem. Het beleid van een eigenaar en zijn houding ten aanzien van de pachter kan pas ten volle duidelijk worden als het één en ander geweten is over de financiële toestand van de eerste. Maar naar het financieel beleid van de Sint-Pietersabdij en het bisdom Gent in de nieuwe tijden is nog niet veel onderzoek verricht.

Deze bijdrage beperkt zich tot de pacht bij religieuze grootgrondbezitters. We wagen het niet onze conclusies te extrapoleren op pachters van grote bedrijven van lekeneigenaars.

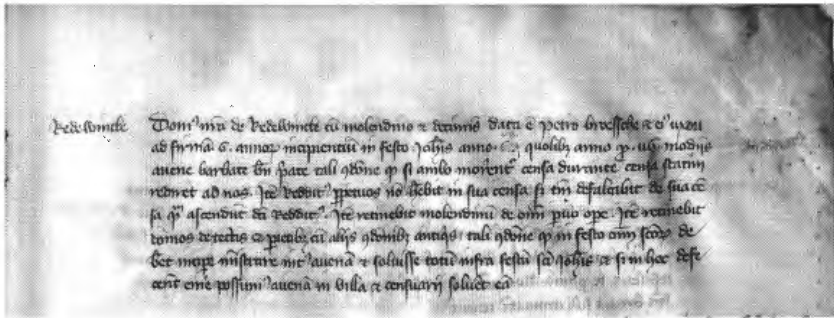
---

⁴ THOEN (E.), *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de eeuw - 1^e helft 16de eeuw)* (Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis, 90), dl. 2, Gent, 1988, pp. 862-863. - VAN DEN ABBEELE (H.), De penningkohieren als sociaal-economische en demografische bron: het Land van Waas omstreeks 1571, in *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 1987, 90, p. 227: Dankzij een uit 1540 bewaard gebleven "zettingboek" van het dorp Lede bij Aalst weten we dat 84 % van de bedrijven zich onder de 5 ha.-grens bevond, 46 % zelfs onder de 1 ha.-grens. Slechts 6 % van de hoeves bezat meer dan 10 ha. grond. Rond 1571 besloeg de groep boven de 10 ha. in de Oudburg en het Meetjesland 65,6 % van het totale landbouwareaal. Dit toont aan dat het numeriek belang van deze groep omgekeerd evenredig was aan hun reëel (economisch) belang.

2. Situering en korte historiek van de hoeves.

Het goed te Lichtelaar, dat thans niet meer bestaat, lag in het zuiden van de huidige gemeente Lochristi op de grens met Destelbergen en Oostakker⁵. Naast Lichtelaar waren er nog andere belangrijke pachthoeves eigendom van de Sint-Baafsabdij, onder meer het goed ten Pauw, het goed ter Schuren, ... De oudste pachthoeve was het Oude Hof, tot 1228 rechtstreeks uitgebaat door de abdij. Het was in het begin van de 12de eeuw waarschijnlijk het ontginningscentrum van het omliggende gebied⁶. Ten laatste in de 12de eeuw onstond de *curtis Lichtelaer*, die waarschijnlijk werd opgericht op woeste grond die tot de reserve van Achtene behoorde⁷. Wanneer Lichtelaar precies verpacht werd is niet duidelijk. A. Verhulst oppert zelfs de mogelijkheid dat Lichtelaar samen met andere hoeves,

RG, *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks R, nr. 57: Redewinkel in legger van pachtgoederen, 1363 en bijgewerkt tot 1367.

⁵ Cf. **bijlage**: De vier boerderijen worden gesitueerd op een recente topografische kaart op het einde van dit artikel.

⁶ VERHULST (A.), *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIe-XIVe eeuw). Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de Middeleeuwen* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 30), Brussel, 1958, pp. 207-213.

⁷ *id.*, pp. 167-169 en 583: De *villa Achtene*, gelegen te Oostakker in de huidige wijk Achtendries ten zuidoosten van de *villa Slote* en ten oosten van de *villa Zingem*, was samen met Slote, Zingem, Ledergem en Herlegem één van de vijf kleinere villae die de Sint-Baafsabdij ten oosten en ten noordoosten van Gent bezat. De villa bestond waarschijnlijk uit een exploitatiecentrum dat we herkennen in het goed t'Achtene dat vanaf het midden van de 14de eeuw bekend staat als een groot pachtgoed van ongeveer 53 ha.

⁸ *id.*, p. 225 - RG (Rijksarchief Gent), *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks R, nr. 78, f° 1 (1313.02.25-1314.06.24): De oudste rechtstreekse aanwijzing van Lichtelaar situeert zich tussen 25 februari 1313 en 24 juni 1314. Er werd "...de Lichtelaer per manus Christiani Clerici..." een bedrag van 487 gr.VI. aan de kamer van de abt overgemaakt. Veel informatie geeft dit fragment niet. Misschien werd het goed nog steeds rechtstreeks geëxploiteerd en werd er gewoon door bemiddeling van *Christiaan de Clerck* een bepaald bedrag aan de Sint-Baafsabdij betaald.

JEROEN BUNTINX

waaronder Redewinkel, van bij hun ontginning verpacht werden⁸. Tot 1363 blijft alles louter hypothetisch; van dan dateert de eerste legger van pachtgoederen waarin Lichtelaar als verpachte uitbating vermeld wordt⁹.

Redewinkel, dat nu niet meer bestaat, bevond zich in het centrum van Zeveneken. Het behoorde eveneens tot de jongere ontginningscentra van de Sint-Baafsabdij ten noordoosten van Gent. Misschien werd de *curtis Redewinckle* in het begin van de 13de eeuw opgericht nog voor de eigenlijke dorpsstichting van Zeveneken.

Het werd ten laatste op het einde van de 14de eeuw verpacht, zo dat al niet het geval was van bij de aanvang¹⁰.

Het Torregood te Zaffelare, nu een deelgemeente van Lochristi, situeert zich ten noordoosten van de huidige dorpskern. De gebouwen ervan bleven in sterk gewijzigde vorm tot vandaag bestaan. In 1250 beëindigde de Sint-Pietersabdij haar rechtstreekse exploitatie van gronden en inkomsten te Zaffelare. In dat zelfde jaar werd het Torregood, dat toen nog *curtis Scaplaer* heette, op basis van helftwinning verpacht. Op de grens met Lochristi ten zuidwesten van de huidige dorpskern bevindt zich Bruinewalle, waarvan de 18de eeuwse gebouwen eveneens nog bestaan. Tot voor kort was het nog een actief landbouwbedrijf. Net zoals het Torregood werd Bruinewalle in 1250 verpacht. Het heette toen nog *curtis Odevelde*. Alhoewel het Torregood nadien het belangrijkste werd, was Bruinewalle in de beginperiode nog belangrijker¹¹. Beide hoeves werden voordien vermoedelijk rechtstreeks door de abdij geëxploiteerd.

3. Verhouding met de abdij-eigenaar.

In deze paragraaf belichten we verschillende aspecten. In een eerste onderdeel behandelen we de achteruitgang van het areaal van het Torregood en in mindere mate dat van Lichtelaar. In het volgende punt gaan we voor Redewinkel na, omdat de bronnen het bij deze hoeve toelieten, in hoeveel delen het oorspronkelijke goed werd opgesplitst. Vervolgens tonen we aan in welke mate de pachtprijs per ha. verschilde tussen Lichtelaar, eigendom van de Sint-Baafsabdij/Bisdom, en het Torregood, in bezit van de Sint-Pietersabdij. In het laatste punt belichten we de verhouding tussen de eigenaar en de pachter tijdens maatschappelijk moeilijke omstandigheden, in concreto oorlog.

---

⁹ RG, *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks R, nr. 57 (1363-1367) - ibidem, nr. 58 (1367-1383).

¹⁰ VERHULST (A.), *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit*, p. 212 en 225.

¹¹ VERVAET (A.), Het ontstaan van Zaffelare, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek*, 1987, 24, pp. 13-14 en 18.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

3.1. De oppervlakte-evolutie van het Torregood en Lichtelaar.

In 1250 werd er voor het Torregood over slechts 6,01 ha. akkerland gesproken¹². Vermoedelijk lag de werkelijke oppervlakte een stuk hoger omdat het Torregood, naar we mogen aannemen, in hoofdzaak een veeteeltbedrijf was. De oppervlakte van het weiland is evenwel niet gekend. Misschien bezat de pachter toen al het weiderecht in het Torrebos¹³. Eenendertig jaar later, in 1281, bedroeg de oppervlakte akker- en weiland 26,74 ha¹⁴. Vervolgens is het wachten tot 1361 vooreer we opnieuw over de bedrijfsoppervlakte van het Torregood geïnformeerd worden¹⁵. Tussen 1361 en 1448 bleef de oppervlakte constant op +59,49 ha¹⁶. In 1472 was de oppervlakte met ca. 3 ha. gedaald tot +56,81 ha. Ze bedroeg

¹² De paragrafen 3.1. tot en met 3.3. zijn integraal gebaseerd op een grondige analyse van een groot aantal pachtcontracten en rekeningen, zowel van de Sint-Baafsabdij/Bisdom als van de Sint-Pietersabdij. Het heeft dan ook geen enkel nut deze honderden referenties, die zich uitstrekken van de 14de eeuw tot het einde van het ancien régime, allen te vermelden.

¹³ RG, *archief Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. [pachtcontract] mei 1361 - mei 1370, mei 1439 - mei 1448 en mei 1472 - mei 1481) - SAG (Stadsarchief Gent), *reeks 301/39*, boek I, f° 200 v° (pc. mei 1448 - mei 1457): In deze 4 pachtcontracten heeft men het over "...de pasture in den Torrebosch ...". - NIERMEYER (J.F.), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Lexique Latin Médiéval - Français/Anglais. A Medieval Latin - French/English Dictionary*, Leiden, 1976, p. 771. - STALLAERT (K.), *Glossarium van Verouderde Rechtstermen, Kunstwoorden en andere Uitdrukkingen uit Vlaamse, Brabantse en Limburgse Bronnen* (voortgezet en bewerkt door Dr. F. DEBRABANDERE), dl. 3 (P-W), Handzame, 1977, p. 44: Pasture was een recht om vee te weiden in een bos.

¹⁴ VERVAET (A.), *Het ontstaan van Zaffelare*, pp. 18, 25 en 31 op basis van RG, *archief Sint-Pietersabdij*, reeks I, nr. 125 (*Liber Inventarius*) - cf. **tabel 1**: De gegevens uit de periode 1250/1281 waren ontoereikend om ze in een tabel te verwerken.

¹⁵ Cf. **tabel 1** (1361-1448): Bij ons onderzoek naar de oppervlakte-evolutie gebeurde het voor de 14de en 15de eeuw geregeld dat we voor een hele periode wel over de pachtprizen maar niet over de oppervlaktes beschikten. We maken dit duidelijk aan de hand van het Torregood. Het eerste pachtcontract, dat voor het Torregood bewaard bleef, ging in op 1 mei 1361 en liep tot 1370. Het zou 69 jaar duren, tot mei 1439, vooreer er opnieuw een pachtcontract was. De rekeningen uit de daartussen liggende periode gaven geen informatie over de totale oppervlakte. In 1361 bedroeg de oppervlakte van het Torregood meer dan 59,49 ha. en dat was in mei 1439 nog steeds zo. Wij gingen er dan ook vanuit dat de oppervlakte in de periode ertussen niet wijzigde. We zijn er ons terdege van bewust dat deze redenering voor kritiek vatbaar is en dat het evengoed mogelijk was dat de oppervlakte in de lacune wel wijzigde. Was de oppervlakte in mei 1439 niet dezelfde geweest als die van mei 1361 dan hadden we de periode 1361-1439 niet als één geheel in onze oppervlakte-evolutie mogen beschouwen.

¹⁶ RG, *archief Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. mei 1361 - mei 1370, mei 1439 - mei 1448 en mei 1472 - mei 1481) - SAG, *reeks 301/39*, boek I, f° 200 v° (pc. mei 1448 - mei 1457) - cf. **tabel 1**. De oppervlakte van het Torregood voor de periode 1361-1481 wordt telkens voorafgegaan door een plusteken. Tussen 1361-1481 lag de werkelijke oppervlakte hoger. In de bewaard gebleven pachtcontracten van 1361, 1439, 1448 en 1472 werd gesproken van den "boemgaerd" en de "helftwinninghe van Coppinsacker". Welke oppervlakte de boomgaard en "Coppinsacker" hadden viel niet op te maken. Daarom plaatsten we in **tabel 1** een plusteken bij deze waarden.

JEROEN BUNTINX

62,4% van de maximale oppervlakte in 1577 of met andere woorden het Torregood was nog lang niet aan zijn hoogtepunt toe. De vermindering van de bedrijfsoppervlakte, die zich doorzette tussen 1448 en 1472, hield misschien verband met de algemene crisis waarin de Nederlanden zich bevonden omstreeks 1470¹⁷. Tussen 1472 en 1577 moet het Torregood een enorme expansie gekend hebben want in 1577 had het een oppervlakte van maar liefst 91,05 ha!

Tot 1575 werd het goed door één persoon of door leden van dezelfde familie gepacht. Nadien wordt het problematischer. De Nederlanden verkeerden in het laatste kwart van de 16de eeuw n.a.v. de godsdiensttroebelen in een bijzonder verwarde toestand, waarbij ook Zaffelare zijn deel kreeg te verwerken¹⁸. Dit vertaalde zich ons inziens in een opsplitsing van het goed vanaf kerstavond 1585.

In mei 1577 werd het Torregood met een oppervlakte van 91,05 ha. voor negen jaar verpacht aan *Gillis van Basselaere* (1550-1603,H/M)¹⁹ en *Marie sBrunen* (1575-1615,H), de weduwe van *Gerard van Basselaere* (1568-75,H), Gillis' broer. Zij pachtten 2 schoven van de gehele tiende, 1/3 van de vlastiende en 1/3 van de natale van de 3 hoogtijden. Alhoewel deze pachttermijn op kerstavond 1585 nog niet beëindigd was, werd er door *Gillis van Basselaere* en zijn zoon *Lieven* (1585-1606,M) een nieuw pachtcontract afgesloten waarbij zij +8,54 ha. land pachtten, 2 schoven van de gehele tiende, 1/3 van de vlastiende, 1/3 van de vleestiende en 1/3 van de natale van de 3 hoogtijden²⁰. In 1588 sloot *Jan van*

---

¹⁷ VAN UYTVEN (R.), Politiek en economie. De crisis der late XVde eeuw in de Nederlanden, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1975, 53, p. 1097.

¹⁸ THOEN (E.), Oorlogen en platteland. Sociale en economische aspecten van militaire destructie in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1978, 91, 3, p. 363 - DE POTTER (F.) en BROECKAERT (J.), Zaffelare, p. 51, in *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, 1^e reeks, Arrondissement Gent*, dl. 7, Gent, 1864-1870: Vlaanderen werd tussen 1581 en 1592 hevig geteisterd door de godsdienstoorlogen. De 25^e mei 1580 trok een bende soldaten afkomstig uit Gent door Zaffelare en richtte er allerlei vernielingen aan. Ongetwijfeld had dit zijn repercussies op de landbouw.

¹⁹ De waarden tussen haakjes slaan op het jaar waarin iemand pachter(es) werd en het jaar waarin de pachter(es) de pacht beëindigde. Iemand verdween van een goed omdat de pachttermijn ten einde liep, omdat hij/zij overleed of omdat hij/zij om één of andere reden, doorgaans wegens achterstal op de pachtsom, werd weggezonden. H slaat op *hoofdpachter* en M op *medepachter*. De verklaring van beide termen vindt men verder. Het was altijd mogelijk, zoals bij *Gillis van Basselaere*, dat iemand tijdens de ene termijn *hoofdpachter* was en de daaropvolgende termijn *medepachter*, vandaar de letters H/M. Wanneer er alleen sprake was van *hoofdpachters* worden de letters H en/of M niet geplaatst. In de late middeleeuwen en in de 18de eeuw was er in de meeste gevallen geen sprake meer van *medepachters*. Bijvoorbeeld in het geval van *Heinderik van den Ackere* (cf. p. 52) heeft het geen zin H en/of M te plaatsen want er was toen geen sprake van *medepachters*.

²⁰ RG, *archieff Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. mei 1577 - mei 1586, kerstavond 1585 - kerstavond 1594, kerstavond 1588 - kerstavond 1597).

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Poucke (1588-97,H), als eigenlijke pachter van het hoevecomplex²¹, in navolging van *Marie sBrunen*, een nieuwe termijn af. Wie er tussen mei 1586 en kerstavond 1588 het goed pachtte is niet duidelijk. De totale oppervlakte van het hoevecomplex dat *Jan van Poucke* pachtte bedroeg nog slechts 34,36 ha., wat neerkwam op 37,74% van de oppervlakte vóór 1585. Deze gedetailleerde schets moet duidelijk maken dat er zich op het einde van de 16de eeuw structurele wijzigingen voordeden. In de late 16de eeuw had de Sint-Pietersabdij met zware moeilijkheden te kampen. De abdij werd door twee beeldenstormen, respectievelijk in 1566 en 1578, zwaar beschadigd. Tussen 1578 en 1585 trokken de monniken van de Sint-Pietersabdij tijdelijk weg uit Gent. Het kan dan ook geen toeval zijn dat juist in die periode het Torregoed werd opgesplitst en de oppervlakte afnam. Waarschijnlijk had men de bedoeling, eens de rust was weergekeerd, per afgescheiden eenheid meer inkomsten binnen te rijden.

Tabel 1. *Evolutie bedrijfsoppervlakte Torregoed (1361-1787).*

periode	oppervlakte (ha.)	indices
1361-1448	+59,4875	65,33
1448-1457	+58,8191	64,60
1457-1472	-	-
1472-1481	+56,8139	62,40
1481-1577	-	-
1577-1586	91,0509	100
1586-1588	-	-
1588-1597	34,3607 +8,5407 (1585-1603) =42,9014	37,74
1597-1615	-	-
1615-1633	64,6065	70,96
1633-1684	56,5292	62,09
1684-1707	25,5500	28,06
1707-1721	27,3324	30,02
1721-1722	-	-
1722-1728	31,4084	34,50
1729-1738	28,7081	31,53
1738-1765	28,0961	30,86
1765-1768	-	-
1768-1778	19,5732	21,50
1778-1787	25,6714	28,19

²¹ Met het hoevecomplex bedoelen we de gebouwen met de daarbijhorende landerijen, met andere woorden het eigenlijke Torregoed.

De sterke daling in 1588, volgens ons het gevolg van een uitzonderingstoestand, is niet echt representatief. In de vroege 17de eeuw verdubbelde de oppervlakte bijna²². Daarna ging het definitief bergafwaarts. Tussen 1615 en 1684 kennen we de werkelijke oppervlakte van het Torregood niet. De oppervlakte van het hoevecomplex lag eigenlijk een heel stuk onder die weergegeven in **tabel 1**. Zowel in de pachtcontracten als in de rekeningen werden er meerdere pachters opgegeven die ogenschijnlijk één pachtsom oprachten. Volgens ons betaalde ieder van die personen apart²³. De werkelijkheid zien we als volgt. We gaan ervan uit dat de pacht van de gebouwen een aanzienlijk deel van de pachtsom opeiste. Dat wordt aangetoond in de volgende paragraaf. Het lijkt vrij onrealistisch dat de overige pachters bijdroegen in de pacht van de gebouwen die zijzelf niet bewoonden. Immers, uit de pachtcontracten kon duidelijk afgeleid worden wie de eigenlijke hoeve bewoonde en dat was telkenmale één van de pachters. Tussen 1615-1684 werden ook de pachters van de volledig afgescheiden delen van het Torregood vernoemd zonder opgave van hun respectievelijk aandeel. Het was daardoor niet mogelijk de oppervlakte van het eigenlijke hoevecomplex, die in werkelijkheid een heel stuk lager lag dan het geheel van het oorspronkelijke Torregood, te achterhalen. Het Torregood van de rekeningen was in feite nog slechts een boekhoudkundige fictie. Bij Lichtelaar en Redewinkel werden we respectievelijk tussen 1656-1684 en 1582-1654 met een gelijkaardig probleem geconfronteerd. Maar zelfs de “artificiële” oppervlakte van het Torregood ging er in de loop van de 17de eeuw op achteruit. Dat wijst erop dat de Sint-Pietersabdij steeds meer van haar gronden afzonderlijk ging verpachten²⁴. In 1684 werd de oppervlakte meer dan gehalveerd. Verwonderlijk is dit niet. Vanaf 1684 werd er, zowel in de rekeningen als in de pachtcontracten, nog slechts één persoon vernoemd, met andere woorden de eigenlijke pachter of hoofdpachter van het Torregood. Hier greep dus een boekhoudkundige rechtzetting plaats, misschien als gevolg van de zware onlusten die Zaffelare in de jaren 1676-77 teisterden²⁵. In de 18de eeuw kende het Torregood een vrij constant oppervlakteverloop, waarbij het in 1768 op zijn minimum kwam. De oppervlakte bedroeg toen nog slechts 21,5% van de maximale oppervlakte rond 1577.

---

²² RG, *archieff Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. kerstavond 1597 - kerstavond 1606 en kerstavond 1606 - kerstavond 1615): Tussen 1597-1615 lag de oppervlakte boven de 66,89 ha. We opteerden ervoor die niet in de tabel weer te geven omdat er nog een bos bijhoorde waarvan de oppervlakte niet gekend is. De reële oppervlakte lag waarschijnlijk nog een stuk hoger.

²³ Soms werden er tot vier personen in het pachtcontract vermeld.

²⁴ RG, *archieff Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. kerstavond 1624 - kerstavond 1633 en kerstavond 1633 - 1642): In 1624 bedroeg de totale oppervlakte nog 64,61 ha., in 1633 was die met meer dan 8 ha. verminderd.

²⁵ DE POTTER (F.) en BROECKAERT (J.), Zaffelare, pp. 54-55, in *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, 1^e reeks, Arrondissement Gent*, dl. 7, Gent, 1864-1870: In 1676-77 werd Zaffelare zwaar belaagd door de Franse troepen van Lodewijk XIV. In die twee jaar werden maar liefst 180 huizen in brand gestoken en de oogst vernield.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Als besluit mogen we stellen dat de late 16de eeuw in grote mate verantwoordelijk was voor de afname van de oppervlakte en de verbrokkeling van het Torregoed. Een verbrokkeling die volgens ons te wijten was aan de slechte financiële toestand van de abdij. Om hierop een antwoord te geven ging de abdij steeds meer delen afzonderlijk verpachten. Vermoedelijk om, vanaf het moment dat de rust op het platteland was weergekeerd, per eenheid meer inkomsten binnen te rijden.

Lichtelaar kende in grote lijnen een gelijkaardig verloop. Net zoals het Torregoed bereikte Lichtelaar zijn grootste oppervlakte (77,92 ha.) in de tweede helft van de 16de eeuw, tussen 1561 en 1570 om precies te zijn. Dat zowel het Torregoed als Lichtelaar in het derde kwart van de 16de eeuw hun maximale oppervlakte bereikten, is niet verwonderlijk. De agrarische sector profiteerde toen nog van het economische "renouveau" dat zich in de eerste helft van de 16de eeuw had gemanifesteerd²⁶. Dankzij grote winsten konden de pachters grotere oppervlakten huren.

Tabel 2. *Evolutie bedrijfsoppervlakte Lichtelaar (1433-1796).*

periode	oppervlakte (ha.)	indices
1433-1442	73,821	94,74
1442-1561	-	-
1561-1570	77,9205	100
1570-1579	72,5733	93,14
1579-1611	73,9101	94,85
1611-1647	68,1767	87,50
1647-1684	68,9595	88,50
1684-1693	45,9725	59,00
1693-1702	49,9829	64,15
1702-1720	49,8626	63,99
1720-1771	40,0209	51,36
1771-1784	34,136	43,81
1784-1796	20,9432	26,88

²⁶ VANDENBROEKE (C.) en VANDEWALLE (P.), Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1490-1650, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 7, Haarlem, 1980, p. 46.

Daarna ging de oppervlakte van het areaal er gestaag op achteruit, weliswaar minder uitgesproken dan bij het Torregood. Rond 1570 daalde de oppervlakte met ca. 5 ha. Het valt te betwijfelen of dit al iets te maken had met de godsdienstonrust. Pas 10 jaar later, rond 1580, werd Lochristi zwaar geteisterd door de godsdienstberoerten. De overgang van Sint-Baafsabdij naar kapittel en van kapittel naar bisdom Gent zou hier de reden kunnen zijn. Jammer genoeg blijft dit voor Lichtelaar deels koffiedik kijken. De repercussies, die de omvorming van de Sint-Baafsabdij tot kapittel op het goederenbeheer, in concreto op de oppervlakte van Lichtelaar, had, vielen niet na te trekken omdat we éénuvuldigweg over te weinig bronnen beschikken. Nadat het goederenbeheer in 1561 was overgedragen van het kapittel op het nieuwe bisdom Gent veranderde er de eerste jaren vrij weinig. In de praktijk werd het beleid van het kapittel voortgezet. Een grondige hervorming van het goederenbeheer en de administratie kwam er pas na het begin van de 17de eeuw, vooral onder het episcopaat van *Antonius Triest* (1621-1657)²⁷. In de loop van de 17de eeuw daalde de oppervlakte verder. Maar net zoals bij het Torregood blijkt 1684 de bevestiging te zijn van een reeds bestaande toestand. Vanaf 1656 kwamen er twee pachters op Lichtelaar die, althans volgens onze informatie, geen directe verwanten waren. Pas in 1684 werd het uit de bronnen duidelijk dat de eigenlijke pachter 2/3 van het vroegere goed pachtte. Hierdoor daalde de oppervlakte, op papier, van ca. 68 ha. tot 45,97 ha. Volgens ons was dit reeds zo vanaf 1656.

Dus ook in dit geval nam de definitieve verbrokkeling van het goed een aanvang in een heel onrustige periode. De verovering van Hulst door prins *Frederik-Hendrik* in 1645 en de aanwezigheid van Franse troepen in de Nederlanden zorgden ervoor dat het in het grensgebied van Zeeuws-Vlaanderen vrij onrustig was²⁸. Misschien splitste het Bisdom Lichtelaar op om per eenheid meer binnen te rijden en zich in deze onrustige periode toch van de nodige geldelijke middelen te voorzien. Het beleid van bisschop *Antonius Triest* zal hierin zeker een rol gespeeld hebben. In de daaropvolgende jaren, vooral tussen 1675-1677, stelden de Franse invallen, met de daarbijhorende plunderingen en vernietiging van de oogst, de bevolking van Lochristi zwaar op de proef²⁹. Misschien lag deze tweede golf van plunderingen te Lochristi aan de basis van de boekhoudkundige reorganisatie. In de 18de eeuw daalde de oppervlakte verder. De oppervlakte van Lichtelaar bedroeg op het einde van de eeuw nog slechts 1/4 van de maximale oppervlakte rond 1560.

²⁷ CLOET (M.), COLLIN (L.) en BOUDENS (R.) (eds.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, pp. 66-78.

²⁸ VOLMULLER (H.W.J.), *Nijhoffs Geschiedenislexicon. Nederland en België*, 's-Gravenhage-Antwerpen, 1981, p. 270.

²⁹ DE POTTER (F.) en BROECKAERT (J.), Lochristi, p. 22, in *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, 1^e reeks, Arrondissement Gent*, dl. 4, Gent, 1864-1870.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

3.2. De verbrokkeling van Redewinkel.

De verbrokkeling van grote bedrijven kende reeds een aanzet in de 2de helft van de 16de eeuw en zette zich definitief door in de 17de eeuw. *Frans De Wever* situeert deze opsplitsing, en dus verkleining, voornamelijk in de 2de helft van de 18de eeuw³⁰. Algemeen kan men stellen dat deze tendens tot opsplitsing zich voordeed bij alle bedrijven van de Sint-Pietersabdij en het Bisdom.

Wij kozen de casus Redewinkel omdat de verbrokkeling hier het meest uitgesproken was. Lichtelaar, dat op dit vlak een grotendeels gelijk verloop kende, was ook een goede keuze geweest.

Eerst belichten we kort de oppervlakte-evolutie van Redewinkel tot het midden van de 17de eeuw. Nadien wordt de opsplitsing van het areaal weergegeven aan de hand van een aantal steekproeven, gedaan voor 1654, 1689, 1714, 1739, 1765 en 1790. De zes steekproeven vormen de inhoud van **tabel 3**³¹.

Rond 1390 bedroeg de oppervlakte van Redewinkel 37,43 ha. Het goed bereikte zijn maximale oppervlakte van 52,13 ha. in de eerste helft van de 16de eeuw. Tussen 1564-1645 was de oppervlakte gedaald tot 38,77 ha., om tussen 1645-1654 opnieuw op te lopen tot 48,59 ha. Tot de pachttermijn 1582-1591 werd het goed door één persoon uitgebaat. Tussen 1582-1654 kwamen er meerdere personen op die niet direct met elkaar verwant waren. De "totale"³² oppervlakte tussen 1582-1654 was dus slechts een oppervlakte op papier. Pas vanaf de pachttermijn 1654-1660 kennen we de exacte oppervlakte en pachtprijs van het eigenlijke Redewinkel en van de afgescheiden delen. Maar het ging tijdens de

³⁰ DE WEVER (F.), Pachtprijzen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw. Bijdrage tot de konjunkturstudie, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1972, 85, 2, p. 192.

³¹ **Tabel 3** bestaat uit 2 grote delen: H (*hoeve*) de hoeve en de daarbij horende landerijen, met andere woorden het eigenlijke goed Redewinkel, en R (*rest*), de landerijen die vroeger van het goed deel uitmaakten, maar boekhoudkundig vanaf 1654 volledig afzonderlijk verpacht werden. In kolom 2 en 3 worden de oppervlaktes in absolute en in procentuele termen ten opzichte van de "totale" oppervlakte weergegeven, kolom 4 geeft het aantal personen dat aanwezig was op H en op R, kolom 5 geeft de pachtsom van H en R weer, kolom 6 geeft de procentuele verhouding van de pachtprijs van ieder onderdeel ten opzichte van de "totale" pachtprijs aan en kolom 7 tenslotte geeft de gemiddelde pachtprijs per ha. weer. R viel nog eens uiteen in vele afzonderlijk percelen die sterk variëren qua grootte. We vonden het zinloos deze allemaal op te nemen en dus telden we de pachtprijzen op en maakten de som van de oppervlaktes. Bijgevolg is de pachtprijs per ha. voor R een gemiddelde van de verschillende onderdelen. Om toch aan te geven uit hoeveel volledig afzonderlijke onderdelen R bestond werd er in de eerste kolom aan R tussen haakjes een cijfer toegevoegd dat het aantal onderdelen weergeeft.

³² Als we "totale" tussen aanhalingstekens plaatsen bedoelen we de oppervlakte zoals die gegeven werd in de rekening maar die niet beantwoordt aan de realiteit, met andere woorden wanneer de werkelijke oppervlakte een heel stuk lager lag.

JEROEN BUNTINX

pachttermijn vóór 1654 (1645-1654) om dezelfde personen als tijdens de pachttermijn 1654-1660. Het enige verschil bestond erin dat dezelfde pachters, de pachter van het eigenlijke goed (*hoofdpachter*) en de pachters van de afgescheiden delen (*medepachters*), vanaf 1654 ieder in aparte op elkaar volgende rekeningposten werden ondergebracht met daarin de oppervlakte en de prijs van ieder deel. De periode ervoor werden alle pachters, zowel de hoofd- als de medepachters, in één rekeningpost geplaatst met één pacht prijs en één oppervlakte. In het midden van de 17de eeuw gebeurde ons inziens de boekhoudkundige rechtzetting van een bestaande toestand. Want ook al vóór 1654 betaalde iedere "deel-pachter" afzonderlijk zijn "deelpacht", al stond dit niet zo in de rekeningen geboekt³³. Tot 1730 bleef de som van de oppervlaktes van het eigenlijke hoevecomplex en alle afgescheiden delen overeenstemmen met de "totale" oppervlakte tussen 1645-1654 (48,59 ha.). Na 1730 werd het moeilijker het oorspronkelijke goed te reconstrueren omdat de som van de diverse delen niet meer 48,59 ha. was.

Tabel 3. *Reconstructie "totale" bedrijfsoppervlakte Redewinkel 1654, 1689, 1714, 1739, 1765 en 1790.*

	opp. (ha.)	%	per- sonen	gr.Vl.	%	gr.Vl./ ha.
1654						
H	14,5415	29,93	2	6.000	27,88	413
R (2)	34,0483	70,07	4	15.520	72,12	442
totaal	48,5898		6	21.520		
1689						
H	14,5415	29,93	2	7.200	35,7	495
R (2)	34,0483	70,07	+8	12.960	64,3	370
totaal	48,5898		10	20.160		
1714						
H	14,5415	29,93	3	3.840	20,51	264

³³ DE POTTER (F.) en BROECKAERT (J.), *Zeveneeken*, p. 15, in *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, 1^e reeks, Arrondissement Gent*, dl. 8, Gent, 1864-1870: Op 3 oktober 1645 trok het Hollands leger onder leiding van prins *Frederik-Hendrik* door Vlaanderen en deed onder meer de parochie Zeveneeken aan, met de "nodige" vernielingen en plunderingen als gevolg. Deze ongeregeligheden zijn volgens ons mede een verklaringsfactor voor de boekhoudkundige reorganisatie met betrekking tot Redewinkel.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

R (2)	34,0483	70,07	5	14.880	79,49	409
totaal	48,5898		8	18.720		

1739

H	9,1705	22,00	3	9.600	35,7	523
R (5)	32,009	78,00	8	17.280	64,3	689
totaal	41,1795		11	26.880		

1765

H	9,1705	21,15	3	9.600	37,04	523
R (3)	34,2013	78,85	9	16.320	62,96	477
totaal	43,3718		12	25.920		

1790

H	13,8373	26,84	1	12.000	26,45	867
R (8)	37,7216	73,16	8	33.360	73,55	884
totaal	51,5589		9	45.360		

In 1654, onze eerste steekproef, bedroeg de oppervlakte van Redewinkel nog slechts 30% van de "totale" oppervlakte (48,59 ha.). Als wij de "totale" pachtsom van 1645 (20.160 gr.)³⁴ naast die van 1654 (21.520 gr.)³⁵ leggen, dan was die met 1.360 gr. gestegen, in een periode waarin de pacht prijzen nog nauwelijks stegen. Dit kan er misschien op wijzen dat men door kleinere eenheden te verpachten verhoudingsgewijs meer kon vragen.

In 1689 bedroeg de "totale" oppervlakte van Redewinkel nog steeds 48,59 ha. Ondertussen was het aantal mensen, dat een deel van het vroegere goed Redewinkel bewerkte, gestegen van 6 personen in 1654 tot 10 in 1689 en weer lichtjes gedaald tot 8 in 1714. In 1654 bedroeg de gemiddelde oppervlakte voor Redewinkel nog ca. 8 ha. per persoon., in 1714 was die reeds gedaald tot ca. 6 ha., om in 1765 met 12 personen op 43,37 ha. een dieptepunt van ca. 3,6 ha. per persoon te bereiken. Het valt op dat de steekproeven van 1739, 1765 en 1790 een andere "totale" oppervlakte hebben. Dit komt omdat bepaalde onderdelen, waarvan het mogelijk was ze te volgen, ook in oppervlakte afgenomen waren.

³⁴ In dit artikel hebben we het steeds over groten Vlaams.

³⁵ Cf. tabel 3: We leggen er de nadruk op dat de totale pacht prijs van het eigenlijke goed 6.000 gr. bedroeg en dat de 21.520 gr. de som is van de diverse afzonderlijke componenten samen. Het gaat hier dus om een theoretische constructie.

JEROEN BUNTINX

Als we al deze deeltjes optelden kwamen we niet meer aan de “totale” oppervlakte van 48,59 ha. De lichte stijging in 1790 tot 51,56 ha. werd veroorzaakt door een onderdeel, dat we gedurende de hele periode konden volgen en plots vergroot was, waarschijnlijk door samenvoeging met een ander perceel. De “totale” oppervlakte van 1790 vertoonde slechts een gering verschil van 5.762 m² met de maximale oppervlakte uit de periode 1499-1555. Ondertussen zien we dat Redewinkel in 1790 verbrokkeld was tot 9 afzonderlijke componenten, waar het in 1739 nog uit 6 componenten bestond [H + R (5)=6].

Als we de verhouding aandeel oppervlakte H ten opzichte van de “totale” oppervlakte vergelijken met het aandeel van de pachtprijs H ten opzichte van de “totale” pachtprijs dan blijkt dit nogal eens te variëren. Zo bedroeg het aandeel van de oppervlakte van H ten opzichte van de “totale” oppervlakte in 1739 22%, terwijl de pacht van H ten opzichte van de “totale” pachtsom 35,7% bedroeg, met andere woorden waarschijnlijk was de pacht van het hoevegebouw met de daarbijhorende schuren een aanzienlijk deel van de pachtprijs van H. Dit zal wel te maken hebben met de staat van de gebouwen en eventuele herstellingen eraan, waarschijnlijk gefinancierd door het Bisdom, dat zijn kosten verrekende in de eerstvolgende nieuwe pachtprijs. In 1790 was het aandeel H ten opzichte van de “totale” oppervlakte ongeveer hetzelfde als het aandeel H ten opzichte van de “totale” pachtprijs.

Het is wel overduidelijk dat op het einde van het ancien régime zelfs aanzienlijke pachters niet meer in staat waren een nominaal bedrag van 45.360 gr.³⁶ op te brengen.

In tegenstelling tot *Frans de Wever* menen wij dat de opsplitsing van pachthoeven zich veel vroeger inzette, in sommige gevallen vanaf de late 16de eeuw, zeker vanaf de 17de eeuw. De vraag is natuurlijk of *de Wever* rekening hield met de allergrootste bedrijven.

Net zoals bij het Torregoed en Lichtelaar waren oorlogsomstandigheden één van de determinerende factoren bij de werkelijke opsplitsing van het goed en bij de boekhoudkundige aanpassing, soms ettelijke decennia nadien.

We menen aangetoond te hebben dat het oorspronkelijk areaal van Redewinkel in de loop van de 18de eeuw in serieuze mate werd opgesplitst. Tegenover de oppervlakte van de meeste laat 18de eeuwse Vlaamse landbouwbedrijven (1 à 2 ha.) was Redewinkel nog steeds vrij groot, maar het was net zoals Lichtelaar en het Torregoed eveneens sterk afgeslankt.

Ongetwijfeld was het een bewuste politiek van de eigenaar om door opsplitsing

---

³⁶ Cf. **tabel 3** onderaan: De 45.360 gr. is het bedrag dat iemand zou moeten betalen indien hij de 51,56 ha. zou pachten.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

verhoudingsgewijs meer binnen te rijven. En dat geldt zeker voor het Bisdom.

3.3. De pacht prijs per ha. op het Torregood en Lichtelaar.

In deze paragraaf gaan we na welke eigenaar zijn bedrijven het hoogst verpachtte, de Sint-Baafsabdij, later het bisdom Gent, of de Sint-Pietersabdij³⁷. Het is dus in de eerste plaats een onderzoek naar het beleid van de eigenaars. We berekenden de pacht prijs per ha. enkel voor periodes waar de volledige oppervlakte gekend was. Daardoor kwamen omzeggens alleen de nieuwe tijden voor onderzoek in aanmerking.

De pacht prijs per ha. bevat naast de eigenlijke waarde van de grond altijd een deel van de waarde van het hoevecomplex. Hierin schuilt natuurlijk een fundamenteel probleem. De gebouwen op de ene hoeve kunnen groter in omvang zijn of in betere staat verkeren dan op een andere. Dat kan dan een reden zijn waarom de pacht prijs van het ene hof hoger ligt dan die van het andere. Daarom maakten we, in de mate van het mogelijke, een vergelijking tussen de gebouwen die op beide hoevecomplexen aanwezig waren. Volgens ons was er op dit vlak tussen beide complexen niet zo veel verschil.

Tot het midden van de 16de eeuw is een vergelijking zonder meer tussen het Torregood, Bruinewalle, Lichtelaar en Redewinkel niet mogelijk. De pachters van het Torregood en Redewinkel waren tot dan ook tiendenpachters. Op het Torregood pachtte men tot in de late 15de eeuw de volledige tiende van Zaffelare³⁸, op Redewinkel ging het om de "Redewinckeltiende"³⁹. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de pacht prijs van het Torregood aanzienlijk hoger lag dan die van Redewinkel, Lichtelaar en Bruinewalle. We nemen aan dat er tussen de Sint-Baafsabdij (tot 1536) en de Sint-Pietersabdij, wat betreft de pacht prijs

³⁷ We gaan hier steeds uit van de officiële pacht prijs zonder rekening te houden met reducties die in moeilijke periodes (bv. oorlog) veelvuldig voorkwamen.

³⁸ RG, *archieff Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. mei 1472 - mei 1481): "...item de wintmuelne ..., item de heelftwinninghe in Coppinsackere ende alder thiende die daer in tvoornoemde dorp minen vorseide heer toebehoort..." - ibidem (pc. mei 1532 - mei 1541): "... te wetene de twee schooven, item het derde van de smaelder thiende ende het derde van de natele van de drie hooghtijden binnen de selve prochie..."; Zeker tot en met 1481 pachtten de pachters van het Torregood alle tienden van Zaffelare plus de windmolen. Wanneer er in 1532 opnieuw een pachtcontract opduikt, werd de windmolen niet meer vermeld en werden niet meer alle tienden gepacht. *Lieven en Jan van Basselaere* pachtten dan nog enkele afzonderlijke tienden.

³⁹ DE KRAKER (A.) en WEEMAES (F.), *Malen in moeilijke tijden. De geschiedenis van de grafelijke ros-, wind- en watermolens in Noord-Vlaanderen en aangrenzend Zeeland tussen 1450 en 1650*, 1995, p. 78. - RG, *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks R, nr. 1044/3 (pc. mei 1517 - mei 1526): "...een thiende die men heet de Redewinckelthiende...": Het pachten van tienden en windmolens was in een rurale samenleving weggelegd voor de beter gesitueerden.

JEROEN BUNTINX

per ha., niet zo'n groot verschil was. Rond 1440 bedroeg de pachtprijs per ha. op het Torregood 108 gr., met inbegrip van de pacht van de volledige tiende van Zaffelare! Op Lichtelaar was dat 49 gr., zonder tiendenpacht. Maar ons inziens lag de pacht van de uitbatingen zelf, zonder inbegrip van de tienden, niet zo ver uiteen.

Vanaf 1620 tot het einde van het ancien régime lag de pachtprijs van Lichtelaar steeds aanzienlijk hoger dan die van het Torregood. In de 18de eeuw, in de periode 1730-1760, was het verschil groot en lag hij tot 3,8 keer hoger. In 1710 was het verschil het meest indrukwekkend, maar rekening houdend met de toen vrij verwarde toestand, verliest de vergelijking een groot deel van zijn impact. De hongerwinter van 1709⁴⁰ kan niet de oorzaak zijn omdat de toen geldende pachtprizen van een aantal jaren ervoor dateerden⁴¹.

Dit enorm verschil in pachtprizen schrijven we integraal toe aan de politiek van het Bisdom, de rechtsopvolger van de Sint-Baafsabdij. We wezen er reeds op dat er zich onder het episcopaat van *Antonius Triest* (1620-1657) een grondige hervorming van het goederenbeheer doorzette. Het was tijdens zijn beleid dat de pachtprijs per ha. van Lichtelaar ten opzichte van die van het Torregood, eigendom van de Sint-Pietersabdij, een groter verschil ging vertonen⁴². De 40 jaar na zijn beleid was het verschil tussen beide bedrijven minder uitgesproken. De 18de eeuw daarentegen kenmerkte zich opnieuw door een zeer aanzienlijk verschil, de inzinking van 1770 (x 1,44) niet te na gesproken.

Het is ontegensprekelijk zo dat het Bisdom meer uit zijn goederen trachtte te halen dan de Sint-Pietersabdij, zowel in oorlogs- als in vreedetijd. Immers, de moeilijke omstandigheden bij de overgang van de 17de naar de 18de eeuw hadden niet tot gevolg dat de pachtprijs per ha. van beide hoven dichter naar elkaar kwam, het tegendeel is eerder waar⁴³. Het zou voorbarig zijn hieruit te concluderen dat de Sint-Pietersabdij haar goederen hield als vorm van zelfvoorziening en het Bisdom ze eerder als vorm van belegging aanzag. Het Torregood, Lichtelaar en Redewinkel gingen vanaf de 17de eeuw (in de realiteit) in oppervlakte fors achteruit. Beide instellingen voerden een opsplitsing van hun bedrijven door om per onderdeel meer te kunnen vragen. Uit de veel hogere pachtprizen per ha. die het Bisdom hanteerde mogen we afleiden dat het een nog "moderner" beleid voerde.

---

⁴⁰ VANDENBROEKE (C.), *Het sociaal-economische leven, geografie en demografie. Prijzen, in Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 5, Haarlem, 1980, p. 280.

⁴¹ Op het Torregood werd op kerstavond 1707 een zesjarige termijn afgesloten aan 2.160 gr. Op Lichtelaar liep die van 1702 tot 1711 aan 17.280 gr.

⁴² Cf. **tabel 4**: 1630 (x 2,17) en 1640 (x 1,94).

⁴³ Cf. **tabel 4**: 1710 (x 4,39)

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Tabel 4. Tienjaarlijkse pachtprijs per ha. Torregood (1580-1780) en Lichtelaar (1440-1790) (gr. VI.).

jaartal	Torre- goed (gr. VI. /ha.)	Lichte- laar (gr. VI. /ha.)	factor
1440	-	49	-
1450-1560	-	-	-
1570	-	80	-
1580	132	97	-
1590	84	84	-
1600	-	97	-
1610	-	97	-
1620	152	183	1,20
1630	217	469	2,16
1640	340	658	1,94
1650	425	538	1,27
1660	425	538	1,27
1670	425	564	1,33
1680	283	522	1,84
1690	341	459	1,35
1700	169	451	2,67
1710	79	347	4,39
1720	140	371	2,64
1730	167	618	3,69
1740	162	618	3,81
1750	162	618	3,81
1760	205	618	3,01
1770	429	618	1,44
1780	327	872	2,66
1790	-	917	-

Één en ander zou veel duidelijker worden indien er meer geweten was over het financieel beleid van het Bisdom. De Sint-Pietersabdij deed het, althans in materieel opzicht, vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw vrij goed⁴⁴. Vanuit die optiek is het misschien te verklaren dat de Sint-Pietersabdij haar goederen minder zwaar belaste. Maar vanuit een moderner standpunt valt ook dit moeilijk te begrijpen. Een onderneming die het goed doet zal daarom haar prijzen niet verlagen. Om op deze problematiek een zinnig antwoord te geven zou men een duidelijk zicht moeten krijgen op de mentaliteit van 18de eeuwse religieuzen. Als we onze redenering toegepast op de 18de eeuwse Sint-Pietersabdij door-trekken naar de 17de eeuw, toen het de abdij minder voor de wind ging, dan blijkt die niet te kloppen. De abdij stond er toen minder goed voor en had dus meer uit haar goederen moeten halen⁴⁵.

Wij hebben gepoogd een verklaring te geven voor het verschil tussen de Sint-Pietersabdij en het bisdom Gent wat het beheer van pachtgoederen betreft. Verder onderzoek naar het financieel beleid van beide instellingen is er nodig. Dergelijk onderzoek zou ons ook een betere kijk geven op het verschil in financieel beleid tussen de Sint-Baafsabdij/het Sint-Baafskapittel (1536-1561) enerzijds en het bisdom Gent anderzijds.

3.4. De houding van de eigenaar tijdens moeilijke omstandigheden: casus de late 17de eeuw.

Vertoonde de eigenaar in perioden van rampspoed enige inschikkelijkheid ten aanzien van de pachter? Pachtcontracten bevatten vaak een clause waarin werd uiteengezet wat de betalingsvoorwaarden waren indien de pachter schade leed ten gevolge van oorlog of bij natuurrampen⁴⁶. Maar het pachtcontract is een normatieve bron. Het is veel interessanter om na te gaan of de eigenaar in precaire situaties ook “daadwerkelijk” pachtafslag gaf. Op zo'n vraagstelling krijgt men in de rekeningen, die doorgaans minder normatief zijn, het beste antwoord.

Onze keuze viel op de late 17de eeuw, vooral het laatste decenium, en op het eerste decenium van de 18de eeuw, een periode die voor Vlaanderen als heel woelig bekend staat. De reden voor deze keuze is van dubbele aard. Ten eerste was er voldoende bronnenmateriaal beschikbaar, wat voor de periode van de godsdienstoorlogen in de late 16de eeuw niet het geval was, zeker wat de Sint-

---

⁴⁴ DECLERCQ (G.) (red.), *Ganda & Blandinium. De Gentse abdijen van Sint-Pieters en Sint-Baafs*, [Gent], 1997, pp. 90-92.

⁴⁵ DECLERCQ (G.) (red.), *Ganda & Blandinium*. pp. 89-90.

⁴⁶ RG, *archieff Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1350 (pc. kerstavond 1586 - kerstavond 1592): In dit pachtcontract staat duidelijk dat indien *Laureyns Dueraere* (1586-92) en *Joos Dueraere filius Laureyns* (1586-92), pachters op Bruinewalle, schade lijden aan de oogst als gevolg van militaire activiteiten, de abdij dit zal vergoeden. Doorgaans bestond die vergoeding uit pachtafslag.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Pietersabdij betreft. Ten tweede was het ontgensprekelijk een "heel" rampzalige periode voor Vlaanderen.

De historische context van de tweede helft van de 17de eeuw en het begin van de 18de eeuw is genoegzaam gekend. We beperken ons hier tot een situatieschets van de gebeurtenissen gedurende deze periode te Lochristi, Zaffelare en Zeveneken.

Bij de tweede inval van de Fransen in de Nederlanden werd Lochristi tussen 1675-1677 vrij zwaar geteisterd: velden werden platgetrapt, boerderijen platgebrand, paarden en vee gestolen. Daarnaast diende de parochie voor allerlei oorlogsschattingen in te staan. In 1708, tijdens de Spaanse Successieoorlog, diende Lochristi 1.461.840 gr. op te brengen voor de financiering van de geallieerden (Oostenrijkers, Engelsen en Nederlanders). In datzelfde jaar werden er andermaal zware verwoestingen aangericht door Franse troepen.

Zaffelare werd nog zwaarder geteisterd. Tussen 1676 en 1706 was Zaffelare voortdurend het slachtoffer van plundering, brandstichting en oorlogsschattingen allerhande, zowel van Franse als geallieerde zijde. In de nacht van 24 op 25 augustus 1676 werden 34 huizen door de Fransen in brand gestoken. Het jaar nadien werd Zaffelare door de Fransen verplicht tot een contributie van 4.330.800 gr. en alsof dat nog niet genoeg was werden er op 28 september 1677 136 woningen in brand gestoken en alle oogst vernield. In 1691 betaalde de parochie 720.000 gr. voor het huisvesten van Franse troepen. Drie jaar later, in 1694, maakten de Fransen zich wederom schuldig aan allerlei wreedaardigheden. In 1706 diende de hertog van *Marlborough* een ordonnantie uit te vaardigen waarin het aan alle (geallieerde) troepen verboden werd de inwoners van de kasselrij van de Oudburg enig onrecht aan te doen, maar hen integendeel gebod hulp en bescherming te verlenen! Twee jaar later (1708) moest de parochie een aanzienlijke hoeveelheid veevoeder leveren voor de (geallieerde) bezetting te Gent. Zeveneken, tenslotte, ondervond weinig hinder van de invallen van *Lodewijk XIV*. Het beleg van Gent door de geallieerden daarentegen (1708) was een zware financiële aderlating voor de parochie. Zijn bijdrage in de ommestelling van de Oudburg bedroeg 403.200 gr⁴⁷.

De oorlogsomstandigheden van het vierde kwart van de 17de eeuw waren voor de Sint-Pietersabdij een reden om haar pachters reductie op de pachtsom te geven. Het merkwaardige is dat dit, althans volgens de rekeningen, pas gebeurde vanaf de jaren 90 van de 17de eeuw. De zware ongeregeldheden te Zaffelare tijdens de jaren 1676-77 hadden blijkbaar geen invloed op de te betalen pachtsom op het Torregood (16.000 gr.), die door de pachters integraal werd afgelost. Het

⁴⁷ DE POTTER (F.) en BROECKAERT (J.), Lochristi - Zaffelare - Zeveneken, in *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, 1^e reeks, Arrondissement Gent*, dln. 4, 7 en 8, Gent, 1864-1870.

is natuurlijk mogelijk dat het bedrag reeds op voorhand was ingevuld en de pachter in de praktijk wel korting kreeg⁴⁸. Een mogelijke uitleg is dat zij als “gros fermiers” beter bestand waren tegen zulke gebeurtenissen en bijgevolg nog in staat waren te betalen. Trouwens, in het midden van de jaren 70 waren de ongeregelde heden nog vrij recent. Daartegenover staat wel dat de crisis van de tweede helft van de 17de eeuw niet alleen kleine boeren trof, maar ook nefaste gevolgen had voor grote landbouwbedrijven, vooral door het nijpend tekort aan arbeidskrachten⁴⁹.

In de jaren 90 was er volledige kwijtschelding van pacht op het Torregoed voor de jaren 1694, 1695, 1696, 1697 en 1698! Veelzeggend is de zinsnede “*ghedurende den oorloghe voor d'onkosten*” slaande op het boekjaar 1694. De pachter diende enkel zijn belastingen te betalen. Als welstellenden in het dorp moesten zij heel veel betalen en behoorden zij tot de absolute top bij de belastingbetalers⁵⁰. De financiële toestand van *Frans van Laere*⁵¹ (1642-94,H/M) en vanaf 1695 van *Pieter de Bruyne* (1694-1707) kan niet bijster goed geweest zijn. Hun voorganger, *Gillis Vereet* (1679-93), loste voor het jaar 1693 nog de integrale pachtsom (10.470 gr.) af. Pas vanaf het werkjaar kerstavond 1698 - kerstavond 1699 diende er opnieuw betaald te worden. De pachtsom (2.400 gr.) bedroeg nog geen kwart van de 10.470 gr. van 1693! De betaling van dit bedrag geschiedde pas drie jaar later en dan nog in twee schijven. Een eerste schijf van 1.898 gr. werd betaald op 20.09.1702, een tweede schijf van 502 gr. op 13.12.1703. De tweede betaling geschiedde meer dan één jaar later! Het duurde dus bijna tien jaar vooraleer de Sint-Pietersabdij opnieuw inkomsten inde uit het Torregoed! Tussen kerstavond 1699 en kerstavond 1702 werd de pacht prijs verhoogd tot een jaarlijks bedrag van 4.320 gr. De jaren 1702 en 1703 fungeerden als “inhaalperiode”, want op 13.12.1702 en 13.03.1703 werd eveneens de pachtsom van 1700, in twee schijven van respectievelijk 2.422 gr. en 1.898 gr., afgelost. Voor de jaren 1701 en 1702 kwam *Pieter de Bruyne* eveneens zijn verplichtingen na. Tussen kerstavond 1702 en kerstavond 1707 werd er opnieuw niets van de pachtsom betaald. Pas in de periode 1707-1709 werd de achterstal van vijf jaar vereffend. De officiële pachtsom tussen 1702-1707 was opnieuw gedaald tot 2.400 gr. per

⁴⁸ De rekening was doorgaans minder normatief dan het pachtcontract. Alhoewel dit ook enige nuance verdient. Prof. E. Thoen wijst er terecht op dat de bedragen in de rekeningposten vaak - daarom niet altijd - op voorhand werden ingevuld. Een vaststelling die zeker opgaat tot het midden van de 17de eeuw.

⁴⁹ DEPREZ (P.), De boeren. II. De 16de, 17de en 18de eeuw, in *Flandria Nostra. Ons land en ons volk zijn standen en beroepen door de tijden heen*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1957, p. 163.

⁵⁰ RG, *Zaffelare*, nr. 115 (1635.02.08 en 1669.09.25) - nr. 118 (1690) - nr. 121 (1699) - nr. 123 (1711) - nr. 125 (1733, 1759 en 1792).

⁵¹ Het zou best kunnen dat *Frans van Laere* van het goed werd weggezonden omdat hij niet meer kon betalen en men hem verving door *Pieter de Bruyne* in de hoop dat hij wel solvabel was.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

jaar. Alsof dat nog niet genoeg was, werden tussen 1707-1709 eveneens de pachtsummen van 1708 en 1709, ondertussen gedaald tot 2.160 gr per jaar, afgelost. Als we de optelsom maken, werd er in nauwelijks twee jaar tijd 16.320 gr. afgelost! Blijkbaar had de heel strenge winter 1708-09 weinig invloed op de financiële situatie van *Petronella Brix*, de weduwe van *Pieter de Bruyne* (†21.02.1707)⁵², die het bedrijf verder pachtte tot kerstavond 1729. Vanaf 1709 werd opnieuw jaarlijks de volledige pachtsum van 2.160 gr. afgelost. Pas met ingang van kerstavond 1715, twee jaar na de vrede van Utrecht, werd het bedrag verhoogd tot 3.840 gr. per jaar.

Wat voorafging was integraal gebaseerd op een analyse van rekeningen. Bijgevolg dringt een korte vergelijking met het pachtcontract zich op, waarbij het normatieve karakter van dit brontype duidelijk zal worden. Op kerstavond 1694 begon *Pieter de Bruyne* zijn eerste negenjarige pachttermijn op het Torregood. Daarvan bleef het pachtcontract bewaard. De pachtsum in het contract bedroeg 5.280 gr. Als we dit vergelijken met de werkelijkheid - er werd tot 1702 niet betaald - wordt het normatieve karakter, dat dit brontype eigen is, overduidelijk! Indien we exclusief rekeningen bestudeerd hadden was het onmogelijk geweest te achterhalen of er voor de periode 1694-1703 ooit een pachtcontract was afgesloten. Doorgaans is dit wel uit de rekeningen af te leiden. De rekeningen van die negen jaar gewagen tot 1698 niet één keer van een exacte pachtduur. Pas in dat jaar geeft men een pachttermijn op, die dan nog niet overeenstemt met de vastgelegde pachtduur in het pachtcontract van 1694. Men had het toen over een tweejarige pachttermijn van kerstavond 1697 tot kerstavond 1699. De rekeningen tussen 1699-1702 gewagen van een driejarige pachttermijn, ingaande op kerstavond 1699. Helemaal onduidelijk zijn de vier jaar tussen 1703 en 1707. Hoogstwaarschijnlijk werd de pachttermijn stilzwijgend verlengd ("*per tacite reductie*") tot 1707. Het volgende pachtcontract, dat bewaard bleef, slaat op de pachttermijn kerstavond 1707 - kerstavond 1713. De pacht prijs werd vastgelegd op 2.880 gr., wat 720 gr. hoger is dan het werkelijk betaalde bedrag (2.160 gr.). Tenslotte nog dit: in geen van beide contracten heeft men het over bijzondere bepalingen voor tijden van oorlog⁵³.

Voor Bruinewalle was er gedurende heel deze periode geen sprake van reductie op de pachtsum. Bijgevolg zijn we aanbeland bij de twee bedrijven verpacht door het Bisdom.

Joos Rijckbosch (1704-51,H), pachter op Lichtelaar, kreeg voor de jaren 1707 en

⁵² RBn (Rijksarchief Beveren-Waas), *Parochieregisters Zaffelare*, O. 1707.02.21.

⁵³ RG, *archief Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. kerstavond 1694 - kerstavond 1703 en kerstavond 1707 - kerstavond 1713) - *ibidem*, rekeningen, nr. 2339 (1678.12.24-1679.12.24) - nr. 2347, f° 17 v° (1688-1689) - nr. 2352 (1694) - nr. 2353 (1695) - nr. 2354 (1696) - nr. 2355 (1697) - nr. 2356 (1698) - nr. 2357 (1699) - nr. 2358 (1700) - nr. 2359 (1701) - nr. 2360 (1702) - nr. 2361 (? - 1709.03.18) - nr. 2362 (1707-1709) - nr. 2363 (1710-1712) - nr. 2364 (1713) - nr. 2365 (1714) - nr. 2366 (1715-1716).

JEROEN BUNTINX

1708 25% reductie op de jaarlijkse pachtsom van 25.920 gr.⁵⁴; hij betaalde nog 19.440 gr. per jaar. Rekening houdend met de enorme contributie van 1.461.840 gr., die Lochristi in 1708 verplicht was op te brengen, is dit niet zo verwonderlijk. De ongeregeldheden te Lochristi tussen de jaren 1675-1677 hadden geen invloed op de betalingen van de pachter. Dit geldt overigens ook voor het laatste decenium van de 17de eeuw. Dat is gemakkelijk te verklaren, aangezien Lochristi de laatste jaren van de 17de eeuw door de Franse invallers vrij ongemoeid werd gelaten.

Redewinkel in het aangrenzende Zeveneken, dat volgens *De Potter* minder te leiden had van de ongeregeldheden, kreeg reeds pachtafslag voor het jaar 1696. *Passchier Dhuyse* (1697-1742) bekam op de totale pachtsom van 4.800 gr. eveneens 25% reductie, wat neerkwam op een vermindering van 1.200 gr. Tien jaar later, in 1706, bedroeg de totale pachtsom 3.840 gr.; daarop kreeg hij nog eens 25% reductie. Een toestand die op z'n minst nog twee jaar aanhield⁵⁵.

We vonden geen sporen terug dat pachters, noch van de Sint-Pietersabdij, noch van het Bisdom, in deze moeilijke periode bijkomende leveringen in natura deden. Maar de kans dat dit gebeurde bestond. In het midden van de 16de eeuw was de pachter van Lichtelaar nog steeds verplicht naast de geldelijke pachtsom (6.000 gr.) 18 steen boter, 2 mud haver en 1.000 mutsaarden⁵⁶ hout te leveren. Dit bleef voortduren tot ca. 1680⁵⁷. Toen betaalde men op Lichtelaar nog steeds een deel(tje) van de pacht in natura en 80 jaar later, rond 1760, doken betalingen in natura, althans kortstondig, opnieuw op. Toen was *Joos Rijckbosch*, pachter op Lichtelaar, naast de betaling van zijn geldelijke pachtsom, verplicht, als onderdeel van de pachtsom, 12 zakken haver te leveren⁵⁸. Dit werd ook toegepast bij Redewinkel.

---

⁵⁴ RYCKAERT (M.), *Het Goed van Rapenburg te Zomergem, in Appeltjes van het Meetjesland*, 1979, 30, p. 24: In 1683 werd het goed van Rapenburg door de Fransen omzeggens volledig in as gelegd. Negen jaar later, in 1692, diende de pachter "...ter causen vanden oorloghe, de swaere fourragieringen ende logementen vandiere..." nog steeds maar de helft van de totale pachtsom van 12.000 gr. te betalen

⁵⁵ RG, *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks B, nr. 677, f° 101, 141 en 142 (1679) - nr. 678 (1680) - nr. 680, f° 134 (1682) - nr. 683, f° 59 v° en 60 r° (1684-1686) - nr. 684, f° 70 v° en 71 (1687) - nr. 685, f° 60 (1688) - nr. 686, f° 59 en 81 (1689) - nr. 689, f° 81 (1692) - nr. 694, f° 50, 71 en 72 (1697) - nr. 696, f° 48 v°, 49 en 65 v° (1699) - nr. 697, f° 48 v°, 49, 65 v°, 66 en 67 (1700) - nr. 701, f° 49 (1705) - nr. 702, f° 47, 48, 66 v°, 67 en 68 (1706) - nr. 704, f° 44 v° en 45 (1708) - nr. 705, f° 43 v°, 44, 59 v°, 60 en 61 (1709) (Deze voetnoot slaat zowel op Lichtelaar als Redewinkel).

⁵⁶ Welke maat een mutsaard vertegenwoordigde is niet gekend.

⁵⁷ RG, *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks R, nr. 105, f° 8 r° (1550.10.01-1551.10.01) tot *ibidem*, reeks B, nr. 677, f° 101 (1679).

⁵⁸ *ibidem*, reeks B, nr. 759, f° 30 v° en 31 r° (1759.12.24-1760.12.24).

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Bij het Torregood en Bruinewalle kwamen betalingen in natura niet meer voor vanaf de vroege 17de eeuw, althans niet meer in de rekeningen. In het midden van de 16de eeuw hadden de pachters op het Torregood de keuze tussen het leveren van een varken of het betalen van 60 gr⁵⁹.

Hetzelfde gold voor Lichtelaar. Het pachtcontract voor de pachttermijn 1584-93 stelde *Jan Onghena* (1561-1608) voor de keuze: "...drie mudde harde havre ofte drie ponden X s. gr. daervooren, een vet calf ofte II lb. gr., twee duust mutsaerts ofte IIII lb. gr....". Het is dus niet duidelijk of naturabetalingen vanaf de tweede helft van de 16de eeuw nog effectief gebeurden of dat men ze omzette in een geldelijk bedrag⁶⁰.

In 1536 verkocht *Matheus vander Zijpt* (1518-1561), pachter op Lichtelaar, 3.000 mutsaarden hout aan de Sint-Baafsabdij. Men betaalde hem hiervoor 1.188 gr. of 4 lb. 19 s. gr. Een niet onaardig bedrag, als men weet dat de jaarlijkse pachtsom toen 4.560 gr. bedroeg⁶¹! Daarmee weten we nog niet of deze partij hout al dan niet onder de marktwaarde werd verkocht. Op zich is dit gegeven een alleenstaand geval. We gaan er echter vanuit dat het meer voorkwam. De vraag is in welke mate allerlei verkopen en leveringen door de pachters aan de abdij in de algemene rekeningen werden genoteerd. Ontvangstboekjes zouden hieromtrent meer uitsluitsel kunnen geven. Die zijn echter slechts sporadisch bewaard gebleven.

Dit ene gegeven in combinatie met het voorkomen van pachtbetalingen in natura tot in de tweede helft van de 18de eeuw versterkt ons vermoeden dat het ook mogelijk is dat er in oorlogstijd in natura geleverd werd, temeer omdat er in oorlogstijd serieuze pachtafslagen werden toegekend. Misschien was de pachter verplicht, in plaats van zijn geldelijke pachtsom, als compensatie een kleine hoeveelheid in natura te leveren. Hiermee hebben we op een zeer beknopte manier willen aantonen dat de Sint-Pietersabdij en de Sint-Baafsabdij/Bisdom hun goederen in zekere mate als vorm van subsistentie behielden.

We mogen tot de slotsom komen dat er tussen eigenaar en pachter, althans in tijden van oorlog, enige verstandhouding bestond. Op *Frans van Laere* (Torregood) na, hebben we geen indicaties dat er in oorlogstijd pachters werden weggezonden omdat ze de pacht niet konden opbrengen. Het was niet vanzelfsprekend voor de eigenaar mensen te vinden die, zeker in het geval van Lichtelaar, in staat waren, ondanks alles, toch nog een deel van de pachtsom af te lossen. Het geven van reductie op de totale pachtsom was ons inziens een rationele zet van de eigenaar.

⁵⁹ RG, *archieff Sint-Pietersabdij*, rekeningen, reeks II, nr. 1660, f° 21 (1569).

⁶⁰ RG, *fonds Sint-Baafs/Bisdom*, reeks K, nr. 9329, f° 42 r° (1583-1586).

⁶¹ *ibidem*, reeks R, nr. 103/9 (1536.10.01-1537.10.01).

Op het Torregoed werd er tussen 1694-1698 zelfs "kwijschelding" van pacht gegeven. In de overige probleemjaren werd enkel uitstel gegeven. Op Lichtelaar en Redewinkel was dit niet het geval. Daar werden louter reducties gegeven, die overigens over een kortere termijn liepen. De enige verklaring, die wij hiervoor hebben, is dat Lochristi en Zeveneken minder zwaar getroffen werden door de vijandelijkheden. In paragraaf 3.3. wezen we erop dat het Bisdom verhoudingsgewijs hogere pachtprizen vroeg. Concluderen dat zij, in tegenstelling tot de Sint-Pietersabdij, minder inschikkelijk waren in tijden van oorlog gaat ons inziens te ver. Als Lochristi en Zeveneken zwaarder getroffen waren geweest, had de eigenaar waarschijnlijk ook meer uitgesproken kortingen gegeven.

Volgens ons vervulden grote pachthoven voor de eigenaars ook een *subsistentierol*. We weten niet of ze in oorlogstijd meer in natura leverden en/of verkochten. Maar zelfs in heel moeilijke perioden waren ze vaak nog in staat een deel(tje) van de geldelijke pachtsom te betalen. Met deze inkomsten kon de eigenaar in zijn essentiële behoeften voorzien.

4. Het sociaal-economische profiel van grote pachters.

De doelstelling van dit deel is tweeledig. We beogen enerzijds het financiële vermogen van grote pachters te schetsen, anderzijds trachten we na te gaan in welke mate zij zich sociaal wisten te profileren. Om een zicht te krijgen op hun financieel vermogen onderzochten we hun onroerend bezit, gingen we na of zijzelf eigendom aan derden verpachtten, of zij soms een rol als kredietverstrekker in de dorpsgemeenschap vervulden en tenslotte vroegen we ons af wat hun bezit aan paarden was in vergelijking met de rest van de dorpsgemeenschap. Het sociaal-economische profiel reconstrueerden we door na te gaan of zij openbare functies vervulden en welke opleiding zij genoten.

Een heel belangrijke bron voor deze paragraaf was de staat van goed. De staat van goed of boedelbeschrijving kunnen we het best omschrijven als een inventaris van een fortuin dat door een overledene⁶² werd nagelaten en werd geregistreerd voor een schepenbank, met de bedoeling de vererving van dit fortuin te regelen⁶³. De voornaamste vereiste voor het opmaken van een staat van goed was dat er minderjarige kinderen onder de erfgenamen waren.

---

⁶² In een staat van goed zal men geen gegevens terugvinden over de bezittingen die de *overlevende* voor zijn of haar huwelijk met de *overledene* verwierf! Bijgevolg geeft een staat slechts een gedeeltelijk beeld.

⁶³ THOEN (E.), *Landbouweconomie en bevolking*, dl. 1, p. 22.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

In de praktijk bleken alleen de staten⁶⁴ van de pachters van het Torregood en Bruinewalle bruikbaar en voor verwerking in aanmerking te komen. De geregistreerde staten van Lichtelaar en Redewinkel waren te beknopt en bijgevolg onbruikbaar voor onderzoek. Zij vermelden, naast een beknopte genealogisch omschrijving, alleen het bedrag dat aan de kinderen bij hun meerderjarigheid diende uitbetaald te worden.

Na grondig onderzoek weerhielden we vier staten van pachters overleden op het Torregood en één van Bruinewalle. Ze dateren van 1679, 1707, 1743 en 1770 voor het Torregood⁶⁵ en van 1726 voor Bruinewalle⁶⁶.

4.1. *Het onroerend bezit.*

In deze paragraaf gaan we na of een pachter van een groot landbouwbedrijf eigendom bezat. Jammer genoeg kwam enkel de 18de eeuw voor onderzoek in aanmerking. Slechts de gegevens uit de boedelbeschrijvingen van het Torregood van 1707, 1743 en 1770 waren bruikbaar en dit om de volgende reden. In de 18de eeuw werd er voor het Torregood nog slechts één pachter vernoemd. Aangezien in deze paragraaf de oppervlakte centraal staat, was het onmogelijk de boedelbeschrijving van 1679 ermee te betrekken. Ten tijde van deze 17de eeuwse boedelbeschrijving werden er drie pachters vernoemd, zowel in de pachtcontracten als in de rekeningen, namelijk de eigenlijke pachter van het Torregood en twee andere pachters, die elk volledig autonoom een afgescheiden deel van het bedrijf pachtten. Hoogstwaarschijnlijk betaalden zij alle drie volledig onafhankelijk hun pachtsom. Omdat we hier de intentie hebben de verhouding eigendom-pacht te berekenen en voor de 17de eeuw de "totale" oppervlakte van de drie pachters samen werd opgegeven, was het onmogelijk de oppervlakte van de eigenlijke pachter te reconstrueren. Het zou al te hypothetisch zijn de "totale" oppervlakte zomaar in drie te verdelen.

---

⁶⁴ Een staat van goed bleef soms in meerdere exemplaren bewaard. De *minuut* was het exemplaar dat werd opgesteld in het sterfhuis. Voor onze pachters bleven geen minuten bewaard. De schepenbanken waren vanaf een bepaald moment wettelijk verplicht de staat officieel te registreren, doorgaans in een register. Het kwam voor dat de geregistreerde versie een samenvatting van de minuut was. Zowel bij het Torregood als bij Bruinewalle is dat niet het geval en zijn de geregistreerde versies integrale kopiën van de minuten. Zij geven in beide gevallen een heel gedetailleerde opsomming van alle "baten" en "commeren".

⁶⁵ RG, *Zaffelare*, nr. 1, f° 111 r°, *Gerard van Poucke* (1679.07.04) - nr. 5, f° 34 r°, *Pieter de Bruyne filius Lievens* (1707.07.19) - nr. 7, f° 18 r°, *Pieter Criel* (1743.07.16) - nr. 9, f° 104 r°, *Jacobus Vervaet* (1770.01.04); Dit zijn de 5 weerhouden boedelbeschrijvingen van de pachters van het Torregood. We plaatsten bij elke referentie de beginfolio. De datum tussen haakjes slaat op de dag waarop de staat officieel werd opgesteld en dus niet op het overlijden van de pachter. In het geval van *Jacobus Vervaet*, overleden op 15 september 1769, duurde het bijna vier maanden vooraleer de staat werd opgesteld.

⁶⁶ *ibidem*, nr. 5, f° 280 r°, *Matheus de Bruyne filius Adriaan* (1726.03.13).

JEROEN BUNTINX

Tabel 5. *Verhouding pacht-eigendom in absolute en procentuele waarden.*

datum	pachter		oppervlakte	
			absoluut (ha.)	procentueel
1707	Pieter de Bruyne	pacht	25,55	87,7
		eigendom	+3,5981	12,3
			29,1481	100
1743	Pieter Criel	pacht	28,0961	96,37
		eigendom	+1,0575	3,63
			29,1536	100
1770	Jacobus Vervaet	pacht	19,5732	83,8
		eigendom	+3,7877	16,2
			23,3609	100

Het plusteken in tabel 5 (kolom 4) wijst erop dat de oppervlakte van het eigen onroerend bezit vermoedelijk nog hoger lag. Dit heeft alles te maken met de beperkingen van de bron, de staat van goed, die hiervoor geconsulteerd werd. Wat het onroerend bezit betreft, net zoals voor alle andere componenten die men in een staat terugvindt, vonden we er alles in terug wat de overledene vóór het huwelijk bezat en alles wat tijdens het huwelijk aan onroerend bezit verworven werd, hetzij door aankoop, hetzij door erfenis. Al hetgeen de *overlevende* bezat vóór het huwelijk zal er niet in teruggevonden worden. Daar bovenop kwam nog een tweede handicap. Soms gebeurde het dat er voor een bepaalde entiteit geen oppervlakte gegeven werd, meestal wanneer het om gebouwen ging, in het ancien régime overigens roerend en geen onroerend bezit⁶⁷. In sommige gevallen werd dus de oppervlakte van het gebouwencomplex niet vermeld. De oppervlakte van het direct omliggende land, d.i. de groententuin en de boomgaard, werd wel gegeven. Echter, meer dan 200 à 300 m² kon de totale "bebouwde" oppervlakte niet bedragen.

Uit tabel 5 blijkt duidelijk het overwicht van het gepachte land. Dat ligt volledig in de lijn van de bevindingen van andere auteurs⁶⁸. Allen constateerden zij dat het aandeel land in eigen bezit bij grote pachthoven eerder marginaal was. In alle drie de gevallen bezaten zij meer dan 1 ha. eigen land. In de 18de eeuw was er in

⁶⁷ LINDEMANS (P.), *Geschiedenis van de landbouw in België*, dl. 1, Antwerpen, 1952, p. 212.

⁶⁸ DE KEZEL (L.), *Structuur en conjunctuur van het grondbezit te Zaffelare (1748-1859)* (RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Gent, 1985, p. 77. - ELIAS (E.), Grondbezit en uitbatingen ten noord-oosten van Gent tijdens het laatste kwart der 16de eeuw, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*. Nieuwe Reeks, 13, 1959, p. 204.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Vlaanderen, qua aantal, een overweldigend overwicht van “dwergbedrijfjes” (max. 1 ha.), waarvan het areaal doorgaans bestond uit een combinatie van pacht en eigendom (gemengd). Alleen bij de allerkleinsten (500 à 1.000 m²) primeerde de eigendom⁶⁹. Als we het eigen bezit van deze drie pachters vergelijken met dat van de dwergbedrijfjes, staken zij er nog ruimschoots bovenuit, in 1707 en 1770 zelfs “erg” ruimschoots.

Lag het onroerend bezit van deze pachters exclusief in Zaffelare of ook erbuiten? *Pieter de Bruyne* bezat een hofstede en diverse partijen zaailand in het nabije Desteldonk, naast een aantal akkers te Zaffelare⁷⁰. Het verst lagen de bezittingen van *Pieter Criel*. In Evergem bezat hij voor meer dan 3.000 m² land en meers plus één achtste van een hofstede. Daarnaast kocht Pieter Criel nog een stuk land te Zeveneken (5.748 m²).

Heel interessant is het feit dat *Pieter de Bruyne* tijdens zijn huwelijk met *Petronella Brix* diverse aankopen van grond deed. Op zich is dat niet zo'n abnormaal fenomeen, de periode waarin die aankopen plaatsgrepen, de late 17de en vroege 18de eeuw, des te meer. Zij geschiedden allemaal tussen 13 februari 1694, de datum van hun huwelijk, en 21 februari 1707, de dag van *Pieters'* overlijden⁷¹. Één perceel weide te Zaffelare, werd op 19.10.1698 gekocht van *Marie Saey*. Blijkbaar hadden zij, ondanks alles, nog voldoende manoeuvreer-ruimte om gronden aan te kopen. Iets wat men louter op basis van het saldo van de boedelbeschrijving van 1707 (2.537 gr.) zeker niet zou kunnen vermoeden. Onze hypothese hieromtrent is de volgende. Door de onrustige toestand op het einde van de 17de eeuw was er een daling van de grondprijzen⁷². Landbouwers, die voor de markt produceerden, konden zich in perioden van grote schaarste aanzienlijk verrijken. Het zou dus best kunnen dat lage grondprijzen gekoppeld aan hoge winsten de aanzet gaven tot het “investeren” in gronden, hetzij om ze zelf te bewerken, hetzij om ze te verpachten⁷³. Immers, men kan er niet om heen dat de pachters op het Torregoed nadien veel minder gronden aankochten, *Jacobus Vervaet* in 1770 zelfs helemaal niet. De verklaring hiervoor is vrij voor de hand liggend. Zowel grond- als pachtprizen kenden in de tweede helft van de 18de eeuw een geleidelijke stijging. Blijkbaar verwierven de pachters van het Torregoed toen voornamelijk gronden uit nalatenschap. Andere beleggingsvormen waren toen meer in trek⁷⁴.

⁶⁹ DE KEZEL (L.), *Structuur en conjunctuur*, p. 72.

⁷⁰ We maken hier geen onderscheid tussen eigendom die dateert van voor het huwelijk en tijdens het huwelijk.

⁷¹ RBn, *Parochieregisters Zaffelare*, O. 1707.02.21.

⁷² DE WEVER (F.), *Pacht- en verkoopprijzen in Vlaanderen (16de-18de eeuw)*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, 59, 3-4 p. 259.

⁷³ Cf. 4.2. pp. 44-45.

⁷⁴ Cf. 4.3. pp. 45-48.

4.2. Verpachting aan derden.

In paragraaf 4.1. gingen we voor de 18de eeuw de bezitsstructuur van de pachters van het Torregoed na. Paragraaf 4.2. heeft als bedoeling te onderzoeken of zij hun bezit zelf exploiteerden of verpachtten aan derden.

Dit item is volledig gebaseerd op de vier intussen bekende staten van goed⁷⁵. In 4.1. werd om een wel overwogen reden alleen het 18de eeuwse onroerend bezit van de pachters behandeld. Bijgevolg werd niets verteld over het bezit van *Gerard van Poucke*, de 17de eeuwse pachter van wie de eerste gedetailleerde staat van goed bewaard bleef. Daarom belichten we hier kort zijn onroerend bezit.

Gerard bezat een "behuusde hofstede" te Zaffelare. Daarnaast bezat hij nog 1,63 ha. land, meers en bos in de gelijknamige parochie. Op de gronden en de hofstede diende hij aan de familie *Codde* te Gent een jaarlijkse rente van 960 gr. te betalen⁷⁶.

Jan Verschraeghen diende aan *Gerard van Poucke* (1642-79,H/M) jaarlijks 1.920 gr. landpacht en huishuur af te lossen. *Jan Verschraeghen* pachtte volgens ons heel de hoeve. Als dit zo was, wat uiteraard hypothetisch blijft, dan lag de pachtprijs per ha. verhoudingsgewijs een stuk hoger dan de pachtprijs die *Gerard van Poucke*, samen met *Frans van Laere* en *Andries de Bruyckere* (1669-78,M), verplicht was aan de Sint-Pietersabdij te betalen. Hun pachtprijs bedroeg tussen 1669-1678 425 gr./ha. *Jan Verschraeghen's* prijs lag bijna driemaal hoger en bedroeg 1.175 gr./ha. Hij verkeerde blijkbaar in relatief slechte papieren. Voor de jaren 1676, 1677, 1678 en 1679 was hij nog 6.576 gr. achterstallig. Daarvan werd hem twee jaar pacht (3.840 gr.) kwijtgescholden. Gelet op de moeilijke situatie te Zaffelare was deze kwijtschelding niet verwonderlijk. Het blijft natuurlijk de vraag of *Jan Verschraeghen* het volledige complex pachtte of slechts de hoeve en een deel van de landerijen.

Religieuze instellingen verpachtten hun gronden doorgaans één derde goedkooper dan lekengrondbezitters⁷⁷. Onze bevinding kan deze vaststelling "meer" dan bevestigen. Verder onderzoek in deze materie is zeker nodig. De aanzienlijk hogere verpachting per ha. zou ook een element kunnen zijn in de verklaring van de zich wijzigende mentaliteit vanaf de late 17de eeuw, zoals aangetoond hierna.

Het viel jammer genoeg niet uit te maken of *Gerard van Poucke* al dan niet een deel van het eigen bezit zelf exploiteerde. In de 18de eeuw verpachtten *Pieter de*

⁷⁵ Cf. voetnoot 65.

⁷⁶ Cf. 4.3. pp. 45-48.

⁷⁷ DE WEVER (F.), Pachtprizen in Vlaanderen en Brabant in de achttiende eeuw, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1972, 85, 2, p. 183.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

Bruyne, Pieter Criel (1730-43) en *Jacobus Vervaet* eveneens persoonlijk bezit. *Pieter de Bruyne* verpachtte onder meer een partij akkerland van 2,23 ha. aan 720 gr., wat neerkwam op 323 gr./ha. *Michiel Waelvelt*, de pachter van het stuk land, was de pacht van 1706 nog schuldig. Tussen 1703-1707 bedroeg de pacht prijs op het Torregood 94 gr./ha., met andere woorden *Pieter de Bruyne* verpachtte zijn eigendom meer dan drie maal hoger! De vijf personen aan wie hij verpachtte waren soms tot vijf jaar pacht achterstallig. Op het moment van zijn overlijden waren ze hem nog 3.720 gr. pacht verschuldigd. Nergens werd er van kwijtschelding gesproken. *Pieter Criel* verpachtte zijn hoeve te Zaffelare aan iemand anders, zijn perceel land te Zeveneken kwam niet in de staat voor. Hiervoor zijn verschillende verklaringen mogelijk, ofwel hield hij het voor zichzelf, ofwel was de pachter in orde met zijn betalingen. *Jacobus Vervaet* tenslotte verpachtte ook aan verschillende personen, vijf in het totaal.

Eigen onroerend bezit, of het nu verworven werd door aankoop, of uit erfenis, werd dus wel degelijk als een inkomstenbron aanzien. Ons inziens werd de directe exploitatie ervan grotendeels in handen van derden gegeven. De pacht prijs per ha. lag niet één derde, maar diverse keren hoger dan bij de instelling, de Sint-Pietersabdij, waar zijzelf bij pachtten! We mogen dan ook tot de slotsom komen dat de hier bewezen bevindingen duidelijk aantonen dat grote pachters, zeker vanaf de late 17de eeuw, er een vrij rationele zienswijze op nahielden. Het is natuurlijk best mogelijk dat men voordien reeds op de hier geschetste manier tewerk ging, maar dat viel jammer genoeg niet aan te tonen.

4.3. Inkomsten die niet uit landbouwactiviteiten voortkwamen: renten en obligaties.

Vervulden grote pachters binnen de rurale gemeenschap een rol als “kredietverstrekkers”? Indien dat zo was, wat was hun voornaamste drijfveer: een vorm van paternalisme ten aanzien van hun minder begoede dorpsgenoten of een streven naar winst?

We dienen een onderscheid te maken tussen *renten* en *obligaties*. Bij beide vormen ontleende men een geldbedrag en betaalde men binnen een voorafbepaalde termijn kapitaal en intrest terug. De “eeuwigdurende renten” vormen hierop een uitzondering maar daar komen we onmiddellijk op terug. Het essentiële verschil tussen rente en obligatie was dat men bij de eerste vorm een onderpand (hypotheek) diende aan te duiden dat kon worden aangeslagen indien men zijn verplichtingen niet nakwam. Bij een obligatie daarentegen was er geen sprake van een onderpand. Tussen de renten bestonden er verschillende varianten. Bij een “bezette rente” werd het onderpand, bv. een huis, aangeduid bij het afsluiten van de rente. Wanneer het onderpand op het moment van de overeenkomst nog niet vast lag sprak men van een “onbezette rente”. Het voordeel van deze laatste vorm was dat de crediteur een grote vrijheid had indien het tot confiscatie kwam. Verder bestonden nog de “eeuwigdurende renten”. Daar was

er van terugbetaling van het kapitaal geen sprake meer. Zij waren aanvankelijk verbonden aan een bepaald gebruiksrecht. Zulke renten gingen meestal van de ene generatie op de andere over. Na verloop van tijd waren zij onderhevig aan devaluatie en inflatie.

Het verlenen van renten was in de steden sinds eeuwen bekend. Op het platteland kende het pas een ruime verspreiding in de loop van de 18de eeuw. Één en ander vloeide voort uit de laat 17de en vroeg 18de eeuwse oorlogssituaties. Veel keuterboertjes waren omzeggens geruïneerd. Zij klopten aan bij meer begoede dorpsgenoten en er werd hun tegen een bepaalde intrest kapitaal ontleend. Tot het einde van het ancien régime veranderde de rente op juridisch vlak niet; de beweegredenen tot het verschaffen van kapitaal ondergingen wel een wijziging. In de tweede helft van de 18de eeuw verleende men renten met de bedoeling er zelf op vooruit te gaan, wat in de eerste helft van de eeuw nog niet zo uitgesproken was⁷⁸.

In de 18de eeuw was er, naast een kapitaalstroom van het platteland naar de steden, eveneens een kapitaalstroom van de steden naar het platteland en dit onder de vorm van renten⁷⁹. Deze vaststelling van *Deprez* stemt volledig overeen met onze bevindingen. *Gerard van Poucke*, pachter op het Torregood van 1642 tot zijn overlijden in mei 1679, diende aan de Gentse familie *Codde* een jaarlijkse rente van 960 gr. te betalen. De rentevoet bedroeg 6,25%, met andere woorden het ooit (theoretisch) geleende kapitaal bedroeg 15.360 gr. De rente was bezet op een hoeve met omliggende landerijen waarvan de totale oppervlakte 1,63 ha. bedroeg. Vermoedelijk ging *van Poucke*, gelet op het serieuze bedrag⁸⁰, wel degelijk een lening aan om zich deze hoeve aan te schaffen. De familie *Codde* was een gekende Gentse "renteniersfamilie". Het zou foutief zijn te denken dat deze vorm van kredietverlening al sterk ingeburgerd was op het platteland. Ons inziens was het enkel de rurale bovenlaag die renten aanging bij stedelijke financiers, temeer omdat zij soms een stapelplaats te Gent bezaten en bijgevolg meer in contact kwamen met stedelijke milieus⁸¹. Verder vonden wij heel weinig

⁷⁸ SERVAIS (P.), *La rente constituée dans le ban de Herve au XVIIIe siècle* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, reeks in-8°, 62), [Brussel], 1982, pp. 269-272.

⁷⁹ DEPRez (P.), *Hypotekaire grondrenten in Vlaanderen gedurende de 18de eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1966, 79, p. 142.

⁸⁰ VERLINDEN (C.) en SCHOLLIERS (E.) (eds.), *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XIVde-XIXde eeuw)* (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, nr. 136), dl. 2 (A. Vlaanderen), Brugge, 1965, p. 434: In de tweede helft van de 17de eeuw en de 18de eeuw bedroeg het dagloon van een meester-metselaar 60 gr.VI. 15.360 gr. VI. stemt overeen met 256 werkdagen van een meester-metselaar met een dagloon van 60 gr./VI.!

⁸¹ RG, *Zaffelare*, nr. 1, f° 35 r° (1677.01.05): *Jacques de Winter*, vermoedelijk medepachter van een afgescheiden deel van het Torregood, was bij zijn overlijden in oktober 1676 nog 50 gr. huur van een zolder te Gent schuldig.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

aanwijzingen dat pachters zelf geld leenden, op *Pieter Criel* na, die tijdens zijn huwelijk met *Petronella de Maesschalk* een rente afsloot met een basiskapitaal van 4.800 gr.

Daarmee zijn we aanbeland bij de centrale vraag van deze paragraaf. Vervulden onze pachters zelf een rol als "kredietverstrekkers"? Zeker en vast, en hun belang nam op dit vlak naar het einde van het ancien régime nog toe. Dat mag blijken uit het volgende.

In 1743 hadden drie personen obligaties bij *Pieter Criel* uitstaan, voor een totale waarde van 15.120 gr. of een equivalent van 252 werkdagen⁸². De intrestvoet bedroeg 5%⁸³. In 1770 hadden zes personen bij *Jacobus Vervaet* renten uitstaan voor een totaal bedrag van 85.440 gr. De intrestvoet bedroeg 5%, wat ongeveer 1% boven de toen gangbare rentevoet van 4% lag. Daarenboven hadden drie personen obligaties bij hem uitstaan voor een totale waarde van 74.160 gr. tegen een intrestvoet variërend tussen de 3 à 10%⁸⁴. Samengeteld leende *Jacobus Vervaet* een bedrag van 159.600 gr. uit of een equivalent van 2.660 werkdagen⁸⁵! *Jacobus Vervaet* lag hiermee volledig in de lijn van de heersende tendens tussen 1760-1789, waarbij een groep van geldschietters ontstond die zelf ten volle deel uitmaakten van de rurale gemeenschap. Zij vormden een aanzienlijke concurrentie voor de stedelijke geldschietters⁸⁶.

Wat hier werd aangetoond is een belangrijk element in de reconstructie van het sociaal-economisch profiel van grote pachters. Op lokaal vlak vervulden zij wel degelijk een "geldschiettersrol". Mogen we hier onmiddellijk uit afleiden dat hun enige drijfveer winstbejag was? Volgens ons kreeg dit aspect slechts na verloop van tijd de bovenhand en speelde er ook een zekere vorm van paternalisme mee. Dat viel onder meer af te leiden uit hun schenkingen aan de armendis te Zaffelare, de voorloper van het huidige O.C.M.W⁸⁷. Bij *Jacobus Vervaet* kunnen er niet meer zoveel paternalistische drijfveren meegespeeld hebben⁸⁸. Hoe valt het

⁸² Het gaat hier over een meester-metselaar met een dagloon van 60 gr./VI.

⁸³ DEPRez (P.), *Hypotekaire grondrenten in Vlaanderen*, p. 145: De gemiddelde intrestvoet voor hypothecaire grondrenten tussen 1740-1749 bedroeg 5%.

⁸⁴ ibidem.

⁸⁵ Het dagloon van een Gents meester-metselaar in 1770 bedroeg zoals daarnet aangegeven 60 gr.VI.

⁸⁶ DEPRez (P.), *Hypotekaire grondrenten in Vlaanderen*, p. 145.

⁸⁷ RG, *Zaffelare*, nr. 5, f° 34 r° (1707.07.19) - WILSSENS (M.-A.), *Bevolkingsdruk en boerenverstand. Evolutie van de levensstandaard in het Waasland in de 18de eeuw* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, reeks in-8°, 85), [Brussel], 1992, p. 161: *Pieter de Bruyne* schonk n.a.v. zijn overlijden 1.988 gr. aan de armendis te Zaffelare. Dit was toch een vrij aanzienlijk bedrag. Het basiskostenpakket (voeding, woning en energie) voor een zeskoppig gezin rond 1730 bedroeg op jaarbasis 3.212 gr.

⁸⁸ RG, *Zaffelare*, nr. 9, f° 104 r° (1770.01.04): *Jacobus Vervaet* schonk n.a.v. zijn overlijden niets aan de armendis! Dit kan evengoed de weerspiegeling van een persoonlijke ingesteldheid zijn.

JEROEN BUNTINX

anders te verklaren dat de intrestvoet op de renten 1% hoger lag dan het toen gangbare percentage. We mogen dan ook tot de slotsom komen dat er zich onder grote pachters in de loop van de 18de eeuw een mentaliteitswijziging voordeed, die reeds een aanzet kende in de laat 17de eeuwse grondspectulaties.

De hier geschetste bevindingen mogen ons inziens geëxtrapoléerd worden. Immers, het is volgens ons onwaarschijnlijk dat zij exclusief voor het Torregood gelden.

4.4. *Het paardenbezit.*

Eerst een korte verduidelijking van **tabel 6**. De eerste kolom, aantal paarden, geeft weer over hoeveel paarden iedere persoon beschikte, een getal dat varieerde van één tot maximaal drie. De eerste rij van de overige vijf kolommen geeft de jaartallen waarin de tellingen werden uitgevoerd. We plaatsten er telkens tussen haakjes het inwonersaantal⁸⁹ van de parochie Zaffelare bij. De drie daaropvolgende rijen geven het aantal personen die één, twee of drie paarden bezaten. De voorlaatste rij vormt de som van de drie voorgaande rijen. Tussen haakjes voegden we er het totaal aantal paarden bij. De laatste rij geeft de procentuele verhouding van het aantal personen dat paarden bezat ten opzichte van de totale bevolking van Zaffelare. We zijn er ons terdege van bewust dat deze procentuele verhoudingen voor kritiek vatbaar zijn. Het zou veel interessanter worden indien we wisten uit hoeveel leden de gezinnen bestonden die paarden bezaten.

Tabel 6. *Aantal paarden en aantal personen in het bezit van paarden te Zaffelare.*

aantal paarden	aantal personen in het bezit van paarden				
	1691 (1170)	1734 (1365)	1768 (1690)	1785 (1942)	1795 (2069)
1	34	13	39	51	60
2	43	46	52	41	14
3	-	5	-	-	1
	77 (120) 6,58%	64 (120) 4,68%	91 (143) 5,38%	92 (133) 4,74%	75 (91) 3,63%

Het wordt onmiddellijk duidelijk dat het bezit van één of meerdere paarden meer de uitzondering dan de regel was. Helemaal op het einde van het ancien régime bezat slechts 3,63% van de Zaffelaarse bevolking een paard. Het bezit van een

⁸⁹ DE KEZEL (L.), *Structuur en conjunctuur*, pp. 169-170.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

paard was duidelijk niet voor iedereen weggelegd. In het Brabantse Gooik bedroeg het inwonersaantal anno 1794 2242 koppen. Op 38 bedrijven waren er 148 paarden aanwezig, wat een gemiddelde geeft van ca. vier paarden per bedrijf. Al deze paarden bevonden zich op bedrijven van meer dan 2,27 ha⁹⁰.

Onze pachters, zowel van het Torregood als van Bruinewalle, behoorden tot deze kleine groep paardenbezitters. In 1691 bezat *Gillis Vereet* één paard ter waarde van 4.800 gr.⁹¹, gelijk aan een equivalent van 80 werkdagen van een meester-metselaar⁹². De gemiddelde waarde van een paard te Zaffelare bedroeg in 1691 2.699 gr. *Adriaan* (1690-1706,H/M) en *Pieter de Bruyne* (1690-1699,H) filii *Matheus*, pachters op Bruinewalle, bezaten elk twee paarden. De gemiddelde waarde van hun vier paarden bedroeg 3.420 gr., hetgeen nog ruimschoots boven het gemiddelde van de parochie lag. We dienen hierbij wel één opmerking te maken. Paardentellingen werden vaak verricht in het kader van opeisingen. Iedereen had er baat bij zijn paard zo laag mogelijk te laten schatten. Ruim tien jaar voordien bezat *Gerard van Poucke* twee paarden met een gezamenlijke waarde van 10.920 gr. of een equivalent van 182 werkdagen, met andere woorden er was een aanzienlijk kapitaal mee gemoeid. In 1707 bezat *Pieter de Bruyne filius Lievens*, pachter op het Torregood, drie paarden. Ruim 27 jaar later, in 1734, bezat zijn opvolger *Pieter Criel*, naast nog vier andere personen, eveneens drie paarden. Met hun vijven namen zij 12,5% van het totaal aantal paarden voor hun rekening! *Andries van Poucke* (1726-60), pachter op Bruinewalle, bezat in datzelfde jaar twee paarden. Daarmee is nog niets gezegd over de kwaliteit van de paarden. Tien jaar voordien, in 1726, bezat zijn voorganger *Matheus de Bruyne* (1724-26) twee “seer slechte peerden”, met andere woorden twee oude knollen met een gezamenlijke waarde van 1.440 gr. Negen jaar later, in 1743, had *Pieter Criel*, pachter op het Torregood, nog steeds twee paarden en één veulen. In 1768 beschikte zijn opvolger, *Jacobus Vervaeat*, over twee paarden; twee jaar later in 1770 was dat nog steeds zo. Zijn opvolger, *Joannes van Houcke* (1770-87) vonden we niet terug, noch in de paardentelling van 1785, noch in die van 1795.

Was de pachter van het Torregood er zo op verarmd? Vermoedelijk wel, zeker als we zien dat het aantal personen dat in 1795 paarden bezat ten opzichte van 1691 verhoudingsgewijs omzeggens gehalveerd was. Vermoedelijk werd *Joannes van Houcke* meegesleurd in het algemene verarmingsproces van de late 18de

---

⁹⁰ DAELEMANS (F.), Veebezit en sociale welvaart, in *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, pp. 105, 106 en 110.

⁹¹ De paardentelling van 1691 was uitermate interessant. Zij gaf naast de naam van de eigenaar en het aantal paarden in zijn bezit, eveneens een waardeschatting van ieder paard. Dit gaf ons de mogelijkheid de gemiddelde waarde van de paarden te Zaffelare anno 1691 te berekenen.

⁹² Zoals steeds, voor de tweede helft van de 17de en 18de eeuw, aan een dagloon van 60 gr./VI. per dag.

JEROEN BUNTINX

eeuw⁹³. Deze vaststelling gaat overigens op voor heel Zaffelare. Tot en met 1768 hadden de personen met twee paarden het overwicht op degenen met één paard. Blijkbaar waren er op het einde van ancien régime nog maar weinig mensen in staat om er twee paarden op na te houden. De pachters van Bruinewalle hielden tot het einde van het ancien régime stand, uitgezonderd in de paardentelling van 1768, waarin *Joanne van Houcke*, weduwe van *Andries van Poucke*, niet vermeld werd. Zowel in 1785, als tien jaar later in 1795, bezat *Jacobus de Bruyne* (1778-96) twee paarden⁹⁴.

Tabel 7. 16de eeuwse paardenbezit te Lochristi, te Zaffelare en te Zeveneken (1552).

aantal personen in bezit van paarden			
aantal paarden	Lochristi	Zaffelare	Zeveneken
1	16	13	3
2	17	34	19
3	2	2	-
4	4	-	-
	39 (71)	49 (86)	22 (41)

De gegevens in **tabel 7** zijn veel moeilijker interpreteerbaar omdat we ons slechts indirect een beeld kunnen vormen van het inwonersaantal te Lochristi, Zaffelare en Zeveneken in het midden van de 16de eeuw. Rond 1624 had Zeveneken een inwonersaantal dat rond 714 draaide. Het is geweten dat er zich vanaf 1540 in Vlaanderen een sterke achteruitgang van de bevolking voordeed. Pas vanaf 1610 begon ze opnieuw fors te stijgen om op sommige plaatsen in nauwelijks een halve eeuw bijna te verdubbelen. Te Zeveneken was er wel sprake van aanzienlijke stijging maar niet van een verdubbeling. In 1673 had het een inwonersaantal van 1.000 zielen. Rond 1550 lag de bevolking vermoedelijk een stuk lager dan in 1624, maar we houden ons aan het cijfer van 1624, om toch een beeld te kunnen geven⁹⁵. Tweeëntwintig mensen beschikten over een paard, wat neerkomt op ca. 3% van het totale inwonersaantal. Het was voor het gros van de mensen blijkbaar

⁹³ VANDENBROEKE (C.), Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17de-18de eeuw), in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, 1977, 31, pp. 188-189: Vanaf ca. 1770 kwam het verarmingsproces binnen de plattelandsgemeenschap opnieuw tegen een versneld ritme op gang. Dat zal tegen het einde van de eeuw leiden tot meerdere oproerige bewegingen.

⁹⁴ RG, *Zaffelare*, nr. 206 (1691.01.20) - nr. 327 (1734, 1768, 1785 en 1795).

⁹⁵ CLOET (M.) en VANDENBROEKE (C.), *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen* (Gemeentekrediet, Historische Uitgaven, reeks in-8°, 79), [Brussel], 1989, p. 85. - VERHULST (A.), *Précis d'histoire rurale*, pp. 134-136.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

niet mogelijk zich één, laat staan twee paarden, aan te schaffen.

Een tweede vaststelling ligt in het verlengde van onze bevindingen voor het 17de eeuwse Zaffelare. Zowel te Lochristi, te Zaffelare als te Zeveneken waren er meer personen die twee of meer paarden bezaten dan personen die één paard bezaten.

Matheus van der Zijpt, toenmalig pachter op Lichtelaar, bezat vier paarden! Zijn collega, *Jacob van Nieuwenhuus* (1547 - voor 1582) te Redewinkel had er twee. Beiden behoorden dus tot de "elite" die zich paarden konden veroorloven. *Lieven* en *Gillis van Basselaere*, pachters op het Torregood bezaten ieder twee paarden⁹⁶. De pachters van Bruinewalle, *Lieven Bauwens* (1529/tussen 1547-56) of *Joos van den Vivere* (tussen 1547-56/tussen 1556-65), beschikten blijkbaar niet over paarden.

4.5. Openbare functies.

We gingen na in welke mate onze pachters publieke beleidsfuncties bekleedden als schepen, burgemeester⁹⁷ of baljuw. Daarnaast waren er nog andere ambten, onder meer lid van de armendis of kerkmeester, die we echter niet in ons onderzoek betrokken.

We vergeleken de namen van de pachters met de lijsten van baljuws en burgemeesters opgesteld door *De Potter* in zijn geschiedenis van de gemeenten⁹⁸. Hiaten en in sommige gevallen fouten in deze lijsten werden aangevuld en rechtgezet met eigen archiefonderzoek.

We onderzochten de drie parochies waar onze bedrijven gelegen waren, respectievelijk Lochristi (Lichtelaar), Zaffelare (Torregood en Bruinewalle) en Zeveneken (Redewinkel). Noch voor Lichtelaar, noch voor Redewinkel ontdekten we enig spoor dat de pachters een openbare beleidsfunctie bekleedden. Te Zaffelare, zowel voor het Torregood als voor Bruinewalle, hadden we meer geluk. We gaan er dan ook iets nader op in.

Eerst willen we nog één opmerking maken. De kans dat er naamsverwarring optrad en dat de bedoelde pachter niet overeenstemde met de persoon die het ambt bekleedde is volgens ons nagenoeg onbestaande. Op basis van autonoom bronnenonderzoek konden we dit voor de 17de en 18de eeuwse gevallen

⁹⁶ RG, *Oudburg*, nr. 1983 (1552.05.11).

⁹⁷ De burgemeester was in het ancien régime de eerste schepen van de schepenbank.

⁹⁸ DE POTTER (F.) en BROECKAERT (J.), Lochristi - Zaffelare - Zeveneken, in *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, 1e reeks, Arrondissement Gent*, dln. 4, 7 en 8, Gent, 1864-1870.

JEROEN BUNTINX

volledig uitsluiten; steeds werd zowel zijn beroepsactiviteit als zijn openbaar ambt vermeld. De 15de eeuwse gevallen gingen we niet zelf na in de archiefbescheiden. Maar het lijkt bijna onmogelijk dat het om andere personen zou gaan.

Einde 14de begin 15de eeuw, vanaf 1398 om precies te zijn, was *Heinderik van den Ackere* (1394-1412), bijgenaamd *Cappe*, pachter op het Torregoed, baljuw te Zaffelare. Hier was *De Potter* fout in zijn interpretatie. *Heinderik Cappe* en *Heinderik van den Ackere* zijn één en dezelfde persoon, die slechts af en toe zowel met de echte naam als met de bijnaam vernoemd werd. Volgens ons kwam *De Potter* ze in verschillende bescheiden tegen, de ene keer met de bijnaam, de andere keer met de echte naam, maar nooit met de combinatie van beiden. Hij maakte er 2 baljuws van, waarvan *Heinderik Cappe* zijn ambtstermijn aanving in 1398 en *Heinderik van den Ackere* in 1415. Het is bijna honderd procent zeker dat het om één en dezelfde persoon ging. De "ene" Heinderik was baljuw tot 1436. Dat betekent dat hij het ambt 38 jaar zou uitgeoefend hebben.

In 1436 werd *Jan van den Ackere* baljuw. Rond die periode was er zowel op het Torregoed als op Bruinewalle een *Jan van den Ackere* (1439-48,T/1425-43,B) bedrijvig. Het viel niet uit te maken om welke het ging.

In 1465 dook *Jan van der Bruggen* (1472 - voor 1494) als baljuw op. Ten laatste vanaf 1472 was hij pachter op het Torregoed. Vermoedelijk oefende hij het ambt uit tot 1468. Na hem waren er tot het einde van de 18de eeuw geen pachters meer van Bruinewalle of het Torregoed die het baljuwsambt bekleedden. Één en ander kan verband houden met het feit dat deze functie in de moderne tijden steeds meer en meer uitgeoefend werd door mensen die enige, eventueel universitaire, scholing genoten hadden.

De eerst gekende burgemeester te Zaffelare was *Willem van Basselaere*, hoogstwaarschijnlijk familie van de toenmalige pachters op het Torregoed. Hij nam zijn functie ten laatste in 1558 op. In 1626 dook *Jan van Loo*, vader van *Jan van Loo de Jongefilius Jans* (1615-24,M), als burgemeester op⁹⁹. Ofschoon hij zelf nooit pachter was van het Torregoed willen we hem toch vernoemen. Tien jaar later, in 1635, nam *Joris Vereerbrugghen* (1633-42), pachter op het Torregoed, de functie van burgemeester waar¹⁰⁰. Hij was gehuwd met de weduwe van *Jan van Loo de Jonge*, die hem tot aan zijn overlijden in 1632 als pachter van het Torregoed voorafging. Joris vervulde het ambt slechts één jaar

---

⁹⁹ RG, archief Sint-Pietersabdij, reeks II, nr. 1346 (pc. kerstavond 1615 - kerstavond 1624).

¹⁰⁰ RG, Zaffelare, nr. 115 (1635.02.08).

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

tot 1636. *Frans van Laere*, die na 1694 van het Torregoed verdween, was burgemeester te Zaffelare in de jaren 1684, 1691 en 1706¹⁰¹.

Naast de pachters van het Torregoed, namen minstens twee pachters van Bruinewalle het burgemeesterschap waar. De eerste was *Jan Bontinck* (1673-90), burgemeester in de jaren 1675, 1680, 1687 en 1690¹⁰². Daarnaast bekleedde *Jan van Laere* (1690-1724,H/M) in 1711 hetzelfde ambt¹⁰³. Dertien jaar later verging het hem minder goed; toen werd hij wegens achterstallige pacht van het goed weggezonden¹⁰⁴. *De Potter* nam *Jan van Laere* niet op in zijn lijst van burgemeesters.

Als men er de lokale geschiedschrijving op naslaat zijn er voldoende indicaties dat grote pachters zich als "coqs de village" profileerden. Op het einde van het ancien régime was *J.J. Abbeeloos*, de grootste landbouwer-pachter van het Brabantse Gooik er burgemeester¹⁰⁵. *Jacques Dobbelaere*, pachter op het goed ter Beke te Waarschoot (1662-1686), was burgemeester van de gelijknamige parochie in de jaren 1674, 1678, 1679, 1680, 1682, 1683 en 1684¹⁰⁶. We zouden nog veel gelijkaardige voorbeelden kunnen aanhalen.

¹⁰¹ RG, *archief Sint-Pietersabdij*, reeks II, nr. 1346 (pc. kerstavond 1694 - kerstavond 1703): "Kennelijck sij alle lieden dat Pieter de Bruyne filius Lievens die van ghelijcken alsoo kent in huere ende in pachte ghenomen te hebben het neerhof van het goet ten Torre ghelijck tselve jeghenwoordigh ghebruyckt wort bij den burgemeester, ser *Frans van Laere*"

¹⁰² ibidem, reeks II, nr. 1350 (pc. kerstavond 1679 - kerstavond 1688): In het pachtcontract staat duidelijk "...*Jan Bontinck filius Lievens, jeghenwordighe burgemeester van de prochie van Saffelaere*..."

¹⁰³ RG, *Zaffelare*, nr. 123 (1711).

¹⁰⁴ RG, *archief Sint-Pietersabdij*, rekeningen, nr. 2364 (1713) - nr. 2368 (1719-1720) - nr. 2369 (1721-1722) - PUIMEGE (G.), Het Gentse stadspatriciaat investeerde zijn rijkdom te Zaffelare in schapendriften, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek*, 1972, 10, p. 58: *Jan van Laere*, pachter op Bruinewalle vanaf 1691, was in het 9de jaar van zijn pachttermijn (1715-24) toen hij op 9 mei 1724 bezoek kreeg van *Jan Cornelis De Bock*, notaris te Zaffelare, die hem een officiële pachttopzeg kwam overhandigen. Het bevel daarvoor was op 14 april 1724 eigenhandig getekend door de abt van de Sint-Pietersabdij. *Jan van Laere's* pachtsom bedroeg 10.560 gr. De jaren 1716 en 17 werden volledig betaald. In 1718 werd amper 540 gr. afgelost. De jaren erna ontving de abdij in het totaal nog 1.680 gr. In mei 1724 stond hij bij de abdij in het krijt voor 61.140 gr! Het merkwaardige aan de hele zaak is dat *Jan van Laere* tot kerstavond 1724 op het goed mocht blijven, met andere woorden tot het einde van zijn pacht. Vermoedelijk kwam het erop neer dat *Jan van Laere* in geen geval zijn pacht mocht vernieuwen. Wat ook zo was; want op kerstavond 1724 kwam *Matheus de Bruyne* (1724-26) op Bruinewalle. We mogen eruit besluiten dat de Sint-Pietersabdij 71.700 gr. pacht aan *Jan van Laere* verloor. Maar ondanks het enorme verlies voor de Sint-Pietersabdij kon *Jan van Laere* toch zijn pachttermijn beëindigen

¹⁰⁵ DAELEMANS (F.), Veebezit en sociale welvaart, in *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, p. 111.

¹⁰⁶ DE VOS (A.), Het goed ter Beke, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 1986, 37, p. 154.

Duidelijk is gebleken dat grote pachters op lokaal niveau beleidsfuncties waarnamen. Op basis van de enkele aangehaalde voorbeelden mag deze vaststelling gerust veralgemeend worden, alhoewel het op Lichtelaar en Redewinkel niet het geval was. Deze twee bedrijven lagen in de uitgestrekte Sint-Baafsheerlijkheid, die door haar omvang vroeger dan elders een juridisch apparaat kende dat door geschoolde juristen bemand werd¹⁰⁷.

4.6. Opleiding.

Omtrent de opleiding van onze pachters zijn we nagenoeg niet geïnformeerd, op één interessant gegeven na. *Jacobus Vervaet*, pachter op het Torregod van 1747 tot zijn overlijden op 15 september 1769, vormde hierop een uitzondering. Over de opleiding van Jacobus zelf hebben we geen informatie, wel over een zoon van hem.

Jacobus was in een eerste huwelijk getrouwd met *Petronella de Maesschalk*, de weduwe van *Pieter Criel*, zijn voorganger op het Torregod. Uit dat huwelijk werd één zoon geboren, die op 23 februari 1763, op achttienjarige leeftijd, te Dowaaï overleden was¹⁰⁸. Hoogstwaarschijnlijk verbleef hij daar voor studie-doelinden.

Weliswaar vocht een aantal Vlamingen als huurling in de "Zevenjarige Oorlog" (1756-1763), een conflict tussen Engeland en Pruisen enerzijds en Oostenrijk, Frankrijk, Rusland, Saksen-Polen, Zweden en het Rijksleger anderzijds. Maar we betwijfelen sterk dat *Jacobus'* zoon dienst nam als huurling. Want als men de financiële positie van zijn vader in acht neemt is er geen enkele reden om aan te nemen dat zijn zoon op die manier in zijn bestaan voorzag. Waarschijnlijk studeerde hij, hetzij aan één van de Latijnse scholen die Dowaaï rijk was, hetzij aan de universiteit aldaar¹⁰⁹. De kans dat hij aan een Latijnse school studeerde is

¹⁰⁷ BERTEN (D.), *Coutumes de la Seigneurie de Saint-Bavon-Lez-Gand*, in *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Gand*, dl. 14, Brussel, 1907, pp. CCXXXVIII-CCLXI: In de Sint-Baafsheerlijkheid was er één (opper)baljuw. Daarnaast waren er nog een aantal die de titel baljuw voerden, onder meer te Lochristi, maar hun ambt kwam feitelijk overeen met dat van meier.

¹⁰⁸ RG, *Zaffelare*, nr. 9, f° 104 r° (1770.01.04).

¹⁰⁹ DEHON (G.), *Vie et mœurs des étudiants de l'université de Douai au XVIIIe siècle*, in *Mélanges de Science Religieuse*, 1972, 29, 1, p. 23. - TRENARD (L.), *De Douai à Lille ... Une université et son histoire*, Rijsel, 1978, p. 5: De katholieke universiteit van Dowaaï werd gesticht in 1562 en overgeheveld naar Rijsel in 1887. In de 18de eeuw oefende zij nog steeds een internationale aantrekkingskracht uit. De studenten kwamen uit het huidige département du Nord, de streek van Arras, de Franse Ardennen, de Belgische Ardennen, Namen, het Prinsbisdom Luik en in grote getale uit Henegouwen en Vlaanderen. In 1702 verbleven er 1.100 studenten, in 1723 en 1744 ca. 2.000. In dezelfde periode studeerden er aan de Leuvense universiteit ca. 400 studenten.

ABDIJPACHTHOEVEN EN HUN BEWONERS

evenwel groter¹¹⁰.

Een zoon laten studeren toont aan dat men het zich kon veroorloven, maar meer nog, dat men er het nut van inzag. Een dergelijke aanwijzing zegt iets over de mentaliteit van grote pachters. De vraag is natuurlijk of dit zomaar geëxtrapoleerd mag worden.

Besluit.

We hopen een duidelijker inzicht gegeven te hebben in de twee voornaamste vraagstellingen van deze bijdrage, de verhouding met de eigenaar en het sociaal-economische profiel van de pachters.

De band tussen de eigenaar en zijn pachter was puur zakelijk, waarbij de eigenaar vooral door eigenbelang gedreven werd.

De periode 1580-1650 was beslissend in de verbrokkeling van de bedrijven in kwestie, zowel voor die van de Sint-Pietersabdij als voor die van het Bisdom. De periode ervoor, in de 14de en 15de eeuw, bleef de oppervlakte vrij constant. Het Torregood, Lichtelaar en Redewinkel bereikten pas in de 16de eeuw hun maximale oppervlakte. Bij twee van de vier bedrijven (Torregood en Redewinkel) speelden de laat 16de eeuwse ongeregelheden een cruciale rol. Maar bij Lichtelaar lag de onrustige situatie in het midden van de 17de eeuw aan de basis van de definitieve verbrokkeling. Het was trouwens op het einde van de 17de eeuw dat de eigenaars kwijtschelding of reductie gaven. De opsplitsingen waren een doelbewuste zet van de eigenaar. We toonden dit aan de hand van de casus Redewinkel duidelijk aan. Door het verpachten van kleinere entiteiten konden verhoudingsgewijs meer pacht vragen. Het duidelijkste bleek dit nog bij het Bisdom, waar de pachtprijs per ha. aanzienlijk hoger lag dan bij de Sint-Pietersabdij. Waarschijnlijk greep de eigenaar de betalingsproblemen, waarvan we voor de periodes van de verbrokkeling geen directe bewijzen hebben, maar die er moeten geweest zijn, aan om het goed op te splitsen. Misschien speelde er een vorm van risicospreiding mee met het oog op latere onrustige situaties. Feit is dat deze pachters in de late 17de eeuw, een periode die voor Vlaanderen bekend staat als rampzalig, meestal nog in staat waren een gering bedrag te betalen. Toen waren drie van de vier bedrijven al verschillende decennia opgesplitst. Zelfs Bruinewalle, dat tot het einde van het ancien régime één bleef, werd tussen 1690-1699 tijdelijk opgesplitst.

---

¹¹⁰ Matrikels bleven voor de universiteit van Dowaaï niet bewaard. Prof. Dr. H. De Ridder-Symoens, die onder meer de aanwezigheid van Vlaamse studenten aan de universiteit van Dowaaï bestudeerde, vond geen *Vervæet* terug. Volgens haar was de kans groter, zijn jeugdige leeftijd in acht genomen, dat hij aan een Latijnse school studeerde. We zijn Prof. Dr. H. De Ridder-Symoens dan ook heel dankbaar voor deze nuttige informatie en de bibliografische inlichtingen die ze ons omtrent dit onderwerp verschaftte.

JEROEN BUNTINX

De pachters van grote bedrijven namen binnen de rurale gemeenschap een aanzienlijke positie in, zeker in de Moderne Tijden en waarschijnlijk ook in de Middeleeuwen. De weinige indicatoren voor de Middeleeuwen, tiendenpacht en het bekleden van openbare ambten, wijzen erop dat de vooraanstaande positie zich niet tot de Moderne Tijden beperkte. In de Moderne Tijden zijn er voldoende aanwijzingen dat zij zich van de rest van de dorpsgemeenschap onderscheidden, onder meer door het bezit van paarden en de “financiële nevenactiviteiten” zoals het verlenen van renten en obligaties. Voor alle duidelijkheid, renten en obligaties zijn beleggingen en geen investeringen! Voor de 18de eeuw mogen we zelfs zeggen dat ze vrij vermogend waren.

Een sociaal profiel schetsten we op basis van een pachter bij de Sint-Pietersabdij. Het gebrek aan bronnenmateriaal maakte het onmogelijk een duidelijk beeld op te hangen van de pachters bij het Bisdom. We wezen erop dat het Bisdom meer uit zijn goederen trachtte te halen door per ha. een hogere pacht prijs te vragen. Misschien voerde het Bisdom meer een “lekenbeleid”. Daardoor was de winstmarge van de pachters misschien kleiner en hadden zij minder (financiële) mogelijkheden om zich sociaal te profileren. Maar dit blijft hypothetisch.

BIJLAGE

Situering van het Torregood, Bruinwalle, Lichtelaar en Redewinkel op een recente topografische kaart.

UITTREKSELS UIT:

Topografische kaart van België, kaartblad 14/5-6 (Evergem-Lochristi) - kaartblad 14/7-8 (Zeveneken-Lokeren) - kaartblad 22/1-2 (Gent-Melle), Brussel, Nationaal Geografisch Instituut, 1984.

Armenzorg in het negentiende-eeuwse Gent. Analyse van de jaarrekeningen van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925).

Elke COOLENS

1. Inleiding

In dit artikel worden de belangrijkste resultaten van de licentiaatsverhandeling "Werking van de Gentse Burgerlijke Godshuizen, met casus Lousbergsgesticht (1820-1925)" weergegeven¹. Zoals we verder nog zullen toelichten, is deze problematiek nog grotendeels onontgonnen terrein. Het onderzoek vertrekt in 1820: we lieten ons hiervoor leiden door de beschikbare archiefdocumenten. Als eindpunt opteerden we voor 1925, het jaar waarin de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen en het Bureau van Weldadigheid versmolten tot één instelling: de Commissie van de Openbare Onderstand (C.O.O).

Het bronnenmateriaal zorgde voor een aantal specifieke problemen.

"Kwalitatieve bronnen" onder de vorm van armen dossiers ontbreken voor de stad Gent. De procesverbalen van de zittingen van de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen zijn wel bewaard gebleven, doch leverden weinig relevante informatie op en waren zo goed als onbruikbaar.

Om een inzicht te krijgen in de interne werking van de administratie van de Burgerlijke Godshuizen, restten ons alleen de jaarlijkse rekeningen. We koppelden de jaarrekeningen van het Gentse stadsbestuur aan deze van de Burgerlijke Godshuizen in de hoop een beeld te krijgen van het beleid terzake, zij het dan op een *onrechtstreekse* manier.

Hiervoor kozen we een methode die pas na een arbeidsintensief en langdurig ontledingsproces haar geheimen loste.

In het eerste gedeelte van dit artikel wordt het historisch kader toegelicht: de stad Gent en de problematiek van zijn armenzorg tijdens de negentiende eeuw. Om de houding van het stadsbestuur te doorgronden werden de rekeningen onderzocht, voornamelijk het prijskaartje per capita en het aandeel van de uitgaven voor steunverlening in het totale budget van de stad.

Het tweede luik is gewijd aan de Burgerlijke Godshuizen zelf.

Behalve de historiek en de financiële politiek (op basis van de jaarrekeningen) komen ook de ondersteunden aan bod. Tenslotte hebben we oog voor de dagelijkse kostprijs in de diverse instellingen.

---

¹ E. COOLENS, *Werking van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925)*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1996-1997, 310 p. (promotor: prof. dr. E. Vanhaute).

2. Het Gentse stadsbestuur en zijn paupers

De hervormingen uit de Franse periode waren beslissend voor de vorm die de openbare armenzorg in België tot het begin van deze eeuw zou aannemen. De Franse Revolutie poogde aanvankelijk een nationaal systeem van openbare onderstand uit te bouwen met als basisprincipes het recht op onderstand en de fundamentele verantwoordelijkheid die de centrale staat voor de armenzorg zou moeten dragen. "Zou moeten dragen", want het liep falikant af.

Na de mislukte nationaliseringspoging, reorganiseerde de Franse overheid de armenzorg op lokaal vlak. De nieuwe wetgeving werd ook in de Franse Nederlanden toegepast.

Zo ontstonden met de wet van 6 oktober 1796 de Commissies van de Burgerlijke Godshuizen. Samen met de Weldadigheidsburelen (wet van 27 november 1796), stonden zij tot 1925 in voor de gemeentelijke steunverlening. Daarna werden beide instellingen samengesmolten tot de Commissie van de Openbare Onderstand (C.O.O.), de voorloper van het huidige O.C.M.W.

De stad Gent was samen met Luik een van de weinige steden waar de *Commission des Hospices Civils* en het *Bureau de Bienfaisance* reeds in 1797 samengesteld werden.

Het Bureel van Weldadigheid verleende huiselijke bijstand ².

De Commissie van de Burgerlijke Godshuizen is de overkoepelende administratie die als taak had de oude godshuizen en hospitalen te besturen. Met andere woorden: zij beheerde de bestaande liefdadige instellingen. Deze boden een onderdak aan zieken, krankzinnigen, wezen en bejaarden ³.

Beide liefdadigheidsinstellingen vielen onder het financieel beheer van de stad Gent ⁴.

De onderstandsuitgaven per Gentenaar varieerden lange tijd (1820-1863) tussen

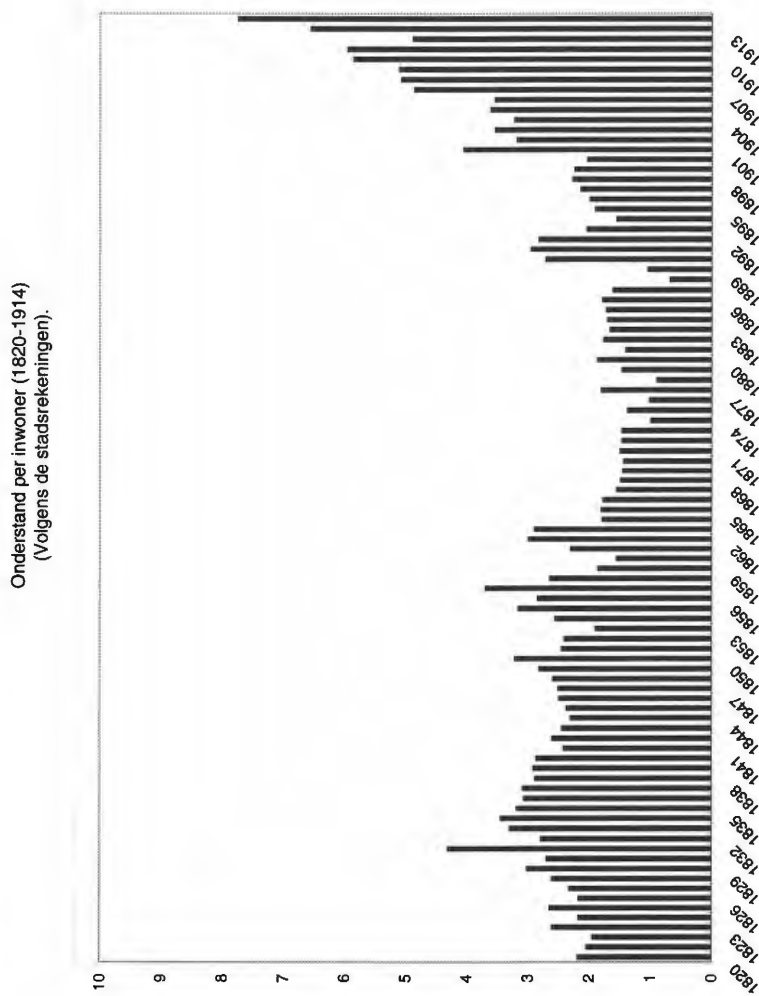
² Voor meer specifieke informatie betreffende het Gentse Bureel van Weldadigheid: V. VAN CONKELBERGE, *Het Bureel van Weldadigheid te Gent (1821-1925)*, Gent, RUG (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), 1996-1997, 137 p. en 138 p. (promotor prof. dr. E. Vanhaute)

³ C. DE GRONCKEL, *Hospices Civils et Bureaux de Bienfaisance. Précis du régime légal de l'assistance publique*, Bruxelles, L. Bourlard et V. Harvaux, 1884, p. 184; C. LIS, H. SOLY en D. VAN DAMME, *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)*, Leuven, Kritak, 1985, p. 90; D. VAN DAMME, "Arbeid en armenzorg. Elementen voor historisch onderzoek naar de functies van de openbare armenzorg in België gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw" in: *Handelingen der Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor taal en letterkunde en geschiedenis*, XXXIX, 1985, p. 216; E. VANHAUTE, "De armen- zorg op het Antwerpse platteland, 1750-1850: onderzoek naar een instelling tijdens de scharniereeuw" in: *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de-19de eeuw)*, Brussel, Gemeentekrediet, 1988, p. 361. (Historische uitgaven, reeks in-8E, nr. 77).

⁴ STADSARCHIEF GENT (S.A.G.), *Reeks Financiën A11/2*, Stadsrekeningen 1820-1925.

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

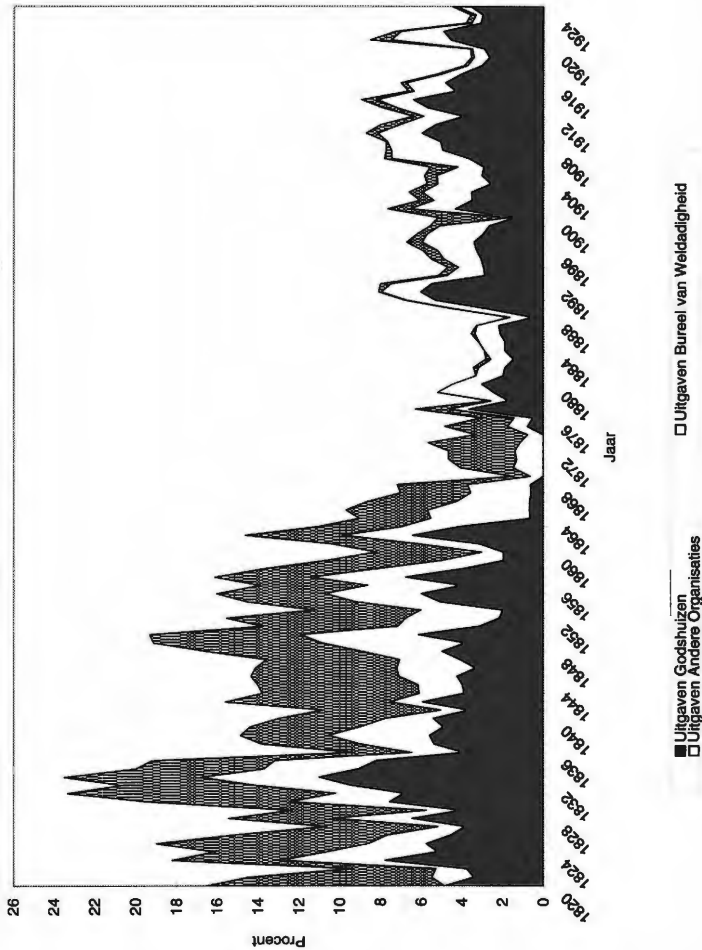
BRON: STADSARCHIEF GENT (S.A.G.), *Reeks Financiën A11/2*, Stadsrekeningen 1820-1914.

GRAFIEK 1: Onderstand per inwoner (1820-1914).

Bron: STADSARCHIEF GENT (S.A.G.), *Reeks Financiën A11/2*, Stadsrekeningen 1820-1914.

Berekeningswijze: som van alle uitgaven voor onderstand in de stadsrekeningen gedeeld door de totale bevolking van de stad Gent.

onderstand van de stad Gent (1820-1925).
(Volgens de stadsrekeningen).

BRON: S.A.G., *Reeks Financiën A11/2*, Stadsrekeningen 1820-1925.

GRAFIEK 2: Uitgaven voor onderstand van de stad Gent (1820-1925).

Bron: S.A.G., *Reeks Financiën A11/2*, Stadsrekeningen 1820- 1925.

Berekeningswijze: uitgaven voor onderstand gedeeld door de totale uitgaven in de stadsrekeningen en verdeeld onder de Godshuizen, het Bureel van Weldadigheid en de Andere Organisaties

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

de twee en de drie frank (zie grafiek p. 59). De groeiindex van de uitgaven voor onderstand lag normaal gezien hoger dan deze van de bevolking. Het gemeentebestuur slaagde er dus in het bestedingspatroon aan te passen aan de bevolkingsgroei.

Na 1863 liepen de uitgaven per capita terug (ongeveer anderhalve Belgische frank). De bevolking kende toen een minder gevoelige stijging, de absolute uitgaven voor onderstand daalden.

Vanaf 1890 hadden we opnieuw te maken met toenemende kosten per hoofd van de bevolking. Bedroeg de bijstand in 1897 amper twee frank, dan was deze omstreeks 1913 meer dan verdrievoudigd.

Na de Eerste Wereldoorlog ging de prijs per capita tengevolge van de instabiele economische situatie en de inflatie, sterk op en neer.

De bijstand van de stad Gent aan zijn paupers bedroeg in de eerste helft van de negentiende eeuw tussen de 14 % en de 20 % van de *totale stadsuitgaven* (zie grafiek p. 60). Uitschieters waren de jaren 1830 (23,36 %) en 1833 (23,52 %). De daaropvolgende decennia stegen de absolute kosten voor hulpverlening. Aangezien de andere uitgaven nog meer toenamen, kan men spreken van een relatieve terugval (met waarden die niet boven de 9 % uitkwamen).

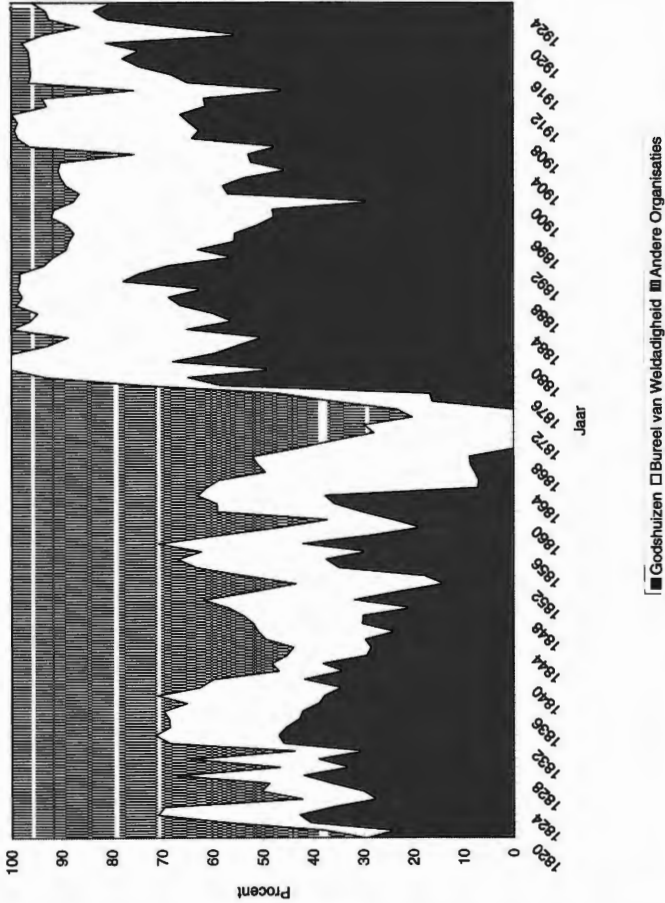
Deze tendens deed zich nog sterker voor tussen 1869 en 1889. Het gemiddeld percentage bedroeg toen amper 3,69 met een historisch dieptepunt in 1869 (1,47 %).

De jaren 1890 tot het begin van deze eeuw werden gekenmerkt door een licht herstel. Gemiddeld spendeerde men 6,29 op 100 frank aan weldadigheid. Waarden die een halve eeuw voordien nog in zwang waren, werden echter niet meer benaderd, laat staan geëvenaard.

Wanneer we de onderstandsuitgaven meer gedetailleerd bekijken, merken we dat niet alleen de Burgerlijke Godshuizen en het Weldadigheidsbureau financiële steun genoten. Ook tal van andere organisaties en instanties werden, al dan niet jaarlijks, gesubsidieerd. Een aantal religieuze genootschappen die zich over de pauperbevolking ontfermden maakte hier deel van uit. We denken dan aan de Soeurs Noires, Soeurs Grises, de Broeders van Liefde of de Broeders van Sint-Jan. De stad Gent toonde zich eveneens mild voor zijn armenscholen en het *atelier de charité*. De laatstgenoemde instelling bood onderdak aan werkloze arbeiders die tijdelijk uit de boot vielen. Speciale aandacht ging uit naar bepaalde groepen behoeftigen waaronder prostituees met syfilis besmet, landlopers en geesteszieken. Tenslotte kregen ook een aantal privé-organisaties hun deel van de subsidiegelden. De stichting "Zonder naam, niet zonder hart" werd bijvoorbeeld niet vergeten. Hun aandeel zal na 1876-1877 fel verminderen.

Het aandeel van het Bureau van Weldadigheid in de *totale gemeentelijke uitgaven* steeg, met uitzondering van 1849, nooit boven de zes procent uit. Het aandeel van de Burgerlijke Godshuizen was miniem tussen 1820 en 1863:

et Bureel van Weldadigheid, de Burgerlijke Godshuizen
en Andere Organisaties in de onderstand van de stad Gent (1820-1925).
(Volgens de stadsrekeningen).

BRON: S.A.G., *Reeks Financiën A11/2, Stadsrekeningen 1820-1925.*

GRAFIEK 3: Aandeel van het Bureel van Weldadigheid, de Burgerlijke Godshuizen en Andere Organisaties in de onderstand van de stad Gent (1820-1925).

Bron: S.A.G., *Reeks Financiën A11/2, Stadsrekeningen 1820-1925.*

Berekeningswijze: totale uitgaven voor onderstand van de stad Gent verdeeld onder de Godshuizen, het Bureel van Weldadigheid en de Andere Organisaties

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

gemiddeld vijf procent. Een iets groter percentage (6,43) was gedurende die periode bestemd voor de privé-organisaties.

Voor 1864-1889 verwierven de Godshuizen slechts 1,67 % van het budget. Dit viel ongeveer samen met de verminderde uitgaven voor de onderstand in het algemeen (cfr. privé-instanties: 1,66 %).

Een herstel deed zich voor na 1889: toen werd 3,72 op 100 frank toegekend aan de Godshuizen. De privé-geenootschappen dienden het met een halve op 100 frank te stellen.

De onderlinge verdeling van het onderstandsbudget tussen de Godshuizen, het Bureel en de andere liefdadigheidsinstanties verliep als volgt (zie grafiek p. 62): vanaf de vroege jaren 1800 tot omstreeks 1863 konden de Gentse Godshuizen rekenen op 32,98 % van de stadsuitgaven voor onderstand. Het Bureel van Weldadigheid werd bijna 24 op 100 frank toegewezen. De overige gelden (43,02 %) werden onder de privé-instanties verdeeld. De daaropvolgende vijf jaar met een gemiddelde van amper 7,91 % voor de Godshuizen vormden de aanloop naar een breuk. Het Weldadigheidsbureel (46,62 %) en de anderen (45,47 %) kregen heel wat meer.

Voor de periode 1869-1874 bleven de Gentse Godshuizen op hun geldhonger zitten en ontvingen geen enkele financiële bijdrage, dit in tegenstelling tot het Bureel (36,16 %) en de overige organisaties (63,84 %).

Vanaf de helft van de jaren 1870 krijgen we een heel ander beeld.

De procentuele cijfers voor onderstand zaten tussen 1875 en 1889 in een dal, doch 51,55 % kwam toe aan de Godshuizen. Het Bureel van Weldadigheid kreeg eveneens haar deel: gemiddeld 38,51 op 100 frank. De resterende 9,94 % werd onder de geenootschappen verdeeld.

Gedurende de jaren 1890 verwierven de Godshuizen 58,38 % van de subsidies voor weldadigheid. Een kleiner aandeel (35,48 %) kwam toe aan het Weldadigheidsbureel en de andere liefdadige instanties verwierven een bescheiden 6,14 op 100 frank.

Tijdens het eerste kwart van deze eeuw was bijna twee derden (63,12 %) van de hulpverlening voor de Commissie van de Godshuizen bestemd.

Nemen we de ontvangsten van de stad in acht, dan viel op dat er ook transacties van de Burgerlijke Godshuizen naar de stadskas plaats vonden. Aanvankelijk ging het om minieme sommen: 2.500 tot 2.750 frank.

Vanaf 1870 verkreeg de stad Gent jaarlijks ontvangsten afkomstig van de Burgerlijke Godshuizen. De af- of terug te betalen sommen werden steeds groter. Deze terugbetalingen overschreden, meer dan eens, de bedragen die hen datzelfde jaar door het stadsbestuur werden verleend (onder de vorm van subsidies e.d.). Dit was onder meer het geval in 1868, de periode 1869-1874, 1889 of 1900. Vooral gedurende het laatste kwart van de negentiende eeuw zat men geplaagd met "serieuze terugbetalingen" (tussen 83.000 en 700.000 frank). Tussen 1879 en 1900 vloede bijna 65 op 100 frank uiteindelijk naar de Gentse stadskas terug.

De Gentse Godshuizen dienden een aantal kosten mee te helpen dragen en daarbij woog de terugbetaling van de bijdrage in het "Gemeen fonds" ("Fonds commun") zwaar door. Ook het Bureel van Weldadigheid had dezelfde verplichtingen. Het Gemeen fonds werd bij wet van 14 maart 1876 opgericht en diende 3/4 van de kosten voor bepaalde doelgroepen op zich te nemen. Het ging om personen, die reeds vijf jaar hun onderstandsgemeente verlaten hadden en er niet in geslaagd waren een nieuwe onderstandswoonst te verwerven. Het overige vierde werd bijgepast door de oude onderstandsgemeente. Daarnaast droeg het Gemeen fonds ook bij in de hulpverlening van doofstommen, blinden en krankzinnigen. Het Gemeen fonds zou in iedere provincie opgericht en gespijsd worden met bijdragen van zowel de grote steden als de plattelandsgemeenten. Dit ging ten koste van de rurale gebieden. De grote steden ontvingen meer uit de fondsen dan dat ze erin bijdroegen⁵. Dit was het gevolg van het feit dat er in 1876 slechts één norm gold voor het vaststellen van de bijdragen, het aantal inwoners. De financiële situatie van de steden speelde geen enkele rol. Men poogde dit te verhelpen door, via de wet van 27 november 1891, rekening te houden met meerdere criteria (o.a. de fiscale middelen van de weldadigheidsinstellingen en de directe belastingen).

Voor Gent konden we de bijdragen van beide bureaus in dit fonds met elkaar vergelijken. De eerste gegevens dateerden van een jaar na het opstarten van het Gemeen fonds (1877). De verschuldigde sommen gingen snel de hoogte in. We stelden een zeer ongelijke verdeling vast tussen beide instanties. Het grootste gedeelte, gemiddeld 93 %, werd afbetaald door de Gentse Burgerlijke Godshuizen. Het Weldadigheidsbureel leverde de overige 7 %. Vanaf 1893 kwam de financiering enkel op de schouders van de Godshuizen terecht.

De bedragen werden twee maal per jaar in de stadsrekeningen genoteerd. Naar onze mening en rekening houdend met de terminologie (men heeft het over de terugbetalingen van de Godshuizen en het Bureel van Weldadigheid) schoot de stad de bijdrage in het Gemeen fonds voor (vandaar de vermelding bij de uitgaven). Nog vóór 31 december dienden de vernoemde liefdadigheidsinstellingen de kosten terug te betalen (tweede notering, deze keer bij de ontvangsten).

Opvallend was dat beide bedragen niet altijd overeenstemmen. Het kon gebeuren dat deze inkomsten voor de stad (terugbetalingen van de Godshuizen) kleiner waren dan de uitgaven, zoals in 1872 of 1892. Dit betekende een fiscale kater voor de stad Gent. Ook de omgekeerde situatie deed zich (iets vaker) voor. Een overschot was het resultaat in de jaren 1884-1885 en tijdens de jaren 1888-1889.

---

⁵ D. VAN DAMME, "Onderstandswoonst, sedentarisering, stad-platteland-tegenstellingen. Evolutie en betekenis van de wetgeving op de onderstandswoonst in België (einde achttiende tot einde negentiende eeuw" in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/Revue Belge d' Histoire Contemporaine*, XXI, 1990, 3-4, p. 516.

3. De Gentse Burgerlijke Godshuizen

3.1. Historiek

Op 20 september 1797 benoemde het Gentse stadsbestuur de eerste leden van de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen. Er werd wekelijks vergaderd. De taken werden verdeeld over drie bureaus, die voor een vlotte werking moesten zorgen. Het eerste bureau was belast met een dubbele opdracht, nl. het beheren en besturen van de goederen (o.a. het beheren van boerderijen). Daarnaast was dit bureau eveneens verantwoordelijk voor de controle op de financiële middelen: men stelde de algemene rekening van de Commissie op. Het tweede bureau richtte zich tot een bepaalde groep patiënten, meer bepaald de vondelingen en verlaten kinderen. Men liet zich in met het plaatsen van kinderen in een pleeggezin, het verschaffen van kleding aan de jongeren enz. Tenslotte was er een bureau dat zich bezig hield met de godshuizen. Het bureau was bevoegd voor beslissingen in verband met het onderhoud van de gebouwen, het toezicht houden op de opmaak van de jaarlijkse rekeningen (ieder gesticht was daartoe verplicht). Ook de controle op de betalingen van de bestuurder, econoom e.d. en de benoeming van het personeel van de godshuizen behoorden tot de taken van dit bureau ⁶.

Welke Gentse instellingen werden beheerd door de Commissie van de Burgerlijke Godshuizen?

De zieken werden ondergebracht in vijf hospitalen, vaak met Middeleeuwse oorsprong. Het grootste was de Bijloke, het "Burgerlijk Hospitaal" van de stad. In het Sint-Janhospitaal, synoniem voor Sint-Jan-ten-Dulle of Sint-Jan-in-d'Olie werden zware geesteszieken verzorgd. Het Groot-Begijnhof en het Klein-Begijnhof hadden beiden een ziekenafdeling. Tenslotte werden ook zieke Gentenaars opgenomen in het godshuis Sint-Laurentius, ook Wenemaersgodshuis genoemd.

De ouderlingen werden in diverse godshuizen geplaatst. Deze komen in de bronnen voor onder de verzamelnaam Petits Hospices of Kleine Hospiciën. Tot deze groep behoorden twaalf instellingen waaronder het godshuis Sint-Jan en Sint-Pauwel, Poortakker en de Godshuizen van de beroepscorporaties (wevers, kleermakers en vollers).

Het klooster van de Alexianen was één van de mogelijke verblijfplaatsen voor geesteszieken.

Gent was drie weeshuizen rijk. De weesjongens verbleven in de Kulderkostschool, de meisjes in het weeshuis van de Blauwe Meisjes of de Rode Lijvekens⁷.

---

⁶ ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Fonds B.G.G.*, Kast 28, Boek 1295: Procès-Verbaux: 15 vedémiaire an VI-27 germinal an X, pp. 79-80.

Na verloop van tijd verdwenen een aantal godshuizen en kwamen er andere, vaak voor specifieke doelgroepen bestemd, in de plaats. We denken dan aan het blindentehuis Van Caeneghem en het Lousberggesticht, waar bejaarde en invalide arbeiders uit de Gentse katoen- en vlasfabrieken welkom waren⁸. Ook de oprichting van het Guislaingesticht, waar professor Guislain baanbrekend werk verrichtte voor krankzinnigen, moet vermeld worden.

3.2. De financiële politiek van de Burgerlijke Godshuizen: inkomsten en uitgaven

Een hoofdbron die we in verband met onze studie consulteerden waren de handgeschreven jaarrekeningen van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925)⁹. Ons inziens is dit een belangrijk instrument om de financiële transacties en de financiële politiek van de Gentse Godshuizen te volgen en te reconstrueren. Er diende een antwoord gezocht te worden op volgende vragen: wat waren de belangrijkste inkomsten? Waaruit bestonden de uitgaven? Wat kwam rechtstreeks ten goede aan de patiënten (onder de vorm van medicijnen, kleding, voedsel, e.d.) en welk gedeelte was voorbehouden om te investeren in de gebouwen en voor het onderhoud ervan?

Per jaar beschikten we over een boekdeel. De omvang van de talloze kleine rubriekjes baarde ons zorgen. Voor de inkomsten werden door de jaren heen een 250-tal diverse categorieën ingevuld. Bij de uitgaven noteerden we 370 verschillende klassen. Samen goed voor 620 omschrijvingen.

Gegevens betreffende éénzelfde onderwerp werden, in de mate van het mogelijke, samengevoegd en ondergebracht in grotere categorieën. Na de optelling, restten ons nog 34 onderverdelingen voor de inkomsten en 28 posten bij de uitgaven.

We verkozen te werken met tienjaarlijkse gemiddelden en trachten de hoofdrubrieken in orde van belangrijkheid te rangschikken (zie samenvattende staafdiagrammen p. 68).

Met uitzondering van het Gemeen fonds in 1877, werden gedurende de gehele periode van 1820 tot het eerste kwart van de twintigste eeuw geen nieuwe inkomstenbronnen aangeboord.

---

⁷ L. ELAUT, *Het leven van de Gentse ziekenhuizen vanaf hun ontstaan tot heden*, Gent, E. Story-Scientia, 1976, pp. 31-48; P.C. VAN DER MEERSCH, *De l' état de la mendicité et de la bienfaisance dans la province de la Flandre-Orientale. (Depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours 1740- 1850)*, Bruxelles, M. Hayez, 1852, pp. 108-114.

⁸ E. COOLENS, "Het Lousberggesticht: een stedelijk rusthuis in het industriële Gent" in: *Er is leven voor de dood. 200 jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen Pelckmans, 1998, pp. 93-101.

⁹ ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Fonds Burgerlijke Godshuizen Gent (B.G.G.)*, Kast 28-29, Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 1396-1501.

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

* *Inkomsten uit het onroerende goed:* Het grootste gedeelte - doorgaans tussen de 40 en 45 % - van de ontvangsten haalde men uit het bezit van onroerend goed. Tot aan de eeuwwisseling rekende men duidelijk op deze inkomstenbron. Dit was in de eerste plaats te danken aan het verhuren van huizen en verpachten van boerderijen of gronden. Het verkopen van bezit had minder succes. Met het oog op grote kosten, zoals de bouw van een nieuw oud-mannenhuus, was men wel bereid bezittingen van de hand te doen. Vanaf 1900 boette deze klasse aan belang in, maar men haalde ook hierna toch nog een derde of een vierde van de inkomsten uit deze transacties. Dit verlies werd grotendeels gecompenseerd door de toegekende subsidies.

De Burgerlijke Godshuizen waren halfweg de negentiende eeuw zeker niet onbemiddeld. Via de kadastrale documenten konden we vaststellen dat het ging om een waaier van bezittingen: huizen, (lust)tuinen, kapellen, kloosters, wei-, hooi- en bouwlanden.

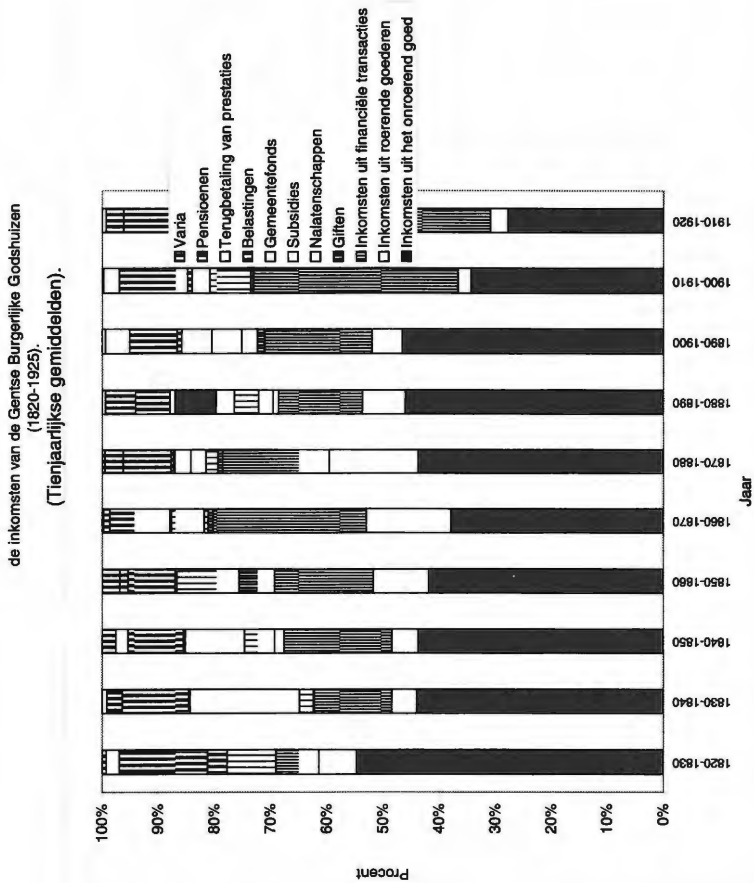
De eigendommen slonken wel na de verkaveling en verkoop van bepaalde delen van beide Begijnhoven.

* *Inkomsten uit financiële transacties:* deze namen tussen 1820-1870 in belang toe: van 7 % naar 27 % van de totale inkomsten. Gedurende 1870 tot 1890 woog hun bijdrage iets minder zwaar door (ongeveer 16 %). Nadien bekwamen 19 % tot 36 % van de inkomsten via allerlei financiële verrichtingen. Vooral de verkopen van renten en obligaties leverden heel wat op. Ook de terugbetalingen en aflossingen door derden mag men niet onderschatten. De *interesten* waren niet meer dan een welkome aanvulling en meermaals (bijvoorbeeld in de jaren 1834-1846) kreeg de organisatie meer financiële ademruimte door het afsluiten van leningen.

* *Subsidies:* deze inkomstenbron kende een wisselend verloop. In de jaren 1820-1840 spijsden zij de kas van de Commissie behoorlijk (8 % tot 20 %). Tussen 1860 en 1890 viel het percentage naar de helft terug. Bij de aanvang van de twintigste eeuw was er een licht herstel en vanaf 1915 werden de subsidiegelden één van de hoofdpijlers in de financieringspolitiek. Zij vervingen op dit ogenblik de kleiner wordende bijdrage van de inkomsten uit onroerende goederen.

Het Gentse stadsbestuur bleek de vroegste en trouwste geldschietster te zijn. Met uitzondering van 1869-1874 leverden zij jaarlijks een financiële inspanning. Sinds 1854 werd de stad hierin gevolgd door de provincie Oost-Vlaanderen en de nationale staat. De staat betaalde voor de vondelingen, de materniteit en de verlaten kinderen. Het provinciebestuur leverde jaarlijks een bescheiden bijdrage. Het nam wel de kosten voor het onderricht van de leerlingen-vroedvrouw op zich.

* *Terugbetaling van prestaties:* zij waren eveneens belangrijk. De verzorging van de diverse patiëntengroepen (o.a. wezen en besmette prostituees) werd vergoed door de stad Gent, het provinciebestuur of de nationale regering. Het stadsbestuur kwam eveneens tussen bij de bouw van onder meer het

BRON: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, Fonds Burgerlijke Godshuizen Gent (B.G.G.), Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 1396-1501.

GRAFIEK 4: Verdeling van de inkomsten van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925).

Bron: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Fonds Burgerlijke Godshuizen (B.G.G.)*, Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 1396-1501.

Berekeningswijze: Procentuele verdeling van de inkomsten over diverse inkomenscategoriën

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

Guislaingesticht en het Burgerlijk Hospitaal. Evengoed betaalden zij mee voor het indijken van polders of voor de sloopwerken in het Groot-Begijnhof. Deze ontvangsten waren één van de constanten uit het pakket van de inkomsten. Met uitzondering van de jaren 1880, schommelden de waarden tussen de 8 en 15 procent van de totale inkomsten.

Deze vier bovengenoemde categorieën waren de vier pijlers van de inkomstenpolitiek van de Gentse Burgerlijke Godshuizen.

Andere aanvullende rubrieken waren de *inkomsten uit roerende goederen*: het betrof hier de verkoop van allerhande artikelen, gaande van fruit, koeien tot turf en ijzeren bedden. Tot 1850 en tussen 1890-1925 bleef deze rubriek een extraatje (drie tot zeven procent). Voor de periode 1860-1890 leverden zij wel een essentiële bijdrage van 9 tot 15 op 100 frank.

Voor de *giften en de nalatenschappen* was men afhankelijk van de goodwill van anderen. Het nadeel was dat deze inkomsten te sporadisch voorkwamen en te bescheiden waren, om er echt te kunnen op rekenen.

Sommige ondersteunden waren *pensioengerechtigd*. Deze ontvangsten kwamen nauwelijks boven de 4 % uit.

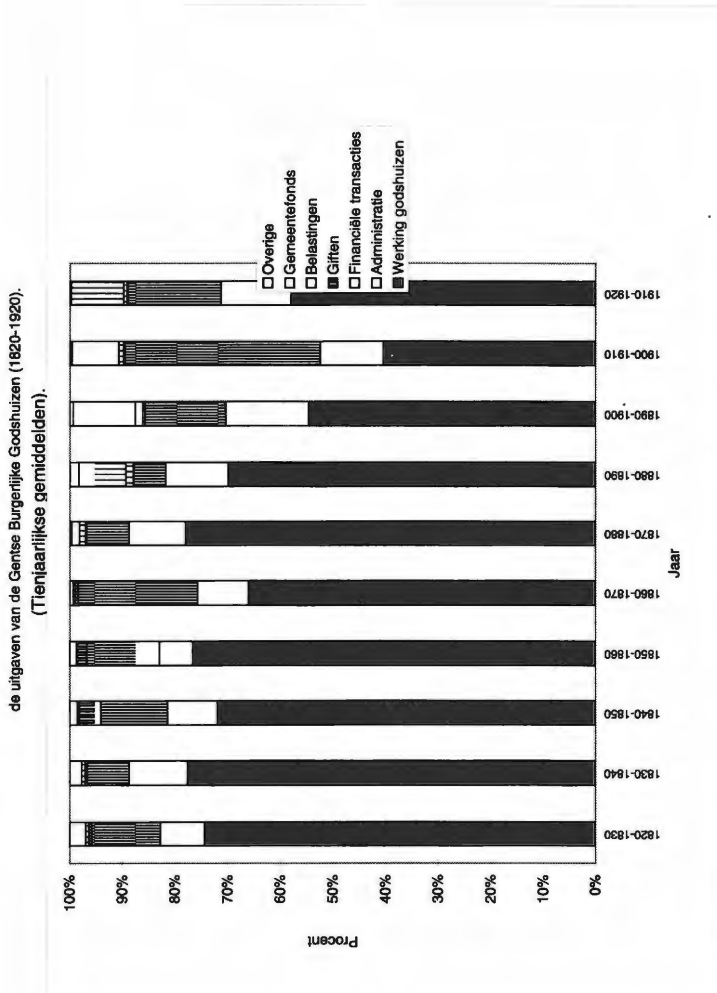
Het *gemeentefonds (Gemeen fonds)* kwam tussen in de financiering van het onderhoud van krankzinnigen, blinden en doofstommen. Dit recht kwam hen vanaf 1877 toe. Vooral in de periode 1880-1900 loonde dit de moeite (5 tot 10 %).

Er werden een aantal *belastingen* ten voordele van het Bureel van Weldadigheid en de Burgerlijke Godshuizen geïnd. We denken dan aan de taksen op de openbare gemakkelikheden zoals dansfeesten en toneelvoorstellingen. Dit leverde slechts een peulschil op: behoudens in 1820-1830 was maximaal één op 100 frank hiervan afkomstig.

Waarom spendeerde men de grootste sommen? Blevden de uitgaven binnen de perken of zat men aan het jaareinde met een negatief saldo?

De bestedingen verliepen minder gecoördineerd en bestonden uit een brede waaier van uitgavenposten (zie samenvattende staafdiagrammen p. 70)

* *Werking van het godshuis*: de hoogste bedragen waren hiervoor bestemd. Tot 1890 ging het om 65 tot 75 % van de uitgaven. Nadien werd tussen de 40 en 55 op 100 frank aangewend om de werkingskosten te betalen. Binnen deze rubriek sloopte de aankoop van *voeding* het meeste geld op. Men besteedde doorgaans één vijfde tot één vierde van de beschikbare gelden aan levensmiddelen. Vooral de betalingen voor brood en vlees wogen zwaar door. Vis werd nauwelijks gegeten. De meest geserveerde drank was bier. De bedragen die vrijgemaakt werden voor de *investeringen* schommelden sterk: gaande van 4 % in 1890-1910 tot 16 % gedurende 1850-1880. Deze hoog oplopende cijfers werden veroorzaakt door onder andere de bouw van het blindentehuis Van Caeneghem (1854-1857, gelegen aan de huidige Coupure Links) en de verbouwingswerken aan de

BRON: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, Fonds B.G.G., Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 1396-1501.

GRAFIEK 5: Verdeling van de uitgaven van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925).

Bron: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, (B.G.G.), Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 1396-1501.

Berekeningswijze: Procentuele verdeling van de uitgaven over diverse uitgaveposten

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

Bijloke (1868-1874, nu gelegen aan de Godshuizenlaan). De sommen konden sterk variëren naargelang het om nieuwbouw, herstellingen, uitgevoerde verbeteringswerken of verbouwingen ging. Men leek tussenbeide te komen daar waar de nood het hoogst was. De kosten voor verlichting, verwarming, allerhande meubelen en gereedschap of de *inrichting van het tehuis* vertegenwoordigden lange tijd (1820-1910) vijf tot negen procent van de uitgaven. Tot de werking van het gesticht behoorde ook de rubriek *hulp*: deze bestond uit zaken die rechtstreeks met de patiënten te maken hadden, waaronder kleding, medicatie en begrafenis-kosten. Met uitzondering van de periode 1850-1870 (4-5 %) werd zeven tot tien procent van de kosten besteed aan hulpverlening.

* *Administratie*: deze kosten bleven tot de jaren 1870 beneden de grens van tien procent. Later roomden deze uitgaven tot 15 procent van het beschikbare budget af. Voornamelijk de *uitbetaling van het personeel* maakte de kas een stuk lichter. Drievierde van de administratiekosten werd hiervoor aangewend. Tussen 1820 en 1890 ging zes tot acht procent van de gelden op aan het uitbetalen van lonen. Sindsdien viel deze uitgavenrubriek steeds duurder uit. Voor de periode 1890-1920 was ruim 11 procent voorbehouden voor het vergoeden van het personeel. Andere bescheiden nevenrubrieken onder de hoofding administratie waren de *bureelkosten* en *kosten in verband met nalatenschappen*.

* *Financiële transacties en aflossingen*: deze uitgaven verliepen schoksgewijs. Men betaalde onder andere terug voor de bouw van het krankzinnigentehuis, voor arbeiderswoningen en voor de aflossing van leningen. Tijdens de jaren 1830-1840 en 1870-1890 vielen de afbetalingen nog enigszins mee met percentages rond de 7 %. Tussen 1840 en 1870 namen zij 12 tot 22 % van de uitgaven in beslag. Voor de jaren 1890-1920 klommen deze op naar 15 tot 37 ten 100.

De overige categorieën legden minder gewicht in de schaal. De kosten voor het *gemeentefonds (Gemeen fonds)* schommelden tussen de acht en de elf procent. De te betalen *belastingen* bestonden in hoofdzaak uit de grondbelastingen. De grens van anderhalve procent werd nooit overschreden. De gronden werden heel weinig belast, terwijl ze veel opleverden.

Ook de uitbetaalde *giften*, bijvoorbeeld geschonken aan wezen bij het verlaten van het weeshuis, waren van ondergeschikt belang. Behoudens in 1840-1850 bedroegen deze niet meer dan één op 100 frank.

Bovendien bleek het kenmerkend de uitgaven af te stemmen op de inkomsten. De Burgerlijke Godshuizen sloten met uitzondering van 1826 en 1920, de boeken steeds af met een positief saldo (zie grafiek p. 73).

3.3. Hoeveel personen konden beroep doen op de gemeentelijke liefdadigheidsinstelling?

Essentieel is te weten hoeveel behoeftigen verzorging en steun ontvingen. Waren er massale opvangmogelijkheden voorzien of kon men slechts een fractie

ELKE COOLENS

van de armen ondersteunen? Werden overwegend Gentenaars ondersteund en waren steunverleningen inderdaad een dure aangelegenheid?

Het stellen van deze vragen was eenvoudiger dan het formuleren van de antwoorden.

Het gedifferentieerd bronnenmateriaal was de aanleiding voor het verfijnen van de oorspronkelijke vraagstelling¹⁰.

In de eerste plaats dient men een onderscheid te maken tussen het *gemiddeld aantal behoeftigen* verblijvend in de instelling op 1 januari of 31 december (een momentopname) en *alle patiënten die er in de loop van het jaar verpleegd* werden. Ook voor een persoon die de instelling vroegtijdig (vóór het jaareinde) verliet, werden inspanningen geleverd. Het bronnenmateriaal liet deze nuancering slechts toe vanaf 1889. In beide gevallen werd geen rekening gehouden met het financiële aspect. De opname van een patiënt betekende niet noodzakelijk het ondersteunen van de betrokkene; andere gemeenten of derden waren eveneens financieel aansprakelijk. We krijgen alleen een antwoord op de vraag: *wie verbleef in de instellingen van de Arteveldestad?*

We dienen oog te hebben voor een tweede criterium: *voor welke mensen betaalden de Burgerlijke Godshuizen? Hoeveel mensen werden ondersteund?* Hier komen ook de thuisondersteunden aan bod. Gemakshalve spreken we van de *gesteunden*. De Burgerlijke Godshuizen hielden zich niet exclusief bezig met patiënten in tehuizen of gestichten. Wij waren enigszins verbaasd ook thuiszittende armen aan te treffen. Thuisbedeling was goedkoper en bovendien kon de behoeftige in zijn vertrouwde omgeving blijven.

Voor de *gemiddeld opgenomen bevolking* werden geen spectaculaire ontwikkelingen waargenomen (zie grafiek p. 75). Het aantal verzorgden op 1 januari of 31 december steeg tussen 1831 en 1861 zeer geleidelijk, van 2.100 naar 2.650 vrouwen en mannen.

In de periode 1862-1875 noteerde men tussen de 1.760 en 2.100 hulpbehoevendden.

Vanaf halfweg de jaren 1870 zaten de aantallen opnieuw in de lift (1899: 2.429 personen).

Na 1900 werd een daling ingezet, die zich gedurende 1908-1913 en na de Eerste Wereldoorlog aan een sneller tempo voltrok (1909: 2.144, 1919: 1.809 patiënten).

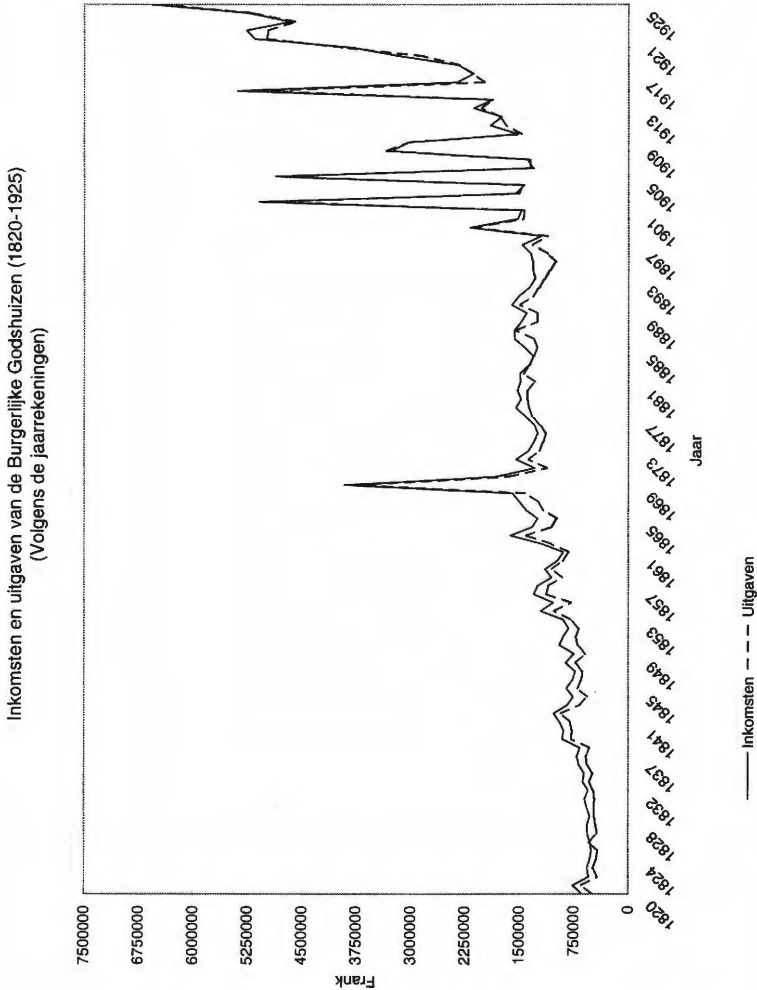
---

¹⁰ ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Fonds B.G.G.*, Kast 27, Doos 986: Jaarverslagen 1831-1845.

RIJKSARCHIEF GENT, *Fonds Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1830-1850*, Algemene statistiek i.v.m. weldadigheid, 2621.

ARCHIEF O.C.M.W. GENT, Kast 58, *Rapports au Conseil Communal (1846-1854, 1866-1875)*, *Rapports sur l'administration de la ville de Gand (1877-1878, 1882-1887, 1890-1916)*, *Jaarverslagen 1917, 1920, 1921 en 1924*.

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

BRON: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Fonds B.G.G.*, Kast 28-29, Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 136-1501

GRAFIEK 6: Inkomsten en uitgaven van de Burgerlijke Godshuizen (1820-1925).

Bron: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, (*B.G.G.*), Jaarrekeningen 1820-1925 (uitgezonderd 1836), nr. 1396-1501.

Berekeningswijze: totale inkomsten (zonder overdrachten) en uitgaven volgens de jaarrekeningen

ELKE COOLENS

Samengevat betekent dit dat voor de gehele periode (1820-1925) het aantal verblijvers schommelde tussen de minima en maxima van 1.760 en 2.650 mensen.

Het aantal *geholpen personen in de loop van het jaar*, was beduidend hoger. Voor 1890-1900 bedroeg dit tussen de 7.000 en 9.000 personen. De patiëntenwissel(ing) lag dus vrij hoog (drie tot vier keer zoveel) in vergelijking met de capaciteit van de instellingen (het beddenaantal lag tussen de 2.000 en 2.500). Ieder bed werd in de loop van het jaar door drie of vier personen gebruikt. Toch was er een aantal instellingen waar dit zeker niet het geval was. We denken dan aan de weeshuizen of bejaardentehuizen. Deze situatie was vooral te wijten aan het grote verloop binnen het hospitaal de Bijloke. Deze hospitaalpatiënten namen minimaal 60 %, doorgaans 80 of 90 % van deze patiëntenwissel(ing) voor hun rekening.

De enige periode die een echte ommekeer teweeg bracht, waren de oorlogsjaren. Toen klopten tussen de 8.000 en 14.000 mensen bij de Gentse Burgerlijke Godshuizen aan. Men dient er wel rekening mee te houden dat tijdens de oorlogsjaren de oorspronkelijke doelgroep verwaarloosd werd. Dit was onder meer het geval in het Gesticht Lousbergs. In normale omstandigheden waren een 250 tot 300 mannelijke bejaarden er welkom. Gedurende 1914-1918 werden er echter een 500-tal prostituees in ondergebracht en was het een -wellicht-overrompeld opvangcentrum geworden. De eigenlijke bewoners werden tijdelijk overgebracht naar het jezuïetenklooster in Dronen.

Naderhand zette de daling zich verder door en werden waarden van 6.100 tot 7.300 patiënten gehaald.

Voor de groep *gesteunden* spitsten we ons niet enkel toe op de diverse tehuizen. We namen ook het aantal *thuisgesteunden* in acht. De personen die onderhouden werden door vreemde gemeenten of anderen vielen af. Zij werden wel ondergebracht in de liefdadigheidsinstellingen van de stad, maar betekenden geen financiële last. Hun onderhoudskosten werden teruggevorderd. Een deel van hen had zijn onderstandswoonst buiten Gent.

We kunnen pas betrouwbare conclusies trekken voor 1863-1899.

Het aantal *thuisgesteunden* steeg gedurende 1863-1877 (van 326 naar 623). De reden van toename is onbekend.

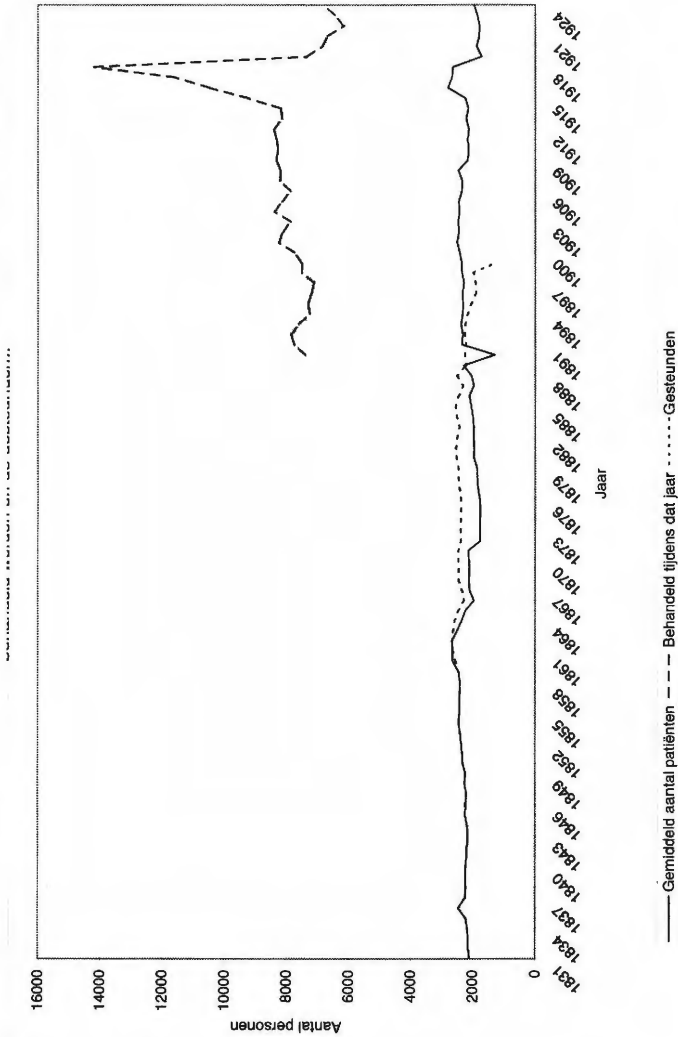
Na 1876 volgde een achteruitgang (1889-1894: 330-360 en 1895-1899: 150-tal personen genoten hulp aan huis).

Vanaf 1867 tot 1879 lagen de *totalen van het aantal gesteunden* dicht in elkaars buurt (minimum 2.378 en maximum 2.467). Een hoger peil werd bereikt in de jaren 1880, met diverse totalen boven de 2.500. Het aantal dat hulp kreeg ging sindsdien achteruit. Bereikte men tussen 1889-1895 cijfers van om en bij de 2.250, dan zakten deze tot onder de grens van 2.000 personen aan de vooravond van de twintigste eeuw.

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

Bevolking burgerlijke Godshuizen (1831-1924).
(Vergelijking tussen het gemiddeld aantal patiënten, zij die in de loop van het jaar behandeld werden en de gesteunden).

BRON: O.C.M.W. GENT, Jaarverslagen 1831-1845, R.A.G., Statistiek ivm weldadigheid.
 ARCHIEF O.C.M.W., Rapports au Conseil Communal (1846-1854, 1866-1875),
 Rapports sur l'administration de la ville de Gand (1877-1878, 1882-1887, 1890-1916)

GRAFIEK 7: Bevolking Burgerlijke Godshuizen (1831-1924).

Bron: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Jaarverslagen 1831-1845*, R.A.G., Statistiek i.v.m. weldadigheid.

ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Rapports au Conseil Communal (1846-1854, 1866-1875)*, *Rapports sur l'administration de la ville de Gand (1877-1878, 1882-1887, 1890-1916)*.

Berekeningswijze: vergelijking tussen het gemiddeld aantal patiënten op 1 januari of 31 december, zij die in de loop van het gehele jaar behandeld werden en het aantal thuisverpleegden

ELKE COOLENS

Rekening houdend met de demografische gegevens van de Arteveldestad stelden we vast dat slechts een klein gedeelte van de bevolking voor steun in aanmerking kwam.

Ook hier dienen we een onderscheid te maken tussen het *gemiddeld aantal opgenomen* (bijvoorbeeld op 1 januari) en de *patiëntenwissel(ing) gedurende een bepaald jaar* en de *gesteunden*.

In het eerste geval ging het om een heel kleine groep, die er procentueel op achteruit ging naarmate de tijd vorderde:

Tussen 1831-1862: 2,00 tot 2,50 %

Tussen 1877-1907: 1,40 tot 1,50 %

Tussen 1908-1925: 1,08 tot 1,30 %

Het *aantal behandelde in de loop van het jaar* was groter, maar verre van spectaculair. De waarden lagen begrepen tussen de 3,75 en 5 %.

Tussen 1863 en 1885 behoorde 1,80 tot 2,00 % van de Gentse bevolking tot de groep *gesteunden*.

Vanaf 1890 daalden deze waarden (periode 1890-1895: 1,40 tot 1,53 % of 1896-1899: 1,20 tot 1,30 %)

Het cijfer voor 1899 daalde tot onder de één persoon op honderd.

We willen ook de aandacht vestigen op het feit dat de opgenomen bevolking in hoofdzaak uit vrouwen bestond. Dit kwam het sterkst naar voor bij de bejaarden. Daar was de verhouding twee tegen één, in sommige periodes zelfs drie vrouwen tegen één man.

Logischerwijze haalden de gestichten voor vrouwen dan ook de bovenhand.

Wat de samenstelling van de bevolking aangaat, vormden de Gentenaars een kleine meerderheid (50-55 %). Voor de wezen, blinden en mannelijke geesteszieken gold dit niet. Deze patiëntengroepen waren hoofdzakelijk in Gent geboren.

De behoeftigen werden grotendeels op kosten van de Gentse Godshuizen behandeld. De fiscale hulp van andere gemeenten of particulieren was uiterst gering. Een uitzondering hierop vormden de krankzinnigen (voor wie sinds 27 november 1876 de kosten gedragen werden door het Gemeen fonds).

Welk criterium er ook gebruikt wordt: hetzij het gemiddeld aantal opgenomen, de patiëntenwissel(ing) of het aantal gesteunden, we moeten constateren dat de Burgerlijke Godshuizen slechts plaats boden aan een select en miniem gezelschap: hoogstens een 3.000 mensen (met uitzondering van de oorlogsjaren). Het ging om een waaier van diverse kleine gestichten. Dit bood dan wel het voordeel dat men opvang kon bieden aan een gedifferentieerde doelgroep: blinden, zwangere vrouwen tot zieke begijnen.

3.4. Kostprijs voor één behoeftige per dag

De onderhoudskosten varieerden naargelang het tehuis waar de patiënt verbleef. De prijzen werden vanaf 1845 per behoeftige en per dag genoteerd (zie tabel p. 78-79)¹¹. Alle instellingen waren verplicht informatie door te sturen over het reilen en zeilen van hun gesticht. Een jaarlijks verslag werd overgemaakt aan de Commissie van de Godshuizen en de Gentse Gemeenteraad. De gegevens betreffende het aantal behoeftigen en de dagelijkse kostprijs van alle instellingen werden gebundeld en in een rooster aangebracht. Of de aangetroffen onderhoudskosten reëel zijn of dat het bestuur deze gebruikte als meter in de jaarlijkse begroting, was niet te achterhalen. Hierdoor is het moeilijk een interpretatie te geven aan de schommelingen. Wij hebben in geen geval de kostprijs zelf berekend.

De duurste instelling gedurende de negentiende eeuw was ongetwijfeld de *Bijloke*. De prijs van het verblijf steef vanaf 1845 (1,12 fr.) tot 1885 (1,96 fr.). Per jaar kwam er ongeveer 0,02 fr. bij.

In het laatste decennium woog de kostprijs minder zwaar door (daling van 1,96 fr. naar 1,58 fr.), waarna ze opnieuw toenam (1915: 2,23 fr.).

De *materniteit* verbonden aan deze instelling kende een wisselend kostprijsverloop, zeker voor de periode 1855-1876 (minimum 0,98 en maximum 1,60 fr.). In de jaren 1879-1915 schommelde de dagprijs tussen de anderhalve en drie frank. Het moederhuis zou evolueren naar de duurste instelling in de jaren na de Eerste Wereldoorlog.

De prijzen voor het *Sint-Janshospitaal* bleven tussen 1845 en 1860 ongewijzigd (0,90 fr.). Nadien (1863-1871) daalden de kosten en schommelden ze rond de 0,70 à 0,75 fr.

Voor de verpleging in het *Klein of Groot-Begijnhof* en het *Hospice Sint-Laurentius* rekende men dezelfde tarieven aan.

Globaal genomen werd de verzorging goedkoper naarmate de jaren vorderden (1845: 1,11 fr., 1861: 1,02 fr., 1875: 1 fr.).

Een aantal groepen patiënten (waaronder de bejaarden) werd niet uitsluitend binnen instellingen verpleegd. De *60-plussers* kosten gedurende 1845-1862 tussen de 0,32 en 0,46 fr. per dag.

Vanaf 1863 kwam ook de thuisverpleging aan bod. Mannen werden enkel in hun vertrouwde omgeving gesteund en moesten het tot 1881 stellen met 0,31 fr. per dag.

¹¹ ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Fonds B.G.G.*, Kast 27, Doos 986: Jaarverslagen 1831-1845; R.A.G., *Fonds Provinciebestuur Oost-Vlaanderen 1830-1850*, Algemene statistiek i.v.m. weldadigheid, 2621; ARCHIEF O.C.M.W. GENT, Kast 58, *Rapports au Conseil Communal (1845-1855, 1866-1875)*, *Rapports sur l'administration de la ville de Gand (1875, 1877-1878, 1882-1888, 1890-1916)*, Jaarverslagen 1917-1924.

**Tabel 1 Kostprijs voor één behoeftige per dag in de diverse instellingen, tussen 1845 en 1920
(Vijfjaarlijkse gegevens)**

JAAR	1845	1850	1855	1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920
KOSTPRIJS PER DAG																
EENHEID	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank	Frank
OMSCHRIJVING																
<i>I. ZIEKEN</i>																
Bijloke (Burgerlijk Hospitaal)	1,12	1,15	1,20	1,23	1,35	1,50	1,73	1,96	1,96	1,78	1,63	1,58		2,12	2,23	
St. Jean	0,90	0,90	0,90	0,90	0,69	0,73										
Groot-Begijnhof (Sint-Elisabethbegijnhof)	1,11	1,11	1,12	1,12	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00							
Klein-Begijnhof (Onze-Lieve-Vrouw Ter Hoye)	1,11	1,11	1,12	1,12	1,00	1,00	1,00	1,00								
St. Laurent	1,11	1,11	1,12	1,12												
<i>II. OUDERLINGEN</i>																
60-plussers: mannen (Kleine Hospiciën)	0,46	0,41	0,42	0,32												
Thuisverpleegde mannen 60-plussers					0,31	0,31	0,31	0,31	0,32							
60-plussers: vrouwen (Kleine Hospiciën)	0,46	0,41	0,42	0,32	0,31	0,31	0,32	0,32	0,32							
Thuisverpleegde vrouwen 60-plussers					0,50	0,50	0,50	0,50	0,50							
70-plussers: mannen	0,70	0,63	0,80	0,69	0,72	0,83	0,89	0,85	0,71	0,75	0,62		0,87	0,89	1,42	
Thuisverpleegde mannen 70-plussers					0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40		0,40	0,40	0,40	
70-plussers: vrouwen	0,70	0,63	0,80	0,69	0,55	0,60	0,60	0,66	0,56	0,56	0,48		0,59	0,66	1,05	
Thuisverpleegde vrouwen 70-plussers					0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,40		0,40	0,40	0,40	

JAAR	1845	1850	1855	1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1915	1920
III. KRANKZINNIGEN																
Krankzinnigen: mannen	0,85	0,78	0,80	0,72	0,78	0,80	0,92	0,98	0,97	0,96	1,17	1,25	1,25	1,27	1,27	3,42
Krankzinnigen: vrouwen	0,85	0,78	0,80	0,72	0,82	0,80	0,91	0,96	1,00	1,00	1,11	1,18	1,18	1,27	1,27	2,81
IV. WEZEN																
Jongens (Kulders)	0,78	0,78	0,76	0,86	0,90	1,11	1,16	1,24	1,07	1,06	1,03	1,24	1,44	1,43	1,89	7,47
Weesjongens opgenomen in pleeggezin					0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,50	0,50			0,40	0,40	
Meisjes (Blauwe Meisjes, Rode Lijvekens)	0,78	0,78	0,76	0,86	0,78	1,03	1,00	1,00	0,91	0,98	0,93	1,09	1,30	1,25	1,43	5,42
Weesmeisjes opgenomen in pleeggezin					0,40	0,40	0,40	0,40	0,40	0,50	0,50			0,40	0,40	
V. MATERNITEIT																
Moeders			1,60	1,09	1,11	0,98	1,33	1,60	1,98	1,75	2,20	2,85	2,12	2,08	2,69	9,81
VI. ANDERE INSTELLINGEN																
Van Caeneghem (blinden)				2,03	0,95	1,12	1,13	1,20	1,19	1,29	1,03	0,94				
Tehuis Lousbergs (verminkte arbeiders)						0,92	0,84	0,83	0,84	0,90	0,93	1,07				
VII. GEVONDEN, VERLATEN KINDEREN																
Gevonden en verlaten kinderen	0,28	0,29	0,29	0,31	0,30	0,30	0,29	0,75	0,75	1,00						
Geplaatst op het platteland								0,34	0,37							

Bron: ARCHIEF O.C.M.W. GENT, *Rapports au Conseil Communal (1846-1854, 1866-1875), Rapports sur l'administration de la ville de Gand (1877-1878, 1882-1887, 1890-1916), Jaarverslagen 1917, 1920, 1921 en 1924*

Berekeningswijze: niet zelf berekend, prijzen overgenomen uit diverse verslagen

ELKE COOLENS

Tussen 1882 en 1889 betaalde men 0,32 fr. Ongeveer hetzelfde bedrag werd betaald voor vrouwelijke bejaarden in de instelling. Bij hen was thuisbedeling duurder (halve frank). Deze prijs bleef ongewijzigd gedurende 1863-1899.

Zowel voor de thuisverzorgde mannelijke als vrouwelijke *70-jarige ouderlingen* is er slechts een prijs bekend gedurende de periode 1863-1919: 0,40 fr. Dit was ontgensprekelijk goedkoper!

De prijzen in de instellingen evolueerden bovendien mee(r).

Voor de periode 1845-1862 waren deze voor mannen en vrouwen iden-tiek en schommelden tussen 0,63 fr. en 0,80 fr.

De kostprijs voor mannelijke behoeftigen bleef stijgen tot 1875 (0,85 fr.). Nadien verminderde deze (van 0,85 fr. in 1880 naar 0,62 fr. in 1900).

Vanaf 1900 werd de hulpverlening opnieuw duurder (1905: 0,87 fr., 1915: 1,42 fr.).

Voor vrouwelijke patiënten betaalde men tussen de 0,48 en 0,66 fr. gedurende 1863-1897. Nadien ging de kostprijs de hoogte in (0,59 fr.-1,05 fr.).

De onderhoudsprijs voor *krankzinnigen* (beide geslachten) was tot 1870 van een orde van 0,80 fr. De volgende twee decennia namen de kosten toe (tussen 0,90 en 1 fr.).

Vanaf 1892-1898 betaalde men iets meer voor mannen (1,17 fr.) tegenover 1,11 fr. voor vrouwen. Gaandeweg zullen de kosten voor beiden toenemen. Zo betaalde men in 1920 voor een mannelijk geesteszieke 3,42 fr. en kostte een vrouwelijke patiënt 2,81 fr. daags.

Alle *wezen* werden, tussen 1845 en 1865, verpleegd tegen 0,78 tot 0,90 fr. per dag. Zowel voor de Kulders als de weesmeisjes liepen de kosten globaal genomen op.

Nadien bracht het Kulderweeshuis de zwaarste kosten met zich mee (1866: 1,06 - 1880: 1,24 fr.). De volgende 20 jaar daalden de prijzen wat. Vanaf 1904 stegen deze onophoudelijk (1905: 1,44 fr., 1920: 7,47 fr.).

De prijzen voor de weesmeisjes kenden tot 1899 een rustiger verloop en lagen tussen de 0,98 en 1,1 fr. Ook hun verblijf werd duurder (1905: 1,30 fr., 1920: 5,42 fr.).

Vanaf 1863 konden we ons beroepen op de tarieven voor steun aan huis. Deze waren weinig aan schommelingen onderhevig en bleven vastgeroest (1863-1915) op 0,40 fr. Voor 1890-1895 kwam er 0,10 fr. bij.

Het *Van Caeneghemgesticht*, dat zijn deuren opende in 1860, bood onderdak aan een specifieke patiëntengroep (blinden), dus redelijkerwijze een duur onderhoud. Dit was te merken aan de dagprijs. Heel uitzonderlijk daalde deze tot onder de één frank, maar kwam anderzijds nooit boven de 2,04 frank uit.

Voor het *Tehuis Lousbergs* (de verblijfplaats voor gebrekkige en verminkte oud-arbeiders uit katoen-en vlasfabrieken) werd tot 1880 een daling in de kostprijs

ARMENZORG IN DE 19DE EEUW

vastgesteld (van 0,92 fr. naar 0,83 fr.). Nadien nam de prijs toe, met waarden tussen 0,84 en 1,1 fr (1885-1900).

Men slaagde er lange tijd (1831-1876) in, de kosten voor *gevonden en verlaten kinderen* in de hand te houden (rond de 0,30 fr). Vanaf 1879 drong een kostenverhoging, voor kinderen ondergebracht in een instelling, zich op (gedurende 1879-1885: 0,75 fr. en 1886-1891: 1,00 fr.).

Wederom was de opname in een pleeggezin, voor zover ingevuld, aanzienlijk goedkoper (1880: 0,34 fr., 1885: 0,37 fr, 1887: 0,59 fr.).

Bij het merendeel van de instellingen (de materniteit, het Kulderweeshuis) stegen de prijzen voor onderhoud en verzorging bij aanvang van de twintigste eeuw. Hoe gespecialiseerder de instelling, hoe duurder de onderhoudskosten (o.a. bij de blinden).

Het verplegen van mannelijke behoeftigen was vaak duurder.

De Burgerlijke Godshuizen hielden zich zoals gezegd niet exclusief bezig met patiënten in tehuizen en gestichten. Thuisbedeling was *goedkoper* (uitgezonderd voor vrouwelijke 60-plussers) mede doordat de onderhoudskosten lange tijd ongewijzigd bleven. Deze overstegen nooit het bedrag van een halve frank. Bovendien bood het een bijkomende voordeel: de patiënt kon in zijn vertrouwde omgeving verpleegd worden.

4. Besluit.

Op basis van de studie van de jaarrekeningen van de Burgerlijke Godshuizen werd duidelijk dat hun financiële politiek een grote stabiliteit vertoonde. Gedurende de gehele negentiende eeuw tot het eerste kwart van de twintigste eeuw rekende de instelling op vier grote inkomstenbronnen. De ontvangsten uit (het bezit van) onroerend goed waren toonaangevend. Samen met de inkomsten uit financiële transacties, de subsidies en de terugbetalingen voor geleverde prestaties zorgden zij voor de broodnodige financiële middelen.

De uitgaven verliepen naar onze mening minder gecoördineerd, al stak de aankoop van voedingsmiddelen er met kop en schouders bovenuit.

Onderzoek van het aantal ondersteunden leerde ons dat de totale "capaciteit" van de organisatie bleef schommelen tussen de 2.000 en 2.500 bedden, ongeacht de sociale situatie van de stad Gent.

Het totale verloop was drie tot vier maal groter. Houden we rekening met de Gentse bevolking, dan stellen we een halvering van de opvangcapaciteit vast. Het totale beschikbare beddenaantal (of de capaciteit) van de diverse tehuizen en gestichten was het criterium voor het aantal opgenomen behoeftigen en bleef stabiel, ongeacht de wisselende omstandigheden.

Deze liefdadigheidsinstelling stond met andere woorden in voor een klein gedeelte van de behoeftige bevolking en plooidde terug op zichzelf. Ze beperkte

ELKE COOLENS

zich tot een selecte groep personen (met uitzondering van de oorlogsjaren 1914-1918).

We kunnen dus besluiten dat het belang van de Burgerlijke Godshuizen verminderde gedurende de negentiende eeuw.

Een *eventuele hypothese* is dat de functie van de Burgerlijke Godshuizen langzamerhand werd overgenomen door andere "netwerken" of "opvangnetten" waaronder de opgerichte spaarkassen (vb. 1865:

Algemene Spaar- en Lijfrentekas), opkomende ziekenfondsen of de latere pensioenkassen.

Mogelijk hield dit tanend belang ook verband met een verschuiving in de sociale politiek onder invloed van de liberalen. Talrijke filantropen waren voorstander van een drastische hervorming van de armenzorg. "Epargne et Prévoyance" waren de sleutelwoorden van de nieuwe sociale politiek. De Gentse hoogleraar François Laurent bijvoorbeeld was één van de belangrijkste promotors en nam het voortouw in de campagnes. In plaats van een betuttelende bedeling in tijden van ellende, diende men de arbeiders te leren hun eigen lot in handen te nemen en zich te harden tegen de lotgevallen van de toekomst.

Enkele aspecten van de Gentse burgerwacht (1830-1920)

Luc LIEVENS

1. Inleiding

Het begrip *burgerwacht* zal vele lezers wellicht niet onbekend in de oren klinken. Velen zullen hierbij waarschijnlijk in de eerste plaats denken aan de initiatieven van vrijwilligers die sedert een tiental jaren geregeld het nieuws halen¹. De burgerwacht, die het onderwerp is van dit artikel, heeft met deze moderne versie weinig gemeen. Beide *burgerwachten* doen dan wel een beroep op niet-professionelen voor het handhaven van de orde, maar de respectievelijke maatschappelijke kaders verschillen in die mate, dat verdere vergelijkingen niet opgaan.

De nieuwe staat België, die in 1830 het licht zag, kon niet beschikken over een uitgebreid politieapparaat. In deze voor de openbare orde ongunstige periode, waren de lokale overheden aangewezen op de bijstand van de gegoeden omdat zij er in de eerste plaats voordeel bij hadden dat de orde niet verstoord werd. Door een besluit van het Voorlopig Bewind², poogde de wetgever de lokale initiatieven reeds op 26 oktober 1830 wettelijk te regelen en werd het bestaansrecht van de *garde civique* door de grondwet van februari 1831 bevestigd. Deze burgerwacht beantwoordde aan een nood, zolang het - naar hedendaagse normen - weinig uitgebouwde overheidsapparaat ook op het vlak van de organisatie van de politie tekort schoot³.

---

¹ Deze lokale initiatieven zijn ontstaan uit een gevoel van onveiligheid omdat de initiatiefnemers ervan overtuigd zijn dat politie of rijkswacht niet in staat zijn om bepaalde plaatselijke veiligheidsproblemen op te lossen. De bekendste voorbeelden bevonden of bevinden zich in de West-Vlaamse grensstreek met Frankrijk.

² *art. 2. Elle aura pour mission de maintenir l'obéissance aux lois, conserver ou rétablir l'ordre et la paix publique, seconder l'armée nationale dans ses opérations intérieures, assurer l'indépendance de la Belgique et l'intégrité de son territoire. (Formation d'une garde civique dans toutes les communes de la Belgique, in: Pasinomie, reeks 3, dl. 1, pp. 50-51.)*

³ De huidige burgerwachten zijn geen antwoord van de overheid op een tekort aan professionele ordehandhavers. Het zijn eerder antwoorden op subjectieve gevoelens van onveiligheid. Ondanks het feit dat het politieapparaat, objectief gezien, nog nooit over zoveel middelen heeft beschikt, voelen sommige mensen zich onveilig. Ze wensen meer politie of willen zelf kunnen instaan voor hun veiligheid. Dat absolute veiligheid wel altijd een utopie zal blijven, is voor veel kinderen van de huidige verzorgingsstaat moeilijk te aanvaarden.

2. Antecedenten

De belangrijkste principes van de burgerwacht waren zeker niet nieuw voor onze voorouders. Zowel in onze gewesten als daarbuiten zijn talrijke voorbeelden te vinden van systemen waarbij vermogende burgers al dan niet vrijwillig ingeschakeld werden in de verdediging van de stad of regio.

Wat het middeleeuwse Gent betreft, kunnen we niet voorbij het gemeenteleger en zijn elite-eenheid: de schuttersgilden. Een militaire stedelijke macht, hoofdzakelijk samengesteld uit poorters en ambachtslui, die de economische en politieke belangen van de stad en haar inwoners behartigde en het desnoods tegen machtige concurrenten opnam. De Guldensporenslag en de Slag bij Westrozebeke zijn hier voorbeelden van die ook nu nog tot de verbeelding spreken.

De middelen waarover Gent beschikte om de veiligheid binnen de muren te waarborgen, kan de vergelijking met het hedendaagse arsenaal aan middelen niet doorstaan. In Gent beschikte men, zeker vanaf de 14de eeuw, over de Witte Kaproenen en de Moorkinderen. De opdracht van deze stadsambtenaren varieerde van het handhaven van de orde, het optreden als lijfwacht tot het toezicht op de uitvoering van de bevelen van de schepenen. Deze *manusjes van alles* waren dermate beperkt in aantal dat van een preventief veiligheidsbeleid geen sprake kon zijn. Hiervoor werd gerekend op de gebuurtedeken die middels de sterke sociale controle op de hoogte was van het reilen en zeilen in zijn wijk of straat. Wie zondigde tegen de regels van het *goed nabuurschap* kon door hem gesanctioneerd worden. Dit systeem, waarvan het belang niet mag onderschat worden, zal gedurende de hele periode van het Ancien Régime blijven bestaan⁴. De zelfstandige Gentse koers, uitgedrukt in het gemeenteleger, bleef een doorn in het oog van de legitieme vorsten. Ondanks het feit dat de Bourgondische hertogen maar al te graag met de stedelijke *pretenties* hadden afgerekend, waren ze toch genoodzaakt om zich enigszins gematigd op te stellen tegenover Gent. Dat de instellingen gecentraliseerd werden⁵, dat de hertogen steeds meer een beroep deden op huurlingen in plaats van op stedelijke legers⁶, dat de stedelijke

---

⁴ Zie: J. Decavele, *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14-20ste eeuw*, Gent, 1992; H. Deceulaer, Implicaties van de straat: rechten, plichten en conflicten in Gentse Gebuurten (17de en 18de eeuw), in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, L, (1996), pp. 121-147.

⁵ Filips de Stoute richtte in 1386 een Raadkamer op in Rijsel, waardoor bepaalde bevoegdheden van de Vier Leden (Gent, Brugge, Ieper en het Brugs Vrije) in het gedrang kwamen.

⁶ Door de toenemende specialisatie (vuurwapens, tactiek) hadden permanente legerafdelingen bestaande uit professionelen een voordeel op de gemeentelegers waarvan de sterkte afhing van de moed en de bereidheid tot zelfopoffering van de stedelingen die occasioneel ten strijde trokken.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

legers zelfs verslagen werden⁷, dit alles betekende nog niet dat de vorst het pleit had gewonnen. Voor het vullen van de schatkist bleef hij immers in grote mate afhankelijk van de welwillendheid van de steden.

Pas in 1540 zou Karel V, gebruik makend van een belastingconflict, definitief afrekenen met het Gentse streven om een onafhankelijke koers te varen. De stad die eens een eigengereid beleid kon voeren dankzij de sterke militaire organisatie, moest zijn wapens afstaan en toelaten dat een dwangburcht gebouwd werd.

De sancties van Karel V hypothekeerden de veiligheid binnen en rond de stad, vooral toen ook Gent te maken kreeg met de religieuze onrust. Gent ondervond aan den lijve wat het betekende om niet langer baas in eigen huis te zijn, aangezien de binnen de muren gelegerde Spaanse troepen verre van bevorderlijk waren voor de stedelijke rust en veiligheid. Omdat de autoriteiten in gebreke bleven, werd in juli 1566 een vrijwillige *wake* opgericht die per wijk was georganiseerd en die voornamelijk bestond uit leden van de ambachten van de slagers, visverkopers en schippers. Doeltreffend is deze trouwens niet geweest omdat ze zelf ten onder ging aan godsdiensttwisten. Het veiligheidsprobleem bleef echter dermate precair dat door de schepenen enkele maanden later een *borgherlycke wacht* werd opgericht.⁸ In totaal kon men rekenen op een zeven-duizendtal manschappen, van wie er iedere dag een vierhonderdtal daadwerkelijk op post moesten zijn, voornamelijk bij de poorten en op de markten. Deze *borgherlycke wacht* zou blijven bestaan tot 1752, maar had door alcoholmisbruik, smokkel en omkoperij geen al te beste reputatie⁹. Het veiligheidsstelsel van de gebuurten bleef in de praktijk de beste oplossing. In bepaalde periodes werden zelfs onder de verantwoordelijkheid van de dekens een nachtwacht ingesteld waaraan alle mannen van een bepaalde wijk deelnamen volgens een beurtrol.

Nadat het leger reeds onder de Bourgondiërs een verregaande professionalisering had ondergaan, was het in de Oostenrijkse periode, als uiting van het constante streven van de ministers naar rationalisatie en uniformisering, de beurt aan de stedelijke instellingen die instonden voor de ordehandhaving¹⁰. In 1752 werd op vraag van het Gentse stadsbestuur de *borgherlycke wacht* de facto

---

⁷ Op 23 juli 1453 worden in Gavere de stedelijke troepen in de pan gehakt. De onafhankelijkheid van Gent werd hierdoor verder aangetast: er moest een zware boete betaald worden, de extra-murale rechtsmacht van de schepenen werd beknot en de vorst kreeg een interventierecht bij de magistraatsvernieuwing.

⁸ Voor het stadsleger, Witte Kaproenen, Moorkinderen, wake en borgherlycke wacht, zie ondermeer P. Claeys, *Notes et souvenirs*, dl. 1 en 3.; F. De Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*; M. Heins, *Gand, sa vie et ses institutions*, dl. 2.

⁹ Zie: *Ordonnantie op het faict van de Borgherlycke wacht*, Gent, 1737.

¹⁰ Zie: P. Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering*, Kortrijk, 1990 (Standen en Landen, XCII).

LUC LIEVENS

afgeschaft en vervangen door een compagnie beroepssoldaten, *de stadswakende mannen* of *pandoeren* genoemd. In 1787 poogde Jozef II, als drager van de Verlichtingsidealen, komaf te maken met de talrijke uitingen van stedelijk en gewestelijk particularisme en vatte hij het plan op om de bestuurlijke hervormingen te radicaliseren. Hij deelde de gewesten in in 9 kreitsen onder leiding van intendanten. Commissarissen moesten erop toezien dat de lokale besturen de centrale bevelen uitvoerden. Voor het eerst was er de intentie van de centrale regering om een uniform beleid inzake ordehandhaving uit te werken. Dat het voorlopig bij intenties bleef, was te danken aan de Brabantse Omwenteling.

De Fransen zouden na hun tweede inval in 1794 de draad opnieuw opnemen. Op alle mogelijke maatschappelijke terreinen werden veranderingen doorgevoerd, veranderingen die zowel ingrepen op de maatschappelijke organisatie¹¹ als op het dagelijks leven van de man in de straat. Wat de ordehandhaving betreft, merken we opnieuw een streven naar uniformiteit. Lokale instellingen zoals de gebuurten werden door de revolutionairen (tijdelijk) afgeschaft. In 1795 werd de *gendarmierie nationale* opgericht, die zich samen met het leger voornamelijk bezig hield met de repressieve ordehandhaving. Het traditionele concept van burgers die betrokken werden bij de ordehandhaving of bij de verdediging van de belangen van een stad¹², werd op een handige manier vertaald in revolutionaire zin. De burger werd in het leger¹³ of in de *garde nationale*¹⁴ ingeschakeld, omdat de belangen van het nieuwe bewind dezelfde heetten te zijn als die van het volk, zoals het in de ondersteunende propaganda luidde. Wanneer in januari 1814 de Fransen overhaast Gent verlieten, moest de burgemeester teruggrijpen naar het beproefde recept. Er werd een *garde urbaine*¹⁵ opgericht om potentiële plundersaars af te schrikken.

Ook tijdens het Nederlandse bewind werd het concept van de burgermilitie verder uitgediept naar Frans voorbeeld. De *schutterij* werd een nationale instelling met lokale afdelingen én Willem I gebruikte de schutterij als middel om de nieuwe staatsvorm te legitimeren en te propageren. Hierbij stond het discours centraal dat de nieuwe eenheid van Noord en Zuid zijn wortels had in

---

¹¹ Bestuur, economie, administratie, wetgeving.

¹² Bijvoorbeeld het reeds vermelde stadsleger en de *borgherlycke wacht*.

¹³ Door een wet van 5 september 1798 werden alle mannen van 20 tot 25 jaar dienstplichtig. Deze maatregel druiste in tegen alle lokale tradities van onze gewesten.

¹⁴ Sporen hiervan vinden we o.a. in het SAG, *reeks M/8*. Zo zijn er lijsten bewaard uit het jaar VII (september 1797- september 1798) van burgers behorende tot bepaalde wijken die op vastgestelde dagen volgens een beurtrol van wacht waren. Velen bleken hun kat te sturen.

¹⁵ De *garde urbaine* rekruteerde uit de gegoede burgerij. Zij is een voorbeeld van een informele burgermilitie die opgericht werd als antwoord op een acute en lokale noodsituatie.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

de Bourgondische Nederlanden. De burger had de plicht om gewapenderhand de onafhankelijkheid en de eenheid der Nederlanden te verdedigen. Dat een belangrijk symbool van het nieuwe koninkrijk, de schutterij¹⁶, nooit echt slagvaardig werd, was veelzeggend voor de overlevingskansen van het Verenigd Koninkrijk.

3. De organisatie en de werking van de Gentse burgerwacht¹⁷

Wanneer op 25 augustus 1830 ongeregelde uitbraken in Brussel, werd een nieuw hoofdstuk aangevat van de *vaderlandsche geschiedenis*. Een uitgebreide behandeling van de verschillende factoren die uiteindelijk zouden leiden tot een onafhankelijk België, zou ons te ver leiden. Ons interesseren hier vooral de aspecten die te maken hebben met veiligheid of het gebrek eraan. Revoluties creëren een machtsvacuüm en dus chaos en vernielingen. De vermogende Brusselaars reageerden hierop door een geïmproviseerde burgermilitie in het leven te roepen. Willem I talmde en blunderde vervolgens dusdanig op het diplomatieke front¹⁸, dat in de schoot van deze burgermilitie een stadsraad werd gevormd en er op 26 september hieruit een Voorlopig Bewind ontstond.

In Gent was de situatie enigszins anders. In tegenstelling tot Brussel bleef de volksmassa relatief rustig en was de politieke en economische elite helemaal niet gewonnen voor het nieuwe avontuur¹⁹. Op initiatief van de orangistische

---

¹⁶ In Gent bijvoorbeeld stuitte de schutterij op zoveel onwil, zowel van de bevolking als van het stadsbestuur, dat de pogingen tot oprichting in 1815 en 1827 totaal mislukten. Zie: R. Van Aerde, *De Schutterij, 1827-1830*. In: *Ghendtsche Tydinghen*, XXII, (1993), pp. 253-268. Het ging zelfs zover dat in april 1815 de burgemeester de leden van de afgeschafte garde urbaine oproep om zich opnieuw te verenigen om ordeverstoorers af te schrikken. (aanplakbiljet, UBG, *Fonds I G9*.)

¹⁷ Over de burgerwacht en meer bepaald deze van Gent is tot nu toe relatief weinig gepubliceerd, vooral wanneer men rekening houdt met de omvang van het onderwerp. Over de burgerwachten van Antwerpen, Lokeren en Sint-Niklaas zijn een aantal zeer verdienstelijke studies gemaakt door o.a. R. Coenen, J. Verschaeren en P. Veldeman. Wat de Brusselse burgerwacht en de algemene kenmerken van de Belgische burgerwachten betreft, verschenen er onder meer een aantal artikelen van de hand van E.A. Jacobs en L. Leconte in het *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* (1972) en zijn voorloper, *Carnets de la Fourragère* (1934). Wat Gent betreft is vooral het werk van Roger Van Aerde van belang. Een tiental jaren geleden had hij zich vol overgave op de beschikbare archieven gestort. Postuum zijn er een aantal artikels van zijn hand over dit onderwerp in *Ghendtsche Tydinghen* (1993) verschenen.

¹⁸ Willem I liep steeds achter de feiten aan. Zijn weigering om bijvoorbeeld een Staten-Generaal samen te roepen, botste op zoveel tegenstand dat, toen hij uiteindelijk toegaf, de Zuidnederlandse onderhandelaars hier niet langer tevreden mee waren, mede onder druk van de volksmassa.

¹⁹ Gent was een orangistisch bolwerk, vooral omdat de vereniging met het Noorden economische voordelen (afzetgebieden) opleverde. Zie: E. Witte, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848*, Brussel, 1973. (Pro Civitate, historische uitgaven, 37).

gouverneur van Oost-Vlaanderen werd reeds eind augustus een burgerlijke wacht opgericht om mogelijk volksoproer te kunnen opvangen. Er waren zowat 2400 man beschikbaar en het elitekorps werd gevormd door *la garde urbaine à cheval* dat samen met de Nederlandse cavalerie patrouilles uitvoerde²⁰. De burgerlijke wacht was tot de opheffing in april 1831 een politieke twistappel tussen de Nederlandsgezinde orangisten en de Belgische patriotten, vooral omdat het voor de stedelijke veiligheid een onmisbaar instrument was. Een typisch voorbeeld hiervan is wat men de *affaire de la légion Belge-Parisienne* is gaan noemen. Nadat het Voorlopig Bewind op 6 oktober de onafhankelijkheid had uitgeroepen, was het zaak om het gehele grondgebied onder patriottische controle te krijgen. Gent met haar orangistische elite en haar door Nederlandse troepen bezette citadel, was één van de belangrijkste probleemgebieden, waar een legerafdeling van vijfhonderd man naar toe werd gezonden. Op 15 oktober kwam het tot een vuurgevecht tussen leden van de burgerlijke wacht en de patriottische soldaten op het Recolettenplein²¹. Het gerucht werd verspreid dat de patriottische baron Charles Coppens²² de orangistische leden van de burgerlijke wacht in de val zou hebben gelokt door een confrontatie met de patriottische troepen uit te lokken.²³

Terwijl de burgerlijke wacht, opgericht door de plaatselijke elite om de orde in Gent te verzekeren, tot eind maart zijn opdrachten vervulde, had het Voorlopig Bewind reeds op 26 oktober 1830 beslist om alle spontaan ontstane burgermilities op te doeken en te vervangen door één nationale burgerwacht. Door de onwil van de Gentenaars en door organisatorische problemen zou de Gentse burgerwacht pas op 5 april 1831 van start gaan²⁴. De nieuw opgerichte burgerwacht hoorde thuis in de categorie van de nationale initiatieven, zoals de *garde nationale* en de schutterij. Het was een nationale instelling met lokale afdelingen die zowel een praktische (ordehandhaving, leger bijstaan)²⁵ als een nationalistische

²⁰ Zie: F. Balace, *La garde urbaine à cheval de Gand 1830-1834*, in: *Militaria Belgica*, II, (1980), pp. 182-190.

²¹ Plaats van het huidige gerechtshof.

²² Op 2 oktober 1830 werd hij nipt verkozen tot opperbevelhebber van de burgerlijke wacht.

²³ Voor de strijd in Gent tussen de patriotten en de orangisten, zie: J.L. Franchet, *De strijd tussen patriotten en orangisten te Gent (15 aug. 1830-21 juli 1831)*, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, RUG, 1965).

²⁴ De Gentse burgerwacht bestond toen uit vijf legioenen, waarvan één bestaande uit mannen uit de omliggende gemeenten. Ieder legioen telde drie bataljons met elk zes compagnieën van ongeveer honderdveertig man.

²⁵ Dat de wetgever een burgerwacht oprichtte, had te maken met de toestand van de defensie en de ordehandhaving van het land. Het leger bestond voor een groot deel uit ongeoefende patriotten en Franse avonturiers. Het centrale gezag had weinig controle op de wijze waarop de interne veiligheid in de steden werd gewaarborgd. Hierbij mogen we zeker niet het, naar hedendaagse normen, schrijnend tekort aan professionele politiemensen vergeten. In Brussel hoopte men dat de burgerwacht ten dele deze tekorten zou opvangen.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

sche, propagandistische betekenis had. De nieuwe staat België had symbolen en een legitimatie nodig en vond die onder andere in de voorstelling van de natie, verenigd in de burgerwacht die het grondgebied verdedigde tegen de vijand. De principes van wijkgebondenheid, het verkiezen van de kaderfuncties en de inschakeling van burgers waren geërfd van de lokale, traditionele burgermilities die in de steden opereerden.

De verschillende wetgevende initiatieven die de organisatie van de burgerwacht regelden, konden op weinig begrip van de direct betrokkenen rekenen. In de eerste plaats was het stadsbestuur van Gent ontevreden. Zij moest opdraaien voor de lonen die bepaalde kaders ontvingen en voor de kosten van drukwerken en kantooruitrusting. Verder betekende de organisatie van de plaatselijke burgerwacht een extra belasting voor de stedelijke administratie. De stad moest de in aanmerking komende mannen in registers opschrijven, verkiezingen organiseren, degenen die geen uitstel kregen oproepen,.. Een andere ontevreden partij was de opgeroepene zelf. Terwijl voorheen burgermilities uit de bovenste laag van de maatschappij rekruteerden, kwamen nu alle mannelijke burgers tussen 21 en 50 jaar in aanmerking indien ze niet hulpbehoevend waren²⁶. Vooral voor de kinderloze weduwnaars en de vrijgezellen tussen 21 en 30 jaar was het een harde noot om kraken. Zij behoorden tot wat de *Eerste ban* werd genoemd en konden samen met het leger ter verdediging van de grenzen opgeroepen worden.

Wanneer de Nederlandse troepen op 2 augustus 1831 de grenzen overschreden, werd de Eerste ban van de burgerwacht gemobiliseerd. Voor Gent betekende dit dat vier bataljons werden gevormd, waarvan één opereerde in de buurt van Leuven. De drie andere werden ingedeeld bij de derde brigade van het leger van Vlaanderen. Uit het *Régistre d'ordre du 1er ban de la Garde Civique de Gand*²⁷ blijkt dat kolonel Coppens zich met zijn manschappen naar de streek van Maldegem en Eeklo begaf, waar ze betrokken waren bij schermutselingen met de vijand. De toenmalige pers was niet echt te spreken over de prestaties van de jonge Gentenaren. Een krant vatte het als volgt samen: *Men verneemt dat het grootste deel onzer stedelyke wacht, die over eenige dagen naer de grenzen van Staets-Vlaenderen getrokken was, zich op eene zeer laffe wys gedragen heeft, vele van hun hebben het slagveld verlaten en zyn hier en daer gevlucht, andere zyn by de vyand overgelopen*²⁸.

---

²⁶ Dit had tot gevolg dat er in de burgerwacht geen orangistisch overwicht meer was, ook al omdat sedert februari 1831 de orangisten zowel uit het stadsbestuur, als zelfs tijdelijk uit het stadsbeeld waren verdwenen na de beruchte coupoging van Grégoire. De burgerwacht werd een machtsbasis van de extreem patriotten die in de zomer van 1831 niet konden aanvaarden dat de nieuwe koning Leopold I te gematigde standpunten innam tegenover de Nederlanders.

²⁷ SAG, reeks M 29/9.

²⁸ *Gazette van Gend*, 5 augustus 1831.

Voor het feit dat *de jongens* geleid werden door veelal onbekwame officieren²⁹ en dat hun uitrusting³⁰ niet toereikend was, was weinig begrip. Dat de confrontatie met de vijand niet lang duurde en dat velen reeds op 17 augustus terug waren in Gent, zal voor de meeste leden van de Eerste ban geen bezwaar zijn geweest. Omdat de verhoudingen met Nederland gespannen bleven, werd in oktober 1831 de Eerste ban opnieuw gemobiliseerd en naar Nieuwpoort gestuurd³¹. Deze toestand bleef bestaan tot mei 1833, tot Willem I een overeenkomst tekende waarin hij verklaarde de vijandelijkheden niet meer te hervatten tot er een definitief akkoord met België was bereikt. Na de terugkomst in 1833 moest de Eerste ban, zoals door de wet was voorgeschreven, iedere zondag oefenen. Het verzuim van de leden was echter zo groot dat de dagen van de burgerwacht wel geteld leken te zijn.

Tot 1848 bleef de burgerwacht op die manier bestaan, maar de praktische betekenis was nihil. Dat de wetgever in deze periode weinig moeite deed om de burgerwacht uit zijn lethargie te halen, had meerdere redenen. De praktijk had bewezen dat de burgerwacht geen goedkoop alternatief kon zijn voor het leger. Wanneer burgers ingeschakeld werden voor doelstellingen die ver van hun bed lagen, was hun motivatie laag³². Met het verstrijken van de tijd werd de nieuwe staat zodanig vanzelfsprekend dat men het potentieel van de burgerwacht uit het oog verloor, tot men in het revolutiejaar 1848 opnieuw werd opgeschrikt. Wanneer men de beschikbare budgetten van de burgerwacht uit de periode 1833-1847 raadpleegt³³, beseft men dat ook in Gent de burgerwacht in een winterslaap vertoefde. Het valt op dat de conflicten tussen het stadsbestuur en de leiding van de werkloze burgerwacht hoog opliepen. De wrijvingen tussen het orangistisch stadsbestuur, dat in augustus 1831 in ere was hersteld, en Charles Coppens waren legio. Uit bepaalde dossiers, die zich in het stadsarchief bevinden³⁴, blijkt hoe een

---

²⁹ Het systeem van verkiezing zorgde ervoor dat velen een rang bekleedden, niet op grond van hun bekwaamheid, maar op grond van de liters bier en jenever die ze lieten vloeien. De centrale overheid zag in de periode van mobilisatie van de Eerste ban aan de grenzen (1831-1835) in dat dit een probleem was en verving een aantal verkozen officieren door gepensioneerde militairen.

³⁰ Tot 1835 droegen de burgerwachten een soort boerenkledij dat na de Belgische revolutie als een nationaal symbool werd beschouwd. Voor de 3750 leden van de Gentse burgerwacht waren 1217 geweren beschikbaar, waarvan dan nog een deel onklaar was (SAG, reeks M 30/4).

³¹ Van de 1800 man die opgeroepen werden, kwamen er slechts zeshonderd opdagen. De gouverneur beloofde echter dat strenge maatregelen tegen achterblijvers zouden genomen worden. (Zie: *Gazette van Gend*, 20 oktober 1831.)

³² De sterkte van de lokale, traditionele burgermilitie die ontstond in een noodsituatie bestond erin dat de leden zelf belang hadden bij het herstel van de orde. De gemobiliseerde Eerste ban van de burgerwacht bestond in de praktijk uit de laagste klassen omdat vervanging toegelaten was.

³³ Zie: SAG, reeks M 25.

³⁴ Zie: SAG, reeks M 29/9.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

eindeloze correspondentie gevoerd werd omdat één of beide partijen zich tekort gedaan voelden. Zo is er het dossier omtrent de levering in 1832 door Joseph De Landtsheer Duez van olie voor de verlichting van het bureau van de algemene staf van de burgerwacht in het stadhuis. Blijkbaar werd de rekening niet betaald, want in 1833 en 1834 bleef hij corresponderen met het stadsbestuur opdat deze laatste eindelijk de rekening zou vereffenen. Het stadsbestuur beschouwde de verlichtingskosten als een deel van de administratieve kosten waardoor de rekening uit het budget van de burgerwacht zou moeten betaald worden. De zaak bleef aanslepen totdat de gouverneur er zich in 1836 mee ging bemoeien. In de gemeenteraad van 7 januari 1837 bekeek men de zaak nog eens, maar opnieuw werd beslist om de verantwoordelijkheid niet te aanvaarden. De zaak escaleerde verder toen de ontvanger een schrijven ontving van de gouverneur waarin hem medegedeeld werd dat de Bestendige deputatie op 2 mei 1837 had beslist dat de leverancier door de stad moest betaald worden. Een paar dagen later voldeed de gemeenteontvanger aan deze eis. Nog legde het stadsbestuur er zich niet bij neer, want op 11 december 1837 ontving het koninklijk kabinet een verzoekschrift om de beslissing van de Bestendige deputatie te vernietigen. Nadat dit verzoek doorgestuurd was naar de bevoegde Minister van Openbare Werken, werd niets meer over de zaak vernomen.

Zoals reeds aangestipt werd, betekende het jaar 1848 een nieuwe start voor de burgerwacht. Het besef groeide dat België ondanks zijn neutraal statuut kwetsbaar was voor een buitenlandse interventie. De bedreiging kwam niet langer uit het noorden, maar eerder uit Frankrijk. De angst dat de linkse revolutie ook naar België oversloeg, was niet denkbeeldig. In Gent hadden rellen en samenscholingen plaats, dit tot grote schrik van de burgerij. Meer en meer groeide het besef dat de arbeiders een politieke factor werden en een gevaar konden betekenen voor de openbare orde. De lont werd echter uit het kruitvat genomen door progressieve maatregelen van de homogene liberale regering³⁵, en wat Gent betreft ook door het stadsbestuur³⁶. Deze gebeurtenissen overtuigden de betrokkenen (politieke partijen, overheid, militairen) ervan dat het militaire en ordehandhavingsapparaat aan een evaluatie toe was. De wet van 8 mei 1848 op de burgerwacht paste in de hernieuwde aandacht voor deze problematiek. De *loi sur la garde civique*³⁷ bevatte een aantal wijzigingen en toevoegingen die ontstaan waren uit de toetsing van de bestaande wetgeving aan de praktijk. Gehoopt werd dat de burgerwacht hierdoor efficiënter zou kunnen functioneren. De belangrijkste

---

³⁵ De cijns werd verlaagd tot het grondwettelijk minimum, de dagbladzegel werd afgeschaft, de wet op de onverenigbaarheden (ambtenaren verdwenen uit het parlement) werd aangenomen en er werden maatregelen genomen om de economische crisis te verlichten.

³⁶ De Gentse gemeenteraad keurde een voorstel goed om openbaren werken te laten uitvoeren door werkloze arbeiders. Een middel dat het ook al kort na de revolutie van 1830 beproefde.

³⁷ Zie: *Pasinomie*, reeks 3, dl. 18, pp. 166-184.

LUC LIEVENS

krachtlijnen van deze wet waren de volgende:

- Er werd een actieve burgerwacht opgericht in gemeenten vanaf drieduizend inwoners of in versterkte plaatsen. De kleinere gemeenten kenden een niet-actieve burgerwacht;
- De burgerwacht moest zich buiten de politieke debatten houden en de leden mochten zich niet verenigen zonder toestemming van de bevelhebbers. Deze laatsten hadden hiervoor, behalve voor de bijeenkomsten in het kader van de dagelijkse werking, toestemming nodig van de autoriteiten;
- Er werd uitgebreid en beter omschreven wie tijdelijk of definitief uitstel kreeg en wie uitgesloten werd van dienst. Het ontvangen van liefdadigheid was geen criterium meer om uitstel of afstel te krijgen. In de plaats kwam de bepaling dat degene die niet zelf zijn uniform kon bekostigen, deel zou uitmaken van de reserve-eenheden en dus de facto vrijgesteld was;
- De procedure voor de verkiezingen van graden én de benoemingen werden minutieus vastgelegd. In plaats van de burgemeester, zat voortaan de opperbevelhebber de verkiezingen voor. Voorwaarden om officier te worden³⁸ vielen weg. Wel moest de officier na 6 maanden bewijzen dat hij de theoretische stof beheerste;
- De financiële en organisatorische verantwoordelijkheid van zowel de leden, de stedelijke en centrale overheid werd vastgelegd. De staat stond in voor de bewapening en uitrusting. De leden stonden in voor het uniform en het onderhoud van de uitrusting. De gemeenten ten slotte waren verantwoordelijk voor de uitgaven die de organisatie van de plaatselijke burgerwacht met zich mee bracht en die in een budget werden vastgelegd. Het budget dat door de administratieve raad van de burgerwacht werd opgemaakt, bevatte: de lonen van de leden met een administratieve functie, bureaunkosten, uitrusting en salaris van tamboeren en trompettisten, verlichting (!), verwarming en bemeubelde lokalen. De stadskas ontving de belasting die welstellende families zonder lid bij de burgerwacht, betaalden;
- De verantwoordelijkheid voor de verschillende opdrachten werd precies vastgelegd. Het was de burgemeester of zijn vervanger die de burgerwacht kon opeisen in geval van ordeverstoring of samenscholing. De burgerwacht kon door de plaatscommandant opgeëist worden wanneer de gekazerneerde legereenheden voor een of ander missie de stad verlieten. In tegenstelling tot voorheen was er geen sprake meer van een oorlogsopdracht voor de eerste ban. De burgerwacht van 1848 was in de eerste plaats een korps voor de ordehandhaving geworden. Terwijl in 1830 het aantal oefeningen en inspecties voor de leden vastgelegd was op maximum twee, werden er in 1848 minstens twaalf oefeningen (wapens en manoeuvres) en hoogstens twee *réunions générales*, behalve de twee inspecties per jaar van de uitrusting, voorgeschreven;
- Bij de tuchtmaatregelen die opgelegd konden worden, werd een duidelijk

---

³⁸ Ex-militair zijn, op voordracht van commandant, betaling.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

onderscheid gemaakt tussen de maatregelen die officieren persoonlijk konden treffen tegen inbreuken op het intern reglement en de maatregelen die enkel door de disciplinaire raad konden genomen worden;

- Ten slotte waren er een aantal raden werkzaam die de dagelijkse werking van het korps in goede banen moesten leiden. De *conseil de recensement* was samengesteld uit de bevelhebber en twee andere leden van de burgerwacht, de secretaris was aangesteld door de gemeenteraad. Ze was verantwoordelijk voor de inschrijving van iedereen die door zijn leeftijd (20 jaar) in aanmerking kwam voor dienst bij de burgerwacht. Ze maakte de controlelijsten op van iedereen die volgens de wettelijke criteria dienst moest nemen. Iedere maand werd een verslag gemaakt voor de algemene staf over die leden die in de gemeente kwamen wonen, die gestorven waren of die van verblijfplaats veranderden. De examencommissie was samengesteld uit de bevelhebber en uit voor de duur van één jaar door hem aangestelde leden, uit elke graad één. Ze moesten de pas verkozen of benoemde officieren testen op hun kennis die ze hadden opgedaan in de *école de bataillon*. Elke eenheid (legioen) had een *conseil d'administration* die de budgetten van deze eenheid controleerde en ter beschikking stelde van de kwartiermeester. Deze budgetten werden ter goedkeuring voorgelegd aan de gemeenteraad, die ze op haar beurt als deel van het totale gemeentelijke budget voorlegde aan de Bestendige deputatie. De disciplinaire raad werd om de drie maand vernieuwd. De raad werd voorgezeten door een vrederechter met als leden een kapitein, een luitenant, een onderluitenant, een korporaal en een wacht.

Vijf jaar later reeds, in 1853³⁹, werden door een nieuwe wet op de burgerwacht een aantal essentiële veranderingen doorgevoerd. Door twee wijzigingen werd de burgerwacht tot kleinere proporties teruggebracht. Terwijl voordien de burgerwacht actief was in versterkte steden of steden met een bevolking vanaf drieduizend zielen, waren er door deze nieuwe wet enkel actieve burgerwachten in gemeenten vanaf tienduizend en meer inwoners. Het aantal oefeningen dat voordien op twaalf was vastgelegd, werd nu gereduceerd tot acht per jaar en - wat het meeste impact had - vanaf 35 jaar moest men nog slechts bij één oefening per jaar present zijn.

Waarschijnlijk beseftte de wetgever dat de wet van 1848 te hoog gegrepen was en in de praktijk niet uitvoerbaar was. Voor een groot deel van de leden was dit een opluchting, omdat ze ofwel in een gemeente woonden waar de actieve burgerwacht werd opgedoekt, ofwel omdat ze nu op hun 35ste verjaardag verlost werden van heel wat verplichtingen. De wet werd niet door alle leden op gejuich ontvangen. Door de beperking van het aantal manschappen, verloren vele officieren hun functie en dus het prestige dat ze eraan ontleenden. Anderen die, in de patriottische traditie, overtuigd waren van het belang van een goed

---

³⁹ *Loi organique de la garde civique du 8 mai 1848, modifiée par celle du 13 juillet 1853*, in: *Pasinomie*, reeks 3, dl. 23, pp. 337-346.

LUC LIEVENS

functionerende burgerwacht, voelden zich in de steek gelaten. Tot het opdoeken van het korps in de 20ste eeuw, zou de eis om de burgerwacht in zijn vroegere glorie te herstellen constant gesteld worden. Het thema van een slagkrachtige burgerwacht bleef voedsel voor oeverloze polemieken.

Ook de Gentse burgerwacht werd geconfronteerd met de gevolgen van de wet van 1853. Op 19 juli besliste de gemeenteraad om de vier legioenen die in totaal bestonden uit achtenveertig compagnieën, terug te brengen tot één legioen bestaande uit vier bataljons met elk zes compagnieën⁴⁰. De beslissing om de burgerwacht dermate in te krimpen, werd in de Gentse kranten erg betwist. Op de gemeenteraad van 24 september 1853 werd de beslissing herroepen, in die zin dat het aantal compagnieën gehalveerd bleef, maar nu verdeeld werd over twee legioenen van elk drie bataljons. Door deze ingreep konden meer hogere officieren hun graad behouden.

Een laatste grondige herziening van de wet op de burgerwacht zou gebeuren op 9 september 1897. De burgerwacht werd opnieuw ingedeeld in twee bannen: de eerste bestaande uit mannen van 21 tot 32 jaar en de tweede uit mannen van 33 tot 40 jaar. Iedere nieuwe wacht moest het eerste jaar een opleiding volgen, bestaande uit dertig oefeningen. Daarna konden aan de leden van de eerste ban tien oefeningen per jaar opgelegd worden en aan de leden van de tweede ban drie oefeningen. Een nieuwigheid was ook dat tijdens de vier eerste jaren van het lidmaatschap van de Eerste ban, men kon worden opgeroepen voor een bivak van vijf dagen. Deze nieuwe maatregelen betekenden in elk geval dat de wetgever de burgerwacht opnieuw wou opwaarderen door het aantal leden te beperken en door de opleiding gevoelig te verbeteren. Deze ongewone en onverwachte maatregelen hielden waarschijnlijk verband met de wens van Leopold II, hierin gesteund door conservatieve milieus in het leger, de politiek en de economie, om de militaire uitgaven fors te verhogen en de persoonlijke dienstplicht in te voeren.

De poging tot opwaarderen van de burgerwacht is om een aantal redenen niet geslaagd: de wet op de beperkte, persoonlijke dienstplicht (1909) verstevigde het belang van het leger en de ordehandhaving werd steeds meer het terrein van de politie en vooral de rijkswacht.

In 1914 werd een laatste kans geboden aan de burgerwacht om te schitteren. Net zoals het eerste, was ook het laatste wapenfeit gericht tegen een externe vijand. In het stadsarchief worden een aantal krantenknipsels bewaard⁴¹ uit *La Flandre libérale* van 22 juni 1924, over *le rôle de la garde civique dans les Flandres en 1914*. Deze artikelen zijn van de hand van luitenant-generaal Clooten, die een aantal burgerwachten onder zijn bevel had. Hij vertelt dat vanaf 23 augustus 1914 de korpsen uit Lokeren en Sint-Niklaas dapper weerstand hebben geboden

---

⁴⁰ Dus 24 compagnieën in totaal.

⁴¹ Zie: SAG, *reeks Mbis* BW 31.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

in het Land van Waas tegen de Duitse legerafdelingen. Op 25 augustus hoorde Clooten dat er een eskadron Ulanen bivakkeerde bij Ruddervoorde. Hij besloot ze aan te vallen met de jagers-verkenneren uit Gent (170 man) en hun collega's uit Brugge (105 man). Door het slechte weer had de trein echter vertraging en toen de troepen ter plaatse kwamen, waren de Ulanen reeds vertrokken. Uit zijn verhaal blijkt dat vooral langs de Schelde de burgerwachten actief waren. De bruggen tussen Schoonaerde en Gent werden bezet door hun afdelingen. Op 4 september vielen Duitse troepen de brug te Schoonaerde aan en ondanks veel verliezen, slaagden afdelingen van Brussel erin om de genie de tijd te geven om de brug op te blazen. Op 7 september hadden er gevechten plaats tussen burgerwachten en soldaten van het negende korps. Op 8 september werd er een akkoord gesloten tussen de burgemeester van Gent en de commandant van de troepen om de stad over te geven. Alle in de stad aanwezige wachten moesten hun wapens inleveren, anders zouden ze als verzetplegende burgers geëxecuteerd worden. Vanaf 11 september tot begin oktober bleven de wachten actief in de streek van Gent, de burgerwacht van deze laatste stad vooral langs het kanaal Gent-Terneuzen. De generaal meende dat het negatieve beeld van de burgerwacht in de publieke opinie ontstaan was door de zeer sporadische incidenten met wachten die hun taak niet uitvoerden. Hijzelf vond dat de burgerwacht, met de middelen waarover het kon beschikken, zijn nut had bewezen en dat de afschaffing van de burgerwacht na WO I een slechte zaak was geweest.

4. De artillerie en de jagers-verkenneren, twee speciale korpsen van de Gentse burgerwacht

De burgerwacht bestond voor het grootste gedeelte uit legioenen infanterie of voetvolk, die bevolkt werden door de gewone opgeroepen. In de artikelen 30 tot en met 35 van de wet van 31 december 1830 was er echter al sprake van de artillerie en de cavalerie als onderdelen van de burgerwacht⁴². Omdat in die periode, in het licht van de postrevolutionaire gebeurtenissen, het verdedigen van de landsgrenzen als een belangrijke opdracht van de burgerwacht werd gezien, was het niet abnormaal dat bepaalde structuren van het leger werden overgenomen om zo met gelijke wapens vreemde legers te kunnen bevechten, in theorie althans. Te Gent werd in januari 1831 een compagnie artillerie opgericht, maar die werd nooit echt operationeel omdat de brandweer, die over twee kanonnen beschikte, die functie waarnam. Tot de wet van 1848 duurde het voordat er sprake was van de speciale korpsen: *Art. 26. Dans les villes fortifiées ou dominées par une forteresse, ou à proximité des frontières, et dans celles dont la garde civique est forte de plus de 600 hommes, le gouvernement peut, le conseil communal entendu, autoriser la formation de compagnies ou de subdivisions de compagnies d'artillerie, de cavalerie, de chasseurs-éclaireurs et de*

---

⁴² *Loi contenant institution de la garde civique*, in: *Pasinomie*, reeks 3, dl. 1, p. 124.

LUC LIEVENS

*sapeurs-pompiers volontaires, qui seront organisées sur le même pied que dans l'armée. Ces compagnies spéciales font en temps de paix le service concurremment avec les autres gardes*⁴³. Voor het eerst werden de jagers-verkenneren in één adem genoemd met de artillerie en cavalerie. In steden als Antwerpen, Brugge, Brussel, Namen en Luik werd nog hetzelfde jaar een compagnie jagers-verkenneren opgericht⁴⁴. In Gent gebeurde dit pas op 30 september 1861, nadat reeds door een KB van 8 juni 1848 de Gentse burgerwacht in het kader van de reorganisatie verrijkt was met een batterij artillerie.

De speciale korpsen waren buitenbeentjes binnen de structuur van de burgerwacht. In het stadsarchief bevinden zich twee bronnen die hierover meer duidelijkheid verschaffen, namelijk een handgeschreven *règlement d'ordre intérieur*⁴⁵ van de batterij artillerie uit 1876 en een tweetalig gedrukt *reglement van het half-bataillon der jagers-verkenneren van Gent, vanaf 1 februari 1889*⁴⁶. De interne reglementen van de speciale korpsen zijn als bron interessant omdat de bestaande wetgeving op de burgerwacht zich in de eerste plaats richtte op de infanterie. De speciale korpsen konden zelf via interne reglementen een aantal regels bepalen, zolang ze maar niet in strijd waren met de algemene bepalingen van de wetgeving en goedgekeurd werden door de opperbevelhebber.

Bij een vergelijking van beide reglementen, valt het op dat de algemene principes van dezelfde strekking waren. Beide korpsen hadden enkele wezenlijke kenmerken gemeen die verschilden van de legioenen infanterie. Leden van speciale korpsen werden dit op vrijwillige basis, het nieuwe lid werd voorgedragen door twee andere leden en men betaalde een jaarlijkse bijdrage. Eens men lid was, had men inspraak via de algemene vergaderingen en de raden. Dit - lidgeld en voordracht - zorgde ervoor dat de speciale korpsen zich vooral richtten naar een elitair publiek. Dit konden zowel leden zijn van de infanterie (legioenen), als vrijwilligers die afstel hadden gekregen van dienst in de burgerwacht.

Er waren echter ook verschillen tussen de jagers-verkenneren en de artillerie onderling. Ondanks het feit dat het reglement van latere datum is, waren de boetes lager bij de jagers-verkenneren en was de jaarlijkse bijdrage kleiner. De participatie van de leden van de jagers-verkenneren in tuchtzaken en in de algemene vergadering was groter. De tweetaligheid van de documenten van de jagers-verkenneren was binnen de burgerwacht een uitzonderlijk gegeven in die periode. Deze vaststellingen wijzen er misschien op dat beide korpsen rekruteerden uit verschillende segmenten van de elite.

Een beperkt onderzoek naar de professionele achtergrond van leden van zowel

---

⁴³ *Pasinomie*, 3e reeks, dl. 18, pp. 173-174.

⁴⁴ L. Leconte, *Les Chasseurs à pied de la Garde civique et leurs uniformes*, in: *Carnets de la Fourragère*, reeks 4, (1934), pp. 292-302.

⁴⁵ SAG, reeks Mbis, BW II 28.

⁴⁶ SAG, reeks M, 25/12 F.

DE GENTSE BURGERWACHT (1830-1920)

de artillerie als de jagers-verkenneren, lijkt deze veronderstelling te bevestigen. Aan de hand van het controleboek van de artillerie voor de periode 1868-1873⁴⁷ en een *matricule* van de jagers-verkenneren uit de periode 1893-1898⁴⁸, komen we tot de volgende resultaten:

- In de artillerie zijn er twee beroepsgroepen die boven de andere uitsteken. De handelaars (27,6%) en de eigenaars (30,9%) maken meer dan de helft uit van het totale korps.

Bij de jagers-verkenneren zijn de leden gelijkmatiger over de beroepsgroepen verdeeld. De vrije beroepen en universitairen (18,5%), de handelaars (22,2%), de bedienden (20,7%) en de eigenaars (21,4%) hebben een quasi gelijkwaardige vertegenwoordiging.

- Wanneer we het aandeel van de hoogste klassen binnen elk korps (vrije beroepen en universitairen, eigenaars en fabrikanten, studenten en artistieke beroepen) samentellen, zien we dat deze groep bijna gelijk is bij de artillerie (44,6%) en bij de jagers-verkenneren (44,2%). Hetzelfde geldt voor de middenklasse (handelaars, bedienden). Bij de artillerie is het aandeel van deze groep 42,3%, bij de jagers-verkenneren 42,9%. De laagste klasse (arbeiders, ambachtslui) is bij de jagers-verkenneren vertegenwoordigd door een aandeel van 12,7%, bij de artillerie door 12,5%.
- Opvallend is dat beide korpsen geen gepensioneerde militairen onder hun leden tellen, rekening houdende met de specialisatie van beide korpsen.

We zien dat het ene korps niet elitairder was dan het andere korps, in de zin dat het ene korps meer leden uit de hoogste klasse zou hebben geteld dan het andere. De resultaten lijken erop te wijzen dat beiden zich naar een verschillend segment van de elite richtten. Bij de artillerie was er een overwicht van de groep van de eigenaars en de fabrikanten. Bij de jagers-verkenneren was het aandeel evenwichtiger verdeeld, waarbij het aandeel van vrije beroepen en universitairen veel groter was dan bij de artillerie. Of beide speciale korpsen zich specifiek naar een publiek met een bepaalde politieke of filosofische overtuiging richtten, zal verder onderzoek moeten uitwijzen.

Dat beide korpsen leden wiervan uit verschillende elites lijkt ook bevestigd te worden door de sfeer die de respectievelijke reglementen uitademden: de jagers-verkenneren waren democratischer en lossier, de artillerie nam zichzelf zeer au sérieux. We weten ook dat de jagers-verkenneren op meer sympathie van het volk konden rekenen dan hun collega's. In de volksmond werden de jagers-verkenneren de *chaskes*, en de artilleristen de *kanonboeren* genoemd⁴⁹.

De menu's, opgemaakt voor banketten of andere feestelijke gelegenheden, schijnen dit beeld te bevestigen. Bij de artillerie en de legioenen van de infanterie ademden de drukwerken pathetisch nationalisme en een gevoel voor eigenwaarde uit, terwijl de jagers-verkenneren hun menu's wel eens durfden opfrissen

⁴⁷ SAG, reeks *Mbis*, BW II 29.

⁴⁸ SAG, reeks *M*, 25/12G

⁴⁹ L. Hoste, Over de Gentse Garde-civiek, in: *GT*, XI, (1982), p. 114.

met onvervalste cartoons die situaties binnen het korps op de korrel namen of karikaturen waren van de officieren.

Fig. 1 toont een traditionele menukaart van de Gentse jagers-verkenners uit 1890. De stad wordt gesymboliseerd door de leeuw en de Gentse torens. De jager-verkenner die een heldhaftige houding aanneemt, wordt omringd door attributen die typisch zijn voor zijn afdeling. We onderscheiden een schietschijf, geweren, een banier en een ransel.

Fig. 2 tot en met fig. 4 zijn van een geheel andere aard.

Fig. 2 toont een menukaart van het jaarlijkse banket van 4 november 1884. De afgebeelde personen onderaan verwijzen naar officieren van de Gentse jagers-verkenners die blijkbaar op weg zijn naar het stadhuis omdat er verkiezingen zijn⁵⁰ of gewoon omdat hun bureau zich daar bevindt. De vier wandelende figuren dragen elk een voorwerp: de eerste een Napoleontisch hoofddeksel, de tweede een kruisboog, de derde een bloempot en de vierde een aktentas. De betekenis hiervan is voor ons verloren gegaan, maar de jagers-verkenners die dit onder ogen kregen zullen hiermee waarschijnlijk smakelijk hebben kunnen lachen. Bovenaan het menu wordt in een soort beeldverhaal de draak gestoken met toestanden die in het korps heersten.

Fig. 3 geeft een menukaart weer uit het jaar 1889, waarop een aantal jagers-verkenners afgebeeld worden nadat ze op een zondag een oefening hebben gedaan. Opnieuw vrees ik dat de achterliggende betekenissen voor ons verloren zijn gegaan.

Fig. 4 ten slotte is een onvervalste karikatuur waarop vier hogere officieren van de Gentse jagers-verkenners figureren. De bewaarder van dit document, is zo vriendelijk geweest om in potlood de namen van de afgebeelde figuren voor het nageslacht te bewaren. Majoor Théodore Timmermans werd in 1898 kapitein commandant van de eerste compagnie. Na de uitbreiding tot twee compagnieën (= half-bataljon) werd hij zelf in 1895 majoor. Uit de menukaart kunnen we afleiden dat dit hem blijkbaar nogal naar het hoofd is gestegen. Adolphe Bouckaert, die kapitein commandant was van de eerste compagnie sedert 1898, heeft blijkbaar de reputatie van doorzetter, van iemand die over lijken gaat. Luitenant Armand De Meulenaere wordt voorgesteld als een meikever, wat een veel terugkerende verwijzing is. Net zoals de meikever immers, verdwijnen de leden van de burgerwacht geheel de winter van het straattoneel. Met de eerste warmte in april of mei komen ze opnieuw buiten, hetzij om te oefenen, hetzij om te paraderen. De vierde persoon (Poucke?) is iemand die blijkbaar de reputatie heeft dat hij over zich heen laat lopen.

---

⁵⁰ 1884 was het jaar waarin de liberalen na 6 jaar regeren opnieuw de nationale verkiezingen verloren. De enorm felle kiesstrijd concentreerde zich rond het onderwijs.

(bron: Universiteitsbibliotheek, Vliegende Bladen IG7)

Gand.

CHASSEURS-CLAIRES

BANQUET DU 1er DÉC^r 1889.

MENU.

HUITRES DE ZÉLANDE.
POTAGE CLAMART.
FILET DE SOLE. SAUCE AUBRE.
ALOYAU AUX RACINES.
VOL AU VENT FINANCIÈRE.
CIGUE DE CHEVREUIL, S^{er} VINAISON.
POULARDE DU MANS AU CRESSON.
HOMARDS MAYONNAISE.
BABA AU RHUM.
PATISSERIE
FRUITS - DESSERT.

VINS.

Chablis	4.00
Sauterne	3.00
Médoc	3.00
S ^{er} Estéphe	4.00
S ^{er} Julien	3.00
Margaux	2.00
Ponsel Canel	2.00
Pommard	6.00
Fruits & Champagne	2.00
Tigneron	2.00
George Goulet	10.00
S ^{er} V. Moumy	11.00
Heidsieck	12.00
S ^{er} Reduex	12.00
V ^{er} Clicquet	12.00

Hors Hors.

5. De Gentse burgerwacht, een blik in de maatschappelijke spiegel?

Het materiële belang van de burgerwacht inzake ordehandhaving en oorlogsvoering is objectief gezien niet groot geweest. Wat het symbolische belang geweest is als patriottisch instrument is moeilijk te bepalen. Misschien ligt het grootste belang van de burgerwacht wel in het feit dat het op velerlei vlak de Belgische (in casu de Gentse) maatschappij uit de 19de eeuw weerspiegelt. De politieke tegenstellingen, het straatprotest, de Vlaamse Beweging, de arbeidersbeweging, de armoede⁵¹,... kunnen via een onderzoek van de burgerwacht bestudeerd worden.

Verder onderzoek zal moeten uitwijzen in welke mate bepaalde legioenen of speciale korpsen van de Gentse burgerwacht politiek gekleurd waren en hoe dit zich uitte. Losse elementen lijken daar op het eerste gezicht in elk geval op te wijzen. De jagers-verkenneren, waarover we het reeds hadden, lijken een liberaal-progressief karakter te hebben gehad. Of dit dan ook betekent dat alle leden deze overtuiging aanhingen valt moeilijk te zeggen. Wel weten we dat ze deelnamen aan de liberaal getinte Pacificatiestoet in 1876 en dat ze geregeld vergaderden in de Willem Tell. Op 29 januari werd hun kapitein August Van Damme als één van de eerste Gentenaars burgerlijk begraven in Sint-Amandsberg. Dat de jagers-verkenneren een liberaal-progressief karakter hadden, betekende nog niet dat er intern geen politieke meningsverschillen waren. Uit een brochure⁵² blijkt dat de voorverkiezing van de liberale kandidaten voor de gemeenteraadsverkiezingen geregeld tot conflicten leidde bij de officieren van de jagers-verkenneren. Het ontslag in 1890 van C. Heynderickx als kapitein van de jagers-verkenneren zou te maken hebben met de gebrekkige steun die hij bij de liberale voorverkiezing had genoten.

De burgerwacht is in die zin uniek dat het één van de weinige plaatsen was waar andersgezinden elkaar niet konden ontwijken. Het zou interessant zijn om na te gaan of politieke of ideologische conflicten ook binnen de burgerwacht voor gespannen verhoudingen zorgde. Het conflict bijvoorbeeld te Gent rond het Geuzenkerkhof⁵³ kan voor wrijvingen binnen bepaalde afdelingen van de burgerwacht gezorgd hebben.

Een ander voorbeeld van ideologisch conflict dat zijn sporen naliet in de burgerwacht, was het gebruik van het Nederlands dat sedert 1897 verplicht was

---

⁵¹ In het stadsarchief bevinden zich bundels die verzoekschriften tot vrijstelling van dienst bevatten om economische redenen.

⁵² *Demi-bataillon de chasseurs à pied. Fêtes, organisées les 20-21 et 22 juillet 1912 à l'occasion du cinquantième anniversaire de la constitution du corps*, Gent, 1912, 38p.

⁵³ In 1872 weigerde de bisschop het nieuwe kerkhof aan de Brugsche Poort te zegenen als het kuil per kuil moest gebeuren. De gemoederen in beide kampen liepen naar aanleiding van deze zaak hoog op.

in de burgerwacht.

In de jaren '30 van de vorige eeuw werd het Frans en het Nederlands naast elkaar gebruikt. Dan verdween het Nederlands om weer op te duiken in de jaren 1870. Vooral bij de jagers-kenners was dit het geval. De artilleristen waren trager met de tweetaligheid. Nog in 1885 ontstond er een rel waarbij een wacht voor de disciplinaire commissie werd gebracht, omdat hij bij de naamafroeping voor een oefening in plaats van *présent*, *tegenwoordig* had geantwoord. De wet van 9 september 1897 verschafte duidelijkheid. Art. 137 bepaalde dat: *Les dispositions de la loi du 3 mai 1889 concernant l'emploi de la langue flamande en matière répressive sont rendues applicables aux poursuites devant les conseils de discipline. Dans les communes flamandes du pays, l'administration de la garde civique, les correspondances, les avis et les communications émanant des autorités de la garde sont soumis aux prescriptions de la loi du 22 mai 1878 et les gardes reçoivent l'instruction en flamand et sont commandés en cette langue*⁵⁴. Dat dit voor de Franstalige burgerij een moeilijk te aanvaarden principe was, werd gauw duidelijk toen de commandant van de artillerie, Stassinnet, zich liet horen. Een aantal krantenartikelen, bewaard in het stadsarchief⁵⁵, geven een beeld van de situatie. Op 9 mei 1900 stak zelfs de *Journal de Gand* de draak met Stassinnet omdat hij koppig bleef vasthouden aan het Frans⁵⁶. Als protest droegen op een oefening een aantal flaminganten borden voor het korps van de artillerie. Op de ene stond de woorden van de minister die zei dat de wet moest nageleefd worden. Op een tweede bord stond: *Stassinnet se f...iche de la Loi! Nous aussi! Vive Stassinnet!*, op een derde stond: *De wet is 'nen dweil. Stassinnet vaagt er zij botten aan, en wij ons kloefen! Leve Stassinnet!*

6. Besluit

Dit artikel heeft niet de pretentie om een volledig beeld van de Gentse burgerwacht te schetsen in de bestudeerde periode. Auteur dezes hoopt evenwel door het belichten van een beperkt aantal facetten belangstelling te wekken voor deze tot nu toe relatief weinig bestudeerde instelling. De archieven zijn zo omvangrijk en de invalshoeken zo talrijk, dat er nog een groot aantal interessante studies over dit onderwerp gemaakt kunnen worden.

⁵⁴ *Pasinomie*, reeks 4, dl. 32, p. 371.

⁵⁵ Zie: SAG, reeks Mbis BW II 15.

⁵⁶ Zie: fig. 5. *Aan de Gentsche Bevolking!* (UBG, fonds III G 5).

AAN DE GENTSCHE BEVOLKING!

Burgers en werklieden!

Gij denkt waarschijnlijk, zooals wij, dat de wetten gemaakt worden om nageleefd te worden,

Welnu, de wet op de Burgerwacht zegt (artikel 137): dat de bevelen en onderichtingen in het Vlaamsch moeten gegeven worden.

Die wet is door de Vlamingen geeischt geweest, omdat ze willen dat het vlaamsch overal in Vlaanderen, en voornamelijk in de officieele inrichtingen, de eereplaats zou innemen. Zij hebben dus zoo gehandeld uit liefde tot hunne taal, tot UWE taal, volk van Gent!

De wetgevende Kamers hebben dien eisch aangenomen en bekrachtigd tot eene wet, omdat zij voelden en wisten dat het volk wilde dat zij die hulde brachten aan onze taal

MAAR NU WAT GEBEURT ER.

Eenige franschgezinde heertjes, namelijk de overste van het gentse kanonnierskorps, weigeren de wet uit te voeren. Zij moeten en kunnen ze eerbiedigen: de Minister heeft het klaar en duidelijk verklaard.

Waarom durven zij zoo handelen?

Omdat zij denken dat het grootste gedeelte des volks het eerbiedigen der taalwetten als eene geringe zaak aanziet en zich enkel bekommert met den gewonen politicken strijd of het behartigen der stofelijke belangen.

Maar gij, volk van Gent, gij zult toonen dat gij innig verkleefd zijtaan uwe taal en vast beraden zijt hare rechten te doen eerbiedigen

Moesten wij achteruitwijken, men zou ons meer en meer behandelen als een ontaard volk dat niet meer waard is vrij en onafhankelijk te zijn, niet meer waard te leven in en met eigen taal en eigen zeden.

Daarom richten wij eenen oproep tot geheel het vlaamsche volk! De strijd begint! Wij moeten zegeprelen. Het is voor onze lieve taal om leven of dood!

Wij willen wat is recht
En zullen winnen wat wij willen

Eene groep strijdende vlaamschgezinden.

GENT DRUKKERIJ ED. THOOFT. SNOECKSTRAAT 4

DE MESSENGER EN DE MAATSCHAPPIJ

Over geschiedbeschouwing te Gent, 1870-1914*

Jo TOLLEBEEK

In het *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent* van 1898 verscheen een opstel over de kort tevoren opgeheven *Messenger des Sciences historiques*. Het was een necrologie van wat de auteur, Emile Varenbergh, 'notre vieux confrère' noemde.¹ Voor Varenbergh en de velen van zijn medeleden in de Gentse Maatschappij die zich de 'erfgenamen' van de *Messenger* noemden,² bestond er met andere woorden een continuïteit tussen het verdwenen tijdschrift en de eigen onderneming. De authenticiteit van die familierelatie kon inderdaad door talloze aanwijzingen worden bevestigd. Niet alleen was de *Messenger* zelf in 1823 - onder de naam *Messenger des Sciences et des Arts* - ontstaan als het orgaan van twee in Gent gevestigde genootschappen.³ Ook het feit dat alle leden van de laatste redactie van het tijdschrift, waaronder ook zijn executeur-testamentair Varenbergh, tot de Maatschappij waren toegetreden, wees in die richting.

Toch was de zaak complexer. Achter de vermeende continuïteit ging immers veel schuil. Enerzijds was er sprake van een metamorfose van het historisch besef, van de wijze waarop het verleden vanuit het heden werd waargenomen, anderzijds van een diepgaande verandering inzake de verhouding tussen de verschillende genres in de geschiedbeoefening. Dit dubbelproces strekte zich uit over de halve eeuw die tussen 1870 en het begin van de 'Groote Oorlog' verliep, en weerspiegelde tegelijkertijd de politieke, de sociale en de ideologische verschuivingen die zich in deze periode voltrokken.

In dit opstel zal een schets van dit dubbelproces worden geboden. Daarbij zal aan het Gentse kader worden vastgehouden, als aan een laboratorium dat de mogelijkheid biedt de ontwikkelingen in het historisch besef en in de geschiedbeoefening nauwkeuriger en gedifferentieerder waar te nemen dan de grote historische fabriek die België in de negentiende eeuw was, dat toelaat. Toch zal het lokale niveau ook met het nationale in verband dienen te worden

---

* Tekst van een voordracht op de jaarlijkse ledenvergadering van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 5 december 1998.

¹ E. Varenbergh, 'Le *Messenger des Sciences historiques*', in: *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent* [hierna afgekort als *BMGOG*], 6 (1898), 19-31, met name 20 en 29.

² Onder meer G. van den Gheyn, 'Rapport annuel sur les travaux en 1897 de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand', in: *BMGOG*, 6 (1898), 14.

³ Het ging om de Société royale des Beaux-Arts et de Littérature en de Société royale d'Agriculture et de Botanique, beide opgericht in 1808. Zie E. de Busscher, *Précis historique de la Société royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* (Gent [1845]) en D. Destanberg, *Het eeuwfeest der Koninklijke Maatschappij van Landbouw en Kruidkunde 1808-1908* (Gent 1908).

gebracht, juist omdat ook de verhouding tussen beide niveaus in het veelomvattende veranderingsproces betrokken raakte. Daarbij zal tevens naar 1830 moeten worden teruggekeerd.

Verweesde eruditie

De geschiedbeoefening in het post-revolutionaire België volgde twee sporen: aan de ene kant bestond er een romantisch-retorische geschiedschrijving, aan de andere kant een oudheidkunde. De eerste was ontstaan uit de humanistisch-classicistische traditie, waarin geschiedschrijving en retorica nauw bij elkaar aanleunden. De Revolutie van 1830 had deze traditie echter een romantische gedaante gegeven en haar tegelijkertijd van patriottische geestdrift doortrokken. Het resultaat was een nationale geschiedschrijving *grande style* met een duidelijke doelstelling: zij diende de nieuwe staat te legitimeren door haar in het verleden te verankeren, een taak die zij deelde met de historieschilderkunst, de historische illustratie en de historische fictie, die op datzelfde moment volop tot ontwikkeling kwamen.⁴ Haar hoogtepunt bereikte deze romantisch-retorische geschiedschrijving tussen 1839 en 1850 in de *Histoires de Belgique* van een Henri Moke, een Théodore Juste, een Hendrik Conscience. Zij schreven chronologisch geordende, literair getinte en op effect gerichte geschiedverhalen.⁵

Ook de oudheidkunde - in het Frans sprak men van 'antiquités', maar ook van 'archéologie' - werd gemotiveerd door het enthousiasme voor 1830. Maar haar oorsprong vond zij in een eeuwenoude *antiquitates*-traditie, die zich steeds duidelijk van de *historia* had onderscheiden.⁶ Zij bestudeerde het verleden niet chronologisch, maar systematisch - was dus veeleer statisch dan dynamisch - en selecteerde de 'gegevens' niet in het licht van een te beschrijven 'toestand', maar verzamelde hen eenvoudigweg. Haar belangstellingssfeer was breed, maar zij concentreerde zich toch vooral op die segmenten van het verleden, zoals de

⁴ Zie onder meer T. Verschaffel, *Het Belgische en Vlaamse verleden in de romantische boekillustraties* ([Turnhout] 1987); Idem, 'Het verleden tot weinig herleid. De historische optocht als vorm van de romantische verbeelding', in: J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul ed., *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) 297-320; J. Ogonovszky, 'De monumentale schilderkunst, "aanschouwelijk onderwijs in vaderlandse geschiedenis"', in: A. Morelli ed., *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem 1996) 147-158 en J. Koll, 'Belgien. Geschichtskultur und nationale Identität', in: M. Flacke ed., *Mythen der Nationen: ein europäisches Panorama* (München - Berlijn 1998) 53-77.

⁵ R. de Schryver, 'Tussen literatuur en wetenschap: tweeëntwintig maal Belgische Geschiedenis, 1782-1872', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 87 (1972), 396-410 en J. Tollebeek, 'Enthousiasme en evidentie. De negentiende-eeuwse Belgisch-nationale geschiedschrijving', in: Idem, *De ijkmesters. Opstellen over de geschiedschrijving in Nederland en België* (Amsterdam 1994) 57-74.

⁶ Zie A. Momigliano, 'Ancient history and the antiquarian', in: Idem, *Studies in historiography* (Londen 1966) 1-39.

politieke instellingen en populaire zeden, die zich gemakkelijk tot systematisering leenden. Daarnaast scherpste zij de aandacht voor de niet-schriftelijke, materiële resten van het verleden, voor munten en penningen, voor grafstenen en ruïnes, en daarmee ook voor de monumentenzorg. Haar vorm was niet die van de romantisch-retorische historicus: de oudheidkundige schreef geen verhalen (met reconstructies), maar publiceerde dissertaties, *notices* en catalogi (met reproducties).

Deze oudheidkunde viel overigens evenmin samen met het bronnenwerk dat bijvoorbeeld in de Commission royale d'Histoire werd verricht ('de mislukte lente van de eruditie', zoals dat onlangs werd genoemd⁷). Zij vormde een zelfstandige traditie, waarvan het belangrijkste orgaan precies de *Messenger des Sciences historiques* was.⁸ Het tijdschrift was in 1830 - mede omwille van de orangistische sympathieën van een aantal van zijn medewerkers - opgeheven. In 1832-1833 werd het echter heropgericht, nu niet langer als een genootschaps-, maar als een historisch tijdschrift, waarbij het een fusie aanging met de door de Leuvense hoogleraar en polygraaf Frédéric de Reiffenberg uitgegeven *Nouvelles Archives historiques des Pays-Bas*. Tot de eerste redactie van de 'nieuwe' *Messenger* behoorden onder meer de Gentse hoogleraren Leopold August Warnkoenig en Constant Philippe Serrure, en de Gentse ere-stadsarchivaris Auguste van Lokeren. In 1836 werd ook provincie-archivaris en universiteitsbibliothecaris Jules de Saint-Genois *directeur*. Hij zou drie decennia lang het werkpaard van het tijdschrift blijven.⁹

Die namen maken duidelijk dat de *Messenger* - sinds de heroprichting toch niet langer het orgaan van een lokale gemeenschap - in deze jaren een overwegend Gentse aangelegenheid bleef. Na het vertrek van De Reiffenberg uit de redactie, in 1838, was deze zelfs uitsluitend uit Gentenaars samengesteld. Zij bleek zich bovendien bewust te zijn van het feit dat er in Gent al langer een sterke historische cultuur bestond: in de eerste prospectus van het tijdschrift werden met name de Gentenaars om medewerking verzocht.¹⁰ Dat betekent niet dat de

⁷ W. Prevenier, 'De mislukte lente van de eruditie in België na 1830', in: J. Tollebeek, G. Verbeeck en T. Verschaffel ed., *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver* (Leuven 1998) 263-272.

⁸ Voor een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van het tijdschrift: J. Tollebeek, 'Geschiedenis en oudheidkunde in de negentiende eeuw. De *Messenger des Sciences historiques* 1823-1896', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 113 (1998), 23-55. De *Messenger* kende herhaaldelijk een titelwijziging (zie *Ibidem*, 54); hier wordt steeds de sinds 1839 gangbare - verkorte - titel *Messenger des Sciences historiques* gebruikt, in de noten aangeduid als *MSH*.

⁹ Zie Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Le baron de Saint-Genois', in: *MSH*, 1867, 409-438.

¹⁰ *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique, ou Nouvelles Archives historiques, littéraires et scientifiques. Prospectus* ([Gent] [1833]) 3. Voor de Gentse historische traditie vóór 1830: F. Vercauteren, *Cent ans d'histoire nationale en Belgique* (Brussel 1959) dl. 1, 17-18 en 26-27.

Messenger zich op deze lokale achterban terugplooide. Uit de lijst van medewerkers die in 1853 over de voorbije dertig jaar werd opgesteld, bleek dat twee derden van de auteurs juist niet uit Gent afkomstig waren.¹¹ Toch werd het lokaal-Gentse patriottisme in deze periode in bijdrage na bijdrage bevestigd.¹²

Intussen profileerde de *Messenger* zich als een forum voor oudheidkundigen. Het verschil met de *grandes machines* van de romantisch-retorische geschiedschrijving was inderdaad opvallend: het tijdschrift publiceerde geen Juste of geen Conscience, maar erudiete studies over tal van antiquarische onderwerpen.¹³ Dat konden dissertaties op het terrein van de rechts- en de institutionele geschiedenis zijn, verzamelingen van 'populaire tradities' of literair-historische bijdragen tot de medioneerlandistiek. Maar vaker nog ging het om berichten over archeologische vondsten of over in kabinetten opgespoorde kostbaarheden, om 'découvertes', 'trouvailles' en 'raretés', om de tastbare overblijfselen van het verleden. Die konden sinds 1833 worden opgeborgen in het Gentse Musée historique belge, waarvoor verschillende *directeurs* van de *Messenger* zich bijzonder hadden ingespannen en waarvan de groei in het tijdschrift van nabij werd gevolgd.¹⁴ Met dezelfde belangstelling en in samenspraak met de stedelijke monumentencommissie werd ook over de monumentenzorg gerapporteerd.

Ondanks die variëteit aan themata, vorm gegeven in ontelbare korte *notices* en los van elkaar staande verhandelingen, raakte de *Messenger* niet versplinterd. De behandelde themata pasten immers alle in een mentaal kader - een meta-verhaal - dat precies in de romantisch-retorische geschiedschrijving werd geëxpliciteerd en door haar werd aangereikt. Dat kader was het kader van de vaderlandsliefde. De redactie van de *Messenger* liet er inderdaad geen twijfel over bestaan: zij deed haar werk vanuit een euforie voor de verwezenlijkingen van 1830 en steunde op haar manier de officiële cultuurpolitiek die erop was gericht deze verwezenlijkingen verder te funderen. Het lokale en ook regionale - oud-Vlaamse - patriottisme van het tijdschrift stond dan ook niet op gespannen voet

¹¹ Zie de lijst in [J. de Saint-Genois], 'Quelques mots sur le *Messenger des Sciences historiques de Belgique*', in: *Tables générales du Messenger des Sciences historiques de Belgique pour les volumes parus de 1823-1830 et de 1833-1853, ensemble vingt-sept volumes* (Gent 1854) 6-10.

¹² Slechts één voorbeeld: L. van de Walle, 'De la richesse artistique et scientifique de la ville de Gand. A propos d'une exposition', in: *MSH*, 1845, 268-288.

¹³ Zie de in noot 11 genoemde *Tables*.

¹⁴ *MSH*, 1833, 504-508; *MSH*, 1834, 117; *MSH*, 1847, 507-508 en *MSH*, 1850, 535-536. Zie [P. Bergmans], 'Musée historique belge, fondé à Gand', in: *MSH*, 1885, 347-350 en A. de Schryver, 'Historiek van het Stedelijk Oudheidkundig Museum te Gent', in: Idem en C. van de Velde, *Stad Gent - Oudheidkundig Museum - Abdij van de Bijloke. Catalogus van de schilderijen* (Gent 1972) 15-29.

¹⁵ De voorliefde voor de Middeleeuwen werd expliciet verwoord in P. de Decker, bespreking van J. de Saint-Genois, *Hembyse. Histoire gantoise de la fin du XVIe siècle* (1835), in: *MSH*, 1836, 268-281, met name 268-270. De trots op de 'Vlaamse Primitieven' was reeds de 'oude' *Messenger* eigen, bijvoorbeeld: G.F. Waagen (en L. de Bast), 'Sur la grande composition des frères Hubert et Jean van Eyck, qui se trouve dans

met een nationaal patriottisme. In de voorliefde voor de Middeleeuwen of voor de 'Vlaamse Primitieven' konden dergelijke sentimenten elkaar integendeel zeer goed vinden.¹⁵

Binnen dat vaderlandslievende kader werd de nadruk gelegd op de nationale eenheid en de politieke consensus. De redactie van de *Messenger*, zo werd gezegd, stond voor onpartijdigheid, een streven dat vooral gestalte kreeg rond het revolutiejaar 1848. De Saint-Genois bijvoorbeeld drukte er in 1849 op de (oud-)Vlaamse vrijheidsstrijd, die door Kervyn de Lettenhove in zijn sinds 1847 verschijnende *Histoire de Flandre* op zo meeslepende wijze werd verbeeld, niet te verwarren met 'la cause d'une démocratie effrénée'.¹⁶ Wie Artevelde, die in 1862 een standbeeld op de Gentse Vrijdagmarkt zou krijgen, voor eigen belangen meende te moeten misbruiken, was dus gewaarschuwd.¹⁷ Het eigen engagement in de Gentse gemeentepolitiek van verschillende redactieleden werd intussen op generlei wijze in verband gebracht met partijdigheid.

Eenheid dus, maar ook continuïteit en wederzijdse versterking van heden en verleden: de *Messenger* wilde het historisch patrimonium tonen omdat dat het eigentijdse streven de glans van de traditie gaf, maar wilde tegelijkertijd ook die eigentijdse uitdrukkingen van de traditie voorstellen. Beide functies lagen in elkaars verlengde omdat heden en verleden elkaar opriepen. Een necrologie van de Brusselse landschapschilder Henri van Assche, een vertaling van een Duitse studie over de oud-Vlaamse schilderkunst en een bespreking van recent werk van de historieschilders Louis Gallait en Edouard de Biefve konden daarom gemakkelijk naast elkaar worden geplaatst.¹⁸ De oude kunsttradities van het land inspireerden immers de eigentijdse schilders, die op hun beurt bijdroegen tot de verspreiding en vervolmaking van de in het verleden gevestigde artistieke grootheid. In het ijveren van de redactie in 1839 een locomotief naar Maerlant te laten noemen werden heden en verleden nog sterker aan elkaar gekoppeld: de literaire grootheid van toen benoemde de industriële kracht van nu.¹⁹

l'église cathédrale de Gand', in: *MSH*, 1824, 193-240 en 438-454; zie S. Sulzberger, *La réhabilitation des primitifs flamands 1802-1867* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten XII, 3) (Brussel 1961).

¹⁶ J. de Saint-Genois, 'Le quatrième volume de l'*Histoire de Flandre*, par M. Kervyn de Lettenhove', in: *MSH*, 1849, 391-415, met name 391-396 en 412.

¹⁷ De literatuur over de negentiende-eeuwse Artevelde-cultus is intussen uitgebreid: zie S. Rottiers, 'Jacob van Artevelde, de Belgische Willem Tell?', in: Morelli ed., *De grote mythen*, 77-93; P. Carson, *Jacob van Artevelde* (Leuven 1996) 113-142 en G. Deneckere, 'De resurrectie van Jacob van Artevelde in de 19de-eeuwse arbeidersbeweging. Over het verlangen naar "de grote man"', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent* [hierna afgekort als *HMGOG*], N.R., 50 (1996), 155-187.

¹⁸ *MSH*, 1841, 293-298, 299-337 en 388-393 (*L'Abdication de Charles-Quint* en *Le Compromis des Nobles* werden in 1841 samen op de Salon van Gent getoond).

¹⁹ *MSH*, 1839, 512-513. Voor de associatieve meerwaarde van de trein: zie onder meer L. Pil, 'Het industriële België tot pittoresk landschap gebundeld', in: B. van der Hertem, M. Oris en J. Roegiers ed., *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850* (z.pl. 1995) 23-24.

Dit als vanzelfsprekend aanvaarde kader van vaderlandsliefde, ideologische consensus en een historisch besef dat op de wederkerigheid van heden en verleden beruiste, zou vanaf het midden van de jaren 1850 echter verdwijnen. De redactie, nu bestaande uit de oudgedienden Van Lokeren, De Saint-Genois, provincie-archivaris Polydore vander Meersch en de rentenierende Philippe Kervyn de Volkaersbeke (nog steeds een exclusief Gents gezelschap dus²⁰), kreeg met een crisis af te rekenen. Het vertrek van Serrure, een onaangename gebeurtenis die met een rechtszaak was gepaard gegaan,²¹ leek een kwaad voorteken te zijn geweest.

Aan een gebrek aan patriottisme lag dat zeker niet: de *Messenger* bleef de oudheidkundige uitdrukking van de geest van 1830. Maar die geest werd sinds de val van het unionisme in 1857 geconfronteerd met een steeds harder wordende politieke strijd tussen katholieken en liberalen. De redactie moest nu constateren dat deze verdeeldheid en partijdigheid ook in de geschiedbeoefening doordrongen: het verleden werd 'un arsenal ouvert à tous les partis'.²² De reacties waren voorspelbaar: De Saint-Genois herinnerde eraan dat de *Messenger* juist door zijn 'neutraliteit' gezag afdwong en zong de lof van de niet door één levensbeschouwing gekleurde Vlaamse Beweging, Kervyn de Volkaersbeke wees Juste terecht om diens al te nadrukkelijk inspelen op de 'solidarité politique' tussen de negentiende en de zestiende eeuw.²³ Kortom, het verdwijnen van de oude consensus werd betreurd.

Maar er was meer dat onbehagen oproep: ook de band tussen het heden en het verleden leek lossere te worden. In een verslag over het congres dat de Gentse Société des Beaux-Arts in 1858 bij haar halve eeuwfeest organiseerde, had Kervyn de Volkaersbeke het over 'tant de souvenirs de ce passé, dont on a dit tant de mal, mais qui a aussi du bon qu'il conviendrait de conserver et parfois d'imiter'.²⁴ Het waren woorden die pasten bij de feeststemming van het congres. Maar zij verraadden tegelijkertijd de onrust die Kervyn de Volkaersbeke voelde bij de vaststelling van het feit dat lang niet iedereen meer in de waarde van de tradities geloofde en dat het historisch erfdeel velen nog maar weinig zei. Dat er dus een einde was gekomen aan het zo lang als vanzelfsprekend beleefde historisch besef. Het tastbare bewijs daarvan kon de redactie van de *Messenger* vinden in het steeds vaker geconstateerde gebrek aan respect voor monumenten.

²⁰ Enkele jaren lang - van 1861 tot 1863 - zou ook de Antwerpse onderwijzer en geleerde Ferdinand Lecouvet van de redactie deel uitmaken.

²¹ Zie Varenbergh, 'Le *Messenger*', 24.

²² A. du Bois, 'A propos de la deuxième édition de l'*Histoire de Flandre*, par M. Kervyn de Lettenhove', in: *MSH*, 1854, 326-327.

²³ [De Saint-Genois], 'Quelques mots', 3; *MSH*, 1858, 501-502 (naar aanleiding van een aantal publicaties van het Willemsfonds) en Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Un mot à propos de l'*Histoire de la Révolution des Pays-Bas sous Philippe II*, de Mr Théodore Juste', in: *MSH*, 1868, 133-134 en 138-139.

²⁴ Idem, 'Congrès artistique et archéologique à Gand', in: *MSH*, 1858, 376-378. Zie voor dit congres: *Cinquantième anniversaire de la fondation de la Société royale des Beaux-Arts et de Littérature de Gand* (Gent 1858).

Kervyn de Volkaersbeke benadrukte herhaaldelijk dat geen land - met uitzondering van Italië - over zoveel monumenten beschikte als België en dat de monumentenzorg derhalve 'un des traits distinctifs du caractère belge' was, maar wist tegelijkertijd beter: de vandalen en de zogenaamde *nettoyeurs* bleven slopen en vernietigen.²⁵ En daar kon ook een James Weale, die sinds het einde van de jaren 1850 regelmatig aan de *Messenger* meewerkte, voorlopig niets aan veranderen.²⁶

Dat het heden niet langer vanuit het verleden leefde, het niet langer als vanzelfsprekend 'conserveerde' en 'imiteerde', had echter ook een consequentie voor de talloze oudheidkundige bijdragen die ook na de jaren 1850 nog in de *Messenger* bleven verschijnen. Die kwamen in een mentaal vacuüm terecht nu het historisch bestanddeel van de eigentijdse cultuur afnam en de romantisch-retorische geschiedschrijving (met haar politiek unionisme) haar geloofwaardigheid verloor. De oudheidkunde raakte 'gedecontextualiseerd' en bleef als verbrokkelde eruditie verweesd achter. Toen omstreeks 1870 eerst De Saint-Genois en daarna Vander Meersch en Van Lokeren overleden, moest Kervyn de Volkaersbeke - de laatst overgeblevene van de 'quatre amis, quatre frères' die zo lang samen de redactie over de *Messenger* hadden gevoerd²⁷ - ervaren hoe zijn nostalgie om het verdwijnen van het verleden ook een persoonlijke betekenis kreeg.²⁸

Een gemusealiseerd verleden

Zo trad in 1873 een nieuwe redactie aan. Kervyn de Volkaersbeke kreeg er het gezelschap van de Gentse advocaat en archivaris Varenbergh, bibliograaf en universiteitsbibliothecaris Ferdinand vander Haeghen en graaf Thierry de Limburg-Stirum. In 1877 vervoegde Jean-Baptiste Bethune(-d'Ydewalle), de voorman van het katholieke artistieke leven, het comité. Dat bleef dus - zoals in de voorgaande decennia - uitsluitend uit Gentenaars bestaan (de in Antwerpen geboren De Limburg-Stirum had zich al in 1856 in Gent gevestigd²⁹). De banden met de universiteit, de archief- en bibliotheekwereld, het verenigingsleven en de stedelijke politiek waren daarbij duidelijk aanwezig. Kervyn de Volkaersbeke bijvoorbeeld was lid van de stedelijke monumentencommissie, maar ook tot

²⁵ Ph. Kervyn de Volkaersbeke, 'Rapport sur l'état des monuments historiques et artistiques de la ville de Gand', in: *MSH*, 1851, 315-317 en Idem, 'Les Monuments et les oeuvres d'arts [sic] à Gand', in: *Cinquantième anniversaire*, 31-32.

²⁶ Zie L. van Biervliet, *Leven en werk van W.H. James Weale, een Engels kunsthistoricus in Vlaanderen in de 19de eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten LIII, 55) (Brussel 1991) 46-47, 49, 67-68, 74 en 75.

²⁷ E. Varenbergh in zijn grafrede over Van Lokeren: *MSH*, 1872, 456.

²⁸ Vgl. Idem in zijn herdenking van L. Hebbelynck, die de *Messenger* tussen 1836 en 1874 drukte en uitgaf: *MSH*, 1874, 334-337.

²⁹ Zie Ch. Terlinden, art. 'Limburg Stirum (Thierry-Marie-Joseph, comte de)', in: *Biographie Nationale*, dl. 33, 1966, 443-446.

tweemaal toe voorzitter van de zangvereniging Les Mélomanes. In 1881 zou hij overlijden. Varenbergh noemde hem in zijn necrologie 'le représentant des anciennes traditions historiques et littéraires de la Revue'.³⁰ Die oude tradities te doen herleven was het doel waarvoor de nieuwe redactie zich - sinds 1873 - bijna een kwarteeuw lang zou inspannen.

De trots op het eigen vaderland en het eigen historisch erfdeel stond daarbij opnieuw voorop. Dat leidde onder meer tot waarschuwingen aan het adres van het Bismarckiaanse Duitsland de nationale beroemdheden niet te annexeren en in het 'Walhalla des illustrations allemandes' op te nemen.³¹ Belangrijker echter was ervoor te zorgen dat de kracht van het vaderland niet van binnenuit werd ondermijnd, dat er met andere woorden een limiet werd gesteld aan de door levensbeschouwelijke, sociale of communautaire spanningen gevoede nationale verdeeldheid. Dat verklaart waarom in de *Messenger* geen spoor te vinden was van het tumult rond de viering van de Pacificatie van Gent in 1876.³² Of waarom Varenbergh er zijn lezers op wees dat de veertiende eeuw bepaald geen aantrekkelijk model voor een politieke democratie kon bieden.³³ Die afkeer van partijzucht in de geschiedbeoefening kende een pendant in de wijze waarop de redactieleden het eigen politieke engagement begrepen. Kervyn de Volkaersbeke was in de jaren 1860 en 1870 kamerlid, De Limburg-Stirum werd in 1878 voor bijna drie decennia senator, maar beiden vonden - naar eigen zeggen - weinig genoeg in dat mandaat. De wisselvalligheid van het politieke bestaan, de militante stijl, de partijdiscipline - al die elementen die het politieke bedrijf kenmerkten, boezemden hen afkeer in. De aristocratie van de *Messenger* wilde niet behoren tot de moderne 'politieke klasse'.³⁴

Uit die plaatsbepaling ten aanzien van de moderne politiek bleek dat een Kervyn de Volkaersbeke en een De Limburg-Stirum tot een zichzelf als 'neutraal' beschouwende 'parti conservateur' behoorden. Maar dat gold niet enkel de nationale politiek of de met die politiek verbonden actualisering van de geschiedenis. De redactie van de *Messenger* onderhield een moeizame relatie met alles wat naar een eigentijdse vormgeving van het moderne bestaan neigde en steeds opnieuw koos zij voor de oude formules.

³⁰ E. Varenbergh, 'Le baron Kervyn de Volkaersbeke', in: *MSH*, 1881, 257-295, met name 265.

³¹ J. van Raemdonck, 'La nationalité flamande de Gérard Mercator', in: *MSH*, 1880, 180.

³² Zie U. Vermeulen, 'Katholieken en liberalen tegenover de Gentse Pacificatiefeesten (1876)' en Idem, 'Paul Fredericq en de Gentse Pacificatiefeesten (1875-1876)', in: *HMGOG*, N.R., 20 (1966), 167-185 en 21 (1967), 251-259.

³³ E. Varenbergh, 'La Flandre au X^{IV}e siècle', in: *MSH*, 1874, 67-68.

³⁴ Zie de brieffragmenten in Idem, 'Kervyn de Volkaersbeke', 285 en J. Delbaere, 'Kasteel en kasteelheren te Rumbeke', in: *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, N.R., 33 (1963-1964), 173. De Saint-Genois had al eerder zijn weersin tegen de militante politiek teruggevoerd op zijn 'besoin d'indépendance et de paix'; zie P. de Decker, 'Notice sur la vie et les travaux de M. le baron Jules de Saint-Genois', in: *Annuaire de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 35 (1869), 179-181.

GESCHIEDBESCHOUWING TE GENT, 1870-1914

Dat bleek overduidelijk uit de kunstkritiek die in deze periode in het tijdschrift verscheen. De Brusselse criticus Jules Nollée de Noduwez bijvoorbeeld kreeg in de jaren 1870 van de redactie herhaaldelijk een vrijbrief voor zijn aanvallen op het impressionisme. 'On n'improvise pas une oeuvre d'art', zo gaf hij de 'jonge schilders' in 1877 mee. De vermeende nonchalance van de impressionisten verleidde hem bovendien tot een algemener tijdskritiek. Daarbij had Nollée de Noduwez het vooral gemunt op de obsessieve haast waarmee alles zich in de moderne samenleving leek te moeten voltrekken.³⁵ Toen hij in 1878 de Parijse wereldtentoonstelling bezocht, diende hij echter ook te erkennen dat de technologische verwezenlijkingen van zijn eeuw hem konden bekoren: de expositie herinnerde hem aan de schoonheid van glas en staal die het Londense Crystal Palace in 1851 te zien had gegeven.³⁶

Maar genereus ten aanzien van de eigen tijd was Nollée de Noduwez ook dan niet. Crystal Palace vormde voor hem immers een uitzondering. Verder klonk het over de negentiende eeuw: 'Nous avons peu inventé.' Of de redactie dat betreunde? Wellicht niet. Zij verkoos immers - als zovelen in deze 'Lelijke Tijd'³⁷ - een architectuur die teruggreep op het verleden, een bouwen in een historische stijl. De toetreding tot de redactie van Bethune impliceerde dan ook een nauwe relatie tussen de *Messageur* en de neogotische beweging. Bijdragen van overtuigde neogotici als de Luikse kunstschilder en oudheidkundige Jules Helbig en de Gentse ingenieur Arthur Verhaegen - enkele jaren geleden nog gebiografeerd als de antimodernistische 'propagandist en woordvoerder van Bethune'³⁸ - bevestigden deze betrokkenheid nog slechts.

Toch wilde de redactie zich niet in het verleden laten opsluiten. Verschillenden van haar leden speelden een belangrijke rol in de totstandkoming in 1876 en later in het bestuur van de Gentse Provinciale syndicale kamer der Nijverheidskunsten, een initiatief trouwens van provinciegriffier Oré de Grave, zoon van één van de stichters van de *Messageur*. Het tijdschrift werd zelfs het orgaan van de nieuwe vereniging en kondigde trouw - in een afzonderlijke bijlage - haar wedstrijden en tentoonstellingen aan. In uitvoerige verslagen, opgesteld door Varenbergh, werden de vruchten van de eigentijdse kunstnijverheid vervolgens aan de lezers gepresenteerd.³⁹ Maar ook die eigentijdse kunstnijverheid bleek

³⁵ J. Nollée de Noduwez, 'Coup-d'oeil sur l'exposition d'oeuvres d'art au Cercle artistique de Bruxelles (1877)', in: *MSH*, 1877, 332-337 (citaat: 334) en Idem, 'L'art belge en 1878, suivi d'un appendice littéraire', in: *MSH*, 1878, 168-208, met name 197-198 en 202-204.

³⁶ Idem, 'Les arts belges à l'Exposition universelle de 1878 à Paris', in: *MSH*, 1879, 204-242, met name 236-237.

³⁷ Zie 'De Lelijke Tijd'. *Pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895* (Amsterdam - Zwolle 1995).

³⁸ J. de Maeyer, *De rode baron. Arthur Verhaegen 1847-1917* (Kadoc-Studies 18) (Leuven 1994) 131-136.

³⁹ Zie 'Chambre syndicale provinciale des arts industriels', in: *MSH*, 1876, 442-456. Voor de verslagen: E. Varenbergh, 'Exposition des arts industriels à Gand', in: *MSH*, 1877, 366-385 en onder dezelfde titel in: *MSH*, 1883, 1-15.

vaak een kwestie van neo-stijlen te zijn. In de wedstrijden werd bijvoorbeeld gevraagd naar een 'Ameublement genre renaissance flamande, pour une salle à manger', of naar een 'Projet d'une vitrail, pour église de campagne, en style ogival du milieu du XIVE siècle'.⁴⁰ Uit de verslagen bleek bovendien dat het niet de 'section moderne', maar de 'section rétrospective' van de tentoonstellingen was die het enthousiasme van de redactie opriep. De oude kunstnijverheid - die van 'les grandes époques'⁴¹ - beantwoordde meer dan de moderne aan haar esthetische smaak, die 'la simplicité au bon goût, la solidité à l'élégance' verbonden wilde zien. Maar vooral: in de 'section historique' kon de bezoeker zich in 'un petit Cluny' wanen.⁴²

Die illusie werd intussen ook door het tijdschrift zelf gewekt. Dat bleef in de decennia na 1873 immers bovenal een oudheidkundig forum waarop allerlei bevindingen in verband met de veelal materiële resten van het verleden werden gepresenteerd. De numismatiek bijvoorbeeld was nog steeds een terrein waarop de medewerkers van de *Messenger* zich graag en veelvuldig bewogen. Maar dat gold ook voor de talloze andere antiquarische terreinen die al eerder in het tijdschrift waren betreden. Er werd bericht over oude versterkingen, middeleeuwse zegels en achttiende-eeuwse *voyages littéraires*, maar natuurlijk ook over het in 1884 opgerichte Musée d'archéologie de Gand (het 'musée lapidaire').⁴³ Intussen bleef ook de reeks 'Souvenirs archéologiques de la ville de Gand', in 1871 nog mede door Van Lokeren opgezet, tot nieuwe afleveringen leiden. Varenbergh had haar bij de start verantwoord door te wijzen op de dictatuur van het heden: 'Ce que nous voulons, c'est empêcher le niveau moderne de s'appesantir sur le passé jusqu'à l'engloutir, jusqu'à le dévorer pour le remplacer par l'oubli.'⁴⁴ Het verleden, zo impliceerden deze woorden, had zijn eigen rechten.

Daarmee werd echter ook bevestigd wat de conservatieve kunstkritiek, de voorliefde voor een historische stijl in de architectuur en de twijfel ten aanzien van een eigentijdse kunstnijverheid al hadden laten vermoeden: het historisch besef dat in de kwarteeuw na 1873 in de *Messenger* gestalte kreeg, steunde vooral op de gedachte dat heden en verleden door een breuk van elkaar gescheiden lagen. Daardoor raakte het verleden gemusealiseerd: het vormde een wereld

⁴⁰ 'Exposition et concours ouverts par la Chambre syndicale provinciale des arts industriels à Gand', in: *MSH*, 1877, 128.

⁴¹ Ibidem, 124.

⁴² Varenbergh, 'Exposition des arts industriels', in: *MSH*, 1877, 366-367 en 385. In 1883 betreunde Varenbergh het dat de voorbije 'exposition ancienne' veel minder omvangrijk was geworden dan de inrichtingscommissie oorspronkelijk had voorzien.

⁴³ Voor dat laatste: *MSH*, 1887, 117-129. Voor een overzicht van de in deze periode verschenen artikelen: J. Proost, *Table des matières du Messenger des Sciences historiques de Belgique pour les années 1875 à 1894* (Gent 1895).

⁴⁴ Zie de voorstelling van de reeks: [E. Varenbergh], 'Souvenirs archéologiques de la ville de Gand', in: *MSH*, 1871, 331-332. De eerste aflevering was reeds eerder verschenen: Idem, 'La Cour de Ravestein, à Gand', in: *MSH*, 1871, 1-14. Ook Vander Haeghen en De Limburg-Stirum werkten later aan deze reeks mee.

apart, zonder levende band met het heden. De ervaring van verlies die zich in 1858 bij Kervyn de Volkaersbeke had voorgedaan, werd na 1873 dus niet opgeheven. De oude continuïteit was niet teruggekeerd, precies zoals de redactie ook de verdere ondermijning van de nationale consensus in politiek en geschiedenis niet had kunnen tegengaan. Dat betekende ook dat het fictieve kader dat destijds de oudheidkundige bijdragen in de *Messenger* orde had verleend, niet was hersteld.

De partij van de archeologen

Het zal intussen niet verwonderen dat de redactie van de *Messenger* zonder aarzeling haar steun kon betuigen aan het door Auguste de Maere d' Aertrycke in 1887 in Gent opgerichte Comité du Château des Comtes. Niet alleen werd over de acties rond het Gravensteen bericht (mét foto), de voltallige redactie - op Bethune na - trad ook tot het Comité toe.⁴⁵ Uit dit Comité groeide, zoals bekend, in 1893 de Geschied- en Oudheidkundige Kring te Gent.⁴⁶ Dat was drie jaar vóór de *Messenger* - in 1896 - ophield te verschijnen. Het overlijden van Bethune⁴⁷ en het vertrek van De Limburg-Stirum naar Brussel hadden nog de gedachte doen ontstaan aan een overname van het tijdschrift door de Geschied- en Oudheidkundige Kring. Maar toen die dit plan liet varen, restte er niet anders dan de *Messenger* op te geven.⁴⁸ Zijn redactieleden waren toen al tot de nieuwe kring toegetreden, Varenbergh zelfs als ondervoorzitter.⁴⁹

Die kring vervoegde de lange reeks lokale, regionale en provinciale historische kringen die al in België bestonden en die sinds 1884 in de Fédération des

⁴⁵ Voor de berichtgeving: 'La restauration du Château des Comtes à Gand', in: *MSH*, 1887, 137-151 en de foto bij 'Exposition de Photographie', in: *MSH*, 1893, 89-103 (vgl. ook V. vander Haeghen en J. de Waele, 'Contribution à l'histoire du Château des Comtes à Gand 1439-1446', in: *MSH*, 1895, 281-312). De Limburg-Stirum werd - als katholiek, naast de liberaal Auguste Wagener - ondervoorzitter van het Comité, Vander Haeghen 'boekbewaarder'.

⁴⁶ De Franse benaming luidde 'Cercle historique et archéologique de Gand'. Een gedetailleerde geschiedenis van de 'Kring' biedt M. Berckmoes, 'Historiek van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1893-1993)', in: M. Boone en H. de Ridder-Symoens ed., *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1893-1993)* (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent 18) (Gent 1993) 7-230. Vgl. ook de schets van R. van Caenegem, 'De Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent. Een historisch overzicht', in: D. Lamarq ed., *50 jaar Oostvlaams Verbond van de Kringen voor Geschiedenis* (Zottegem 1997) 119-128.

⁴⁷ Zie de necrologie: J. Helbig, 'Le Baron Béthune', in: *MSH*, 1895, 1-13.

⁴⁸ Varenbergh, 'Le Messenger', 20.

⁴⁹ Zie Berckmoes, 'Historiek', 210, 214, 224 en 228. De Limburg-Stirum had geen bestuursfunctie willen aanvaarden (Ibidem, 32; vgl. verder V. vander Haeghen, 'Le comte de Limburg-Stirum', in: *BMGOG*, 19 (1911), 133-136). Voor Vander Haeghen: 'Hommage à la mémoire de Mr Ferdinand van der Haeghen', in: *BMGOG*, 21 (1913), 53-61 (vgl. 42).

Cercles archéologiques et d'histoire de Belgique waren verenigd. De oudste ervan was de in 1838 opgerichte Brugse Société d'Emulation pour l'Histoire et les Antiquités de la Flandre Occidentale.⁵⁰ De Gentse kring, die tot 1900 onder het voorzitterschap van De Maere zou staan,⁵¹ kende een snelle start. Dat hield ongetwijfeld verband met de nauwe contacten die hij - net als de *Messenger* - met zijn Gentse omgeving onderhield, maar ook met het succesvolle congres dat hij in 1896 voor de nationale Federatie organiseerde. Eén jaar na dit congres veranderde de kring zijn naam: hij werd nu de Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent.⁵²

'Geschied- en Oudheidkunde': in die naam vielen de twee sporen die de Belgische geschiedbeoefening sinds 1830 had gevolgd, te herkennen. Die beide tradities raakten nu ook geïnstitutionaliseerd. Binnen de schoot van de Maatschappij werden immers 'afdelingen' opgericht, waaronder precies een afdeling 'Oudheidkunde' ('Archéologie') en een afdeling 'Geschiedenis' ('Histoire'). Een derde afdeling betrof de 'Schoone Kunsten', want ook dat terrein wilde de Maatschappij bestrijken. Met name Louis Maeterlinck, kunstschilder en conservator, en Georges Hulin de Loo, Gents hoogleraar, stimuleerden er het onderzoek en het debat. Die kregen onder meer vorm in een reeks erudiete kunsthistorische studies van stadsarchivaris Victor vander Haeghen en in principiële discussies rond het restaureren van schilderijen, kunst op school en de bouw van een nieuw Museum voor Schone Kunsten te Gent, waarvan medelid Fernand Scribe, de eerste voorzitter van de Société des Amis du Musée, de grote promotor was⁵³.

De oudheidkunde en de geschiedenis vonden op hun beurt hun neerslag in het *Bulletijn* en de *Handelingen* die de Maatschappij sinds respectievelijk 1893 en 1895 uitgaf.⁵⁴ Maar een duidelijk onderscheid tussen beide genres werd daarbij niet gemaakt. Een in het *Bulletijn* van 1898 verschenen bijdrage op het terrein van de sigillografie werd door de secretaris in zijn jaarverslag gerangschikt onder 'ce qui concerne l'histoire', een in datzelfde *Bulletijn* gepubliceerd artikel

⁵⁰ S. Vrielinck en R. van Eenoo, *IJveren voor geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis 'Société d'Emulation' te Brugge* (Brugge 1989). Vgl. verder M.-R. Thielemans, 'Les sociétés scientifiques', in: *Histoire et historiens depuis 1830 en Belgique*, themanr. *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1981, nrs. 1-2, 217-231, met name 220-222.

⁵¹ Zie G. van den Gheyn, 'Hommage à Mr le Baron de Maere d'Aertrycke, premier président de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand', in: *BMGOG*, 9 (1901), 58-64.

⁵² In het Frans: Société d'Histoire et d'Archéologie de Gand.

⁵³ Zie M. Tahon-Vanroose, 'Fernand Scribe. Episodes uit een leven in het teken van de kunst', in: Idem ed., *De vrienden van Scribe. De Europese smaak van een Gents mecenas* (Gent-Antwerpen 1998) 8-31.

⁵⁴ De Franse titels luiden *Bulletin* en *Annales*. Voor een overzicht van de inhoud van beide: zie L. Goffin, *Algemeene tafels der Handelingen (deelen I tot X) en van het Bulletin (deelen I tot XX) der Maatschappij* (Gent 1914) en M. Struyfs, 'Indices op de Handelingen en het Bulletin van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (1894-1990)', in: Boone en De Ridder-Symoens ed., *Honderd jaar*, 231-312.

over de boekdrukkunst onder de noemer 'l'histoire plus générale de l'art'. Liever werd eenvoudig gesproken over een globale 'intérêt aux choses qui touchent au passé'.⁵⁵

Wél werd een andere tweedeling gemaakt, die soms toch ook met het onderscheid tussen de oudheidkunde en de geschiedenis werd geïdentificeerd. Die betref de wijze waarop de leden opereerden, en daarmee ook de missie van de Maatschappij. Aan de ene kant, zo luidde het in 1903, was er 'l'archéologue combatif', aan de andere kant 'l'historien patient qui, dans le silence du cabinet, scrute le mystère des siècles écoulés, recueille précieusement les traces qu'ont laissées les pensées et les actes des hommes d'autrefois, suivant l'expression de MM. Ch. Langlois et Seignobos'.⁵⁶ Het ging dus om een onderscheid tussen een actief optreden en een geduldige studie. Voorzitter De Maere had het al bij de oprichtingsvergadering van de Maatschappij geïntroduceerd toen hij de leden had opgeroepen zich niet te beperken tot het 'publier de beaux et de savants ouvrages'; ook het 'descendre sur le terrain de la réalité' was nodig.⁵⁷ Daarna was het in de statuten van de Maatschappij terechtgekomen,⁵⁸ om vervolgens jaar in jaar uit door secretaris kanunnik Gabriël van den Gheyn in zijn rapport over de voorbije werkzaamheden te worden herhaald - als een onderscheid tussen 'la contemplation théorique' en de 'débats sur des questions d'intérêt plein d'actualité'.⁵⁹ Nog in 1912 herinnerde hij, nu als voorzitter, aan de woorden die zijn voorganger in 1893 had uitgesproken om de dubbele taak van de Maatschappij te karakteriseren.⁶⁰

Het werk 'op het terrein van de realiteit' betref vooral de monumentenzorg. Daarover werd in het *Bulletijn* en de *Handelingen* ook 'gestudeerd' en zelfs gediscussieerd. Die discussies handelden bijvoorbeeld over de restauratie van middeleeuwse muurschilderingen⁶¹ of over de reorganisatie van de Commission

⁵⁵ L. Stroobant, 'Un sceau du XIIIe siècle de la léproserie de Gand' en P. Bergmans, 'Les origines de l'imprimerie en Belgique, d'après le livre récent de M. Gilliodts-Van Severen', in: *BMGOG*, 6 (1898), 57-63 en 64-78; G. van den Gheyn, 'Rapport annuel sur les travaux de la Société en 1898', in: *BMGOG*, 7 (1899), 21-22 en Idem, 'Rapport annuel 1897', 7-8.

⁵⁶ P. Bergmans, 'Rapport sur les travaux de la Société pendant l'année 1902', in: *BMGOG*, 11 (1903), 67. Vgl. A. Dutry, 'Rapport sur les travaux de la Société pendant l'année 1904', in: *BMGOG*, 13 (1905), 57, waar beiden als complementair van elkaar worden voorgesteld.

⁵⁷ Geciteerd in Berckmoes, 'Historiek', 30.

⁵⁸ Zie *BMGOG*, 11 (1903), 6 (art. 2).

⁵⁹ G. van den Gheyn, 'Rapport annuel 1897', 6; Idem, 'Rapport annuel 1898', 23 en Idem, 'Rapport sur les travaux de la Société pendant l'année 1899', in: *BMGOG*, 8 (1900), 43-44.

⁶⁰ *BMGOG*, 20 (1912), 229-231. Van den Gheyn, aanvankelijk leraar, later onder meer conservator van de Sint-Baafskathedraal en archivaris van het bisdom, volgde De Maere in 1901 op en zou voorzitter blijven tot 1953.

⁶¹ Zie A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken* (Leuven 1998) 226-229.

royale des Monuments.⁶² Soortgelijke kwesties waren natuurlijk ook in de *Messenger* aan de orde gesteld. Maar waar het de redactie van de *Messenger* aan had ontbroken, zo werd nu gesuggereerd, was daadkracht.⁶³ Het bestuur van de Maatschappij wenste inderdaad veel actiever op te treden dan de oude *confrère*. Het huldigde inzake de monumentenzorg een ethos van heroïsme en ontoegeeflijkheid, dat ook goed paste bij de strijdbare sfeer waarin de vergaderingen zich voltrokken. 'La vie de l'homme est un combat', zo vatte de geestelijke Van den Gheyn dat ethos samen.⁶⁴

Daarbij werd ook een eigen, groots verleden geschapen: de Maatschappij, zo werd keer op keer herhaald, vervulde een taak die ooit - in een tijd waarin geen enkel respect voor de oude monumenten had bestaan - was aangevat door een avant-garde, die onbevreesd de strijd met de vernietigers was aangegaan. Zij die op het veld van eer waren gevallen, werden dan ook gehuldigd. Van Lokeren bijvoorbeeld, die in de voorste linies had gestaan, kreeg in 1905 een gedenkplaat.⁶⁵ Maar het ging natuurlijk vooral om de eigentijdse 'realiteit' en die riep nog meer militaire beelden op. Secretaris Alphonse Roersch zag in 1907, wanneer hij aan de publicaties van de Maatschappij dacht, zelfs een heel leger voorbijtrekken, 'une armée imposante et bien ordonnée', compleet met infanterie, cavalerie en artillerie. Een jaar eerder was ook het publiek bij de oorlog om de monumenten betrokken: de secretaris dankte het in zijn verslag voor zijn morele steun bij zoveel strijd.⁶⁶

Deze militante houding weerspiegelde de politieke cultuur van de decennia rond de eeuwwisseling, een cultuur waarvan een Kervyn de Volckaersbeke en een De Limburg-Stirum zich nog zo afkerig hadden betoond. Het bestuur van de Maatschappij begreep echter dat het binnen dit kader diende te opereren. Meer nog: het trachtte het spel naar zijn hand te zetten. Politieke interventies bij en van leden die tot de gemeente- of provincieraad of zelfs het parlement behoorden, werden aangemoedigd, als zij maar dat ene doel dienden, de redding van het erfgoed.⁶⁷

⁶² A. Verhaegen, 'La Commission royale des Monuments', in: *BMGOG*, 11 (1903), 89-97 en *BMGOG*, 11 (1903), 112-126 en 131-147. Over deze in 1835 opgerichte commissie: H. Stynen, 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: een terugblik over de periode van 1835 tot de jaren zestig', in: *Monumenten en Landschappen*, 4 (1985), 6-35 en Idem, 'Leopold I en de oprichting van de Koninklijke Commissie voor Monumenten', in: H. Balthazar en J. Stengers ed., *Dynastie en cultuur in België* (Antwerpen 1990) 165-172.

⁶³ Varenbergh, 'Le Messenger', 29.

⁶⁴ Van den Gheyn, 'Rapport sur les travaux 1899', 43-44.

⁶⁵ 'Inauguration du monument Auguste van Lokeren', in: *BMGOG*, 13 (1905), 225-248. Vgl. ook Dutry, 'Rapport sur les travaux 1904', 53.

⁶⁶ A. Roersch, 'Rapport sur les travaux de la Société pendant l'année 1906', in: *BMGOG*, 15 (1907), 38-39 en P. Bergmans, 'Rapport sur les travaux de la Société pendant l'année 1905', in: *BMGOG*, 14 (1906), 92-93.

⁶⁷ Zie onder meer Idem, 'Rapport sur les travaux 1902', 61-62 en 'Détermination des conditions dans lesquelles la Société peut, le cas échéant, intervenir auprès des pouvoirs publics', in: *BMGOG*, 13 (1905), 36 (vgl. 50). Vgl. reeds De Maere zoals geciteerd in Berckmoes, 'Historiek', 30.

GESCHIEDBESCHOUWING TE GENT, 1870-1914

Veel van dit alles kenmerkte het optreden van Paul Fredericq, de Gentse hoogleraar die al in de *Messenger* had gepubliceerd, secretaris van het Comité du Château des Comtes was geweest, stichtend lid van de Maatschappij was geworden en zich in de Gentse gemeenteraad op het terrein van de monumentenzorg verdienstelijk had gemaakt.⁶⁸ Fredericq sprak in 1901 op de jaarlijkse plechtige openbare zitting van de Maatschappij over 'Onze oude gebouwen te Gent'. De voordracht opende met een zondenregister, waarin een lange reeks vernietigingen, verminkingen en verwaarlozingen van monumenten werd opgesomd en over 'barbaarsche tijden' werd gesproken, waarin 'op zijn Amerikaansch' was verbouwd en het utilitarisme hoogtij had gevierd.⁶⁹ Pas geleidelijk, zo klonk het, had zich een ommekeer voltrokken, dankzij de inspanningen - en hier doken opnieuw de heroïek en de militaire formuleringen op - van een 'keurbende', die erin was geslaagd de eerbied voor de resten van het verleden bij de overheid en de bevolking ingang te doen vinden. Het slot van de voordracht werd dan ook gedragen door een optimisme dat bij de gelegenheid paste, zij het dat er tevens werd gewaarschuwd: het was te vroeg om op de lauweren te rusten.⁷⁰ Daarmee werd 'Onze oude gebouwen te Gent' een fel toegejuicht 'discours-programme', dat sommigen de militaire metaforen deed verruilen voor religieuze: 'Le culte des monuments anciens s'est établi. Il a ses grands prêtres et compte des fidèles chaque jour plus nombreux', zo werd Fredericqs voordracht in 1902 geresumeerd.⁷¹

Maar het ging niet enkel om metaforen. Intussen hadden immers ook de term 'oudheidkunde' en zijn Franse equivalent 'archéologie' zelf een betekenisverandering ondergaan. Het woord kreeg in het *Bulletijn* en de *Handelingen* van de Maatschappij geleidelijk een dubbele betekenis. Enerzijds verwees het naar de oude, van de geschiedschrijving onderscheiden *antiquitates*-traditie, die nu meer en meer verengd raakte tot het onderzoek van de materiële resten van het verleden (de archeologie in de 'moderne' zin van dat woord). Maar anderzijds verbreedde de betekenis van het woord ook: de 'oudheidkundige' of 'archeoloog' werd eenvoudigweg een 'liefhebber van het oude'. In die brede betekenis

---

⁶⁸ Fredericq was in 1900 één van de zes hoogleraren geschiedenis aan de Gentse universiteit: zie P. Gérin, 'La condition de l'historien et l'histoire nationale en Belgique à la fin du 19e et au début du 20e siècle', in: *Storia della Storiografia*, 11 (1987), 78-80. Voor de bijdragen aan de *Messenger*: P. Fredericq, 'Récompense publique accordée à Ryhove par le magistrat gantois (31 mai 1581)', in: *MSH*, 1889, 469-475 en Idem, 'Une fille de Ryhove', in: *MSH*, 1890, 101-105. In de Maatschappij had Fredericq omwille van zijn drukke werkzaamheden geen bestuursfunctie willen aanvaarden: zie Berckmoes, 'Historiek', 32 en 218. Voor zijn optreden in de gemeenteraad: E.C. Coppens, *Paul Fredericq* (Gent 1990) 146 (vgl. ook 150).

⁶⁹ Ook in 1904 zou Fredericq zich tegen 'les tentatives d'américanisme' in de architectuur keren ('Le pont St-Michel', in: *BMGOG*, 12 (1904) 68).

⁷⁰ P. Fredericq, 'Onze oude gebouwen te Gent', in: *BMGOG*, 9 (1901), 96-121. De tekst van de lezing werd ook afzonderlijk uitgegeven (Gent 1901).

⁷¹ E. Dubois, 'Rapport sur les travaux de la Société pendant l'année 1901', in: *BMGOG*, 10 (1902), 37-38.

werd het woord gebruikt om álle leden van de Maatschappij aan te duiden, waarbij het er niet toe deed of zij tot de afdeling 'Oudheidskunde' of 'Geschiedenis' behoorden. Fredericq bijvoorbeeld rekende in zijn voordracht iedereen die zich voor het behoud van de monumenten inspande, tot 'de oudheidkundigen', zoals hij - omgekeerd - het gemeenzame 'nous archéologues' drie jaar later definieerde als het collectief dat weigerde het hoofd te buigen voor de stadsvernieuwers.⁷² Maar de kampioen van dit woordgebruik was Van den Gheyn. Die sprak consequent over de leden van de Maatschappij als 'archéologues' die niet onverschillig konden blijven bij de bedreiging van alweer een monument, als mannen - inderdaad, geen vrouwen - die werden gedreven door 'l'amour des vieilles pierres' en die daarom de verdediging op zich namen van 'l'intégrité du territoire artistique contre les invasions des modes dangereuses et des préjugés barbares'.⁷³

Dergelijke uitspraken herinnerden onwillekeurig aan het conservatisme dat de *Messenger* in de laatste kwarteeuw van zijn bestaan had gekenmerkt. Ook Van den Gheyn stond inderdaad op gespannen voet met de eigen eeuw. In één van zijn grote toespraken tot de leden van de Maatschappij - in 1910 - karakteriseerde hij de negentiende eeuw als de eeuw van de banaliteit en de slechte smaak, van het verlies en daarmee ook van de triestheid. Aan het slot van zijn toespraak drong hij er dan ook op aan wat nog restte uit het verleden, te behouden.⁷⁴ Diagnose en pleidooi maakten duidelijk dat het verleden voor de partij van de archeologen die door Van den Gheyn werd aangevoerd, nog steeds een gemusealiseerd verleden was, of beter nog: een beschermd verleden.

De boedellijst van dit verleden werd intussen opgemaakt in wat als de meest succesvolle publicatie van de Maatschappij werd beschouwd: de *Inventaire archéologique de Gand*, die tussen 1897 en 1906 in twee series en veertig afleveringen zou verschijnen.⁷⁵ De reeks, die de 'Souvenirs archéologiques' van de *Messenger* in gedachten riep, werd uitgegeven door een speciaal daartoe samengesteld comité onder leiding van Paul Bergmans, de man in wie Roersch de officier van zijn leger zag, Ferdinand vander Haeghen de meest geschikte kandidaat voor zijn opvolging aan het hoofd van de universiteitsbibliotheek.⁷⁶

⁷² Fredericq, 'Onze oude gebouwen', 109 en 120, en 'Le Pont St-Michel', in: *BMGOG*, 12 (1904), 157.

⁷³ Onder meer Van den Gheyn, 'Rapport annuel 1898', 23 en 27; Idem, 'Rapport sur les travaux 1899', 43; *BMGOG*, 9 (1901), 121 (de commentaar op de voordracht van Fredericq); *BMGOG*, 14 (1906), 50 (de nieuwjaarsgroet aan de leden van de Maatschappij) en *BMGOG*, 16 (1908), 166.

⁷⁴ 'Allocution de Mr le Chanoine Vanden Gheyn, président', in: *BMGOG*, 18 (1910), 98-107.

⁷⁵ *Inventaire archéologique de Gand. Catalogue descriptif et illustré des monuments, oeuvres d'art et documents antérieurs à 1830* (Gent 1897-1906) 2 dln. Zie P. Bergmans, 'L'*Inventaire archéologique*', in: *BMGOG*, 7 (1899), 109-122.

⁷⁶ Zie voor dat laatste: A. Derolez, 'Twee Gentse hoofdbibliothecarissen: Ferdinand vander Haeghen en Willem de Vreese', in: A. Verhulst en L. Pareyn ed., *Huldeboek Prof. dr. Marcel Bots. Een bundel historische en wijsgerige opstellen* (Gent

Het comité presenteerde het publiek uiteindelijk vierhonderd systematisch beschreven en afgebeelde voorwerpen met betrekking tot de Gentse geschiedenis. In de overzichten van recente restauraties en opgravingen die Henri de Smet de Naeyer vanaf 1909 in het *Bulletijn* publiceerde, werd dat *corpus* bovendien nog geactualiseerd.⁷⁷ Maar van een 'geactualiseerd' historisch besef was daarmee geen sprake: de archeologen van de Maatschappij konden - net als de *directeurs* van de *Messenger* in de laatste decennia van het tijdschrift - heden en verleden niet als met elkaar verzoenbare krachten zien.

Een geïndustrialiseerd verleden

Toch zou juist ook in de Gentse Maatschappij in de jaren rond de eeuwwisseling een nieuwe vorm van historisch besef doordringen. Die was het resultaat van het bewustzijn en de aanvaarding van het feit dat een stad als Gent zich verder diende te moderniseren.⁷⁸ Ook een Van den Gheyn wist dat een dergelijke 'transformation radicale' op til was,⁷⁹ maar dat versterkte slechts zijn ijver het oude tegen het nieuwe in bescherming te nemen. Anderen pleitten echter voor een synthese tussen het respect voor het historisch patrimonium en de invulling van de noden van de eigen tijd.

Een dergelijke synthese moet reeds De Maere voor ogen hebben gestaan. Die was tussen 1857 en 1866 immers schepen van openbare werken van Gent geweest en had in die functie onder meer de ringlanen laten aanleggen en een aantal waterbouwkundige vernieuwingen in de haven laten uitvoeren.⁸⁰ Maar de krachtigste en meest expliciete verwoording van het nieuwe ideaal leverde Napoleon de Pauw, de Gentse magistraat die een achterneef van textiel-industrieel Lieven Bauwens was, maar tevens tot de stichtende leden van de Maatschappij behoorde.⁸¹ Die hield op precies dezelfde zitting als die waarop Fredericq zijn 'discours-programme' zou uitspreken, in 1901, een vrijmoedige voordracht, niet over het oude Gent, maar over het Gent van de twintigste eeuw. Daarin erkende hij dat de vele initiatieven die het om de materiële belangen van de stad bekommerde gemeentebestuur de voorbije jaren had genomen ('sur la trace de ses prédécesseurs', zo voegde hij er fijntjes aan toe), de - gedeeltelijke -

---

1995) 85-105, passim. Ook Bergmans was sinds 1884 een zeer regelmatig medewerker van de *Messenger* geweest. Voor zijn rol in de Maatschappij: Berckmoes, 'Historiek', 203.

⁷⁷ H. de Smet de Naeyer, 'Examen des événements archéologiques de l'année 1908-1909', in: *BMGOG*, 17 (1909), 261-266 en Idem, 'Les restaurations et les trouvailles archéologiques à Gand de 1910 à 1912', in: *BMGOG*, 20 (1912), 488-501.

⁷⁸ Voor de stedenbouwkundige repercussies van deze economische en infrastructurele modernisering: zie onder meer F. Adriaensen, *Het plan De Vignezollikofer, Gent 1860-1914. Een stedenbouwkundig-historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de Zuidwijk* (onuitg. lic.verh.) (Gent 1984).

⁷⁹ Van den Gheyn, 'Rapport annuel 1898', 23 en 27.

⁸⁰ Zie Berckmoes, 'Historiek', 26.

⁸¹ Ibidem, 215.

verdwijning van het 'pittoreske' Gent hadden veroorzaakt. In de heraanleg van de stad was inderdaad veel van het oude ten onder gegaan. Conservatie en restauratie van wat restte, was dus geboden. Maar niet in een nostalgische geest: 'Ne regrettons pas trop ces disparitions nécessaires; il faut marcher avec son temps', zo luidde het. Gent mocht dan al een historisch centrum zijn, de aanpassing van de stad aan de eisen van de nieuwe tijd diende ook gestalte te krijgen.⁸²

Die conclusie kwam De Pauw op een zure reactie van (waarnemend) voorzitter Van den Gheyn te staan. Die voegde hem toe dat sommige leden - 'plus archéologues que lui' - ongetwijfeld wat minder veranderingen en wat meer behoud wensten te zien, om er dan, onderbroken door applaus, te laten op volgen dat de zonet gehoorde voordracht in elk geval bewees hoe liberaal de Maatschappij wel omsprong met 'persoonlijke ideeën'.⁸³ De Pauw liet zich door deze reactie niet uit zijn lood slaan. Hij zou bij zijn mening blijven. Gent mocht in zijn ogen geen Brugge worden, geen doodse stad (Rodenbachs *Bruges-la-Morte* was in 1892 verschenen), maar moest een levendig handels- en industrieel knooppunt zijn, en dat vergde inderdaad ingrepen die ten koste van het bestaande konden gaan.⁸⁴

In dat - stereotiepe - beeld verscheen Brugge als een negatief. Maar op de achtergrond van de discussies in Gent speelde juist ook de concurrentie met het 'Venetië van het Noorden' mee. Was Brugge er immers niet in geslaagd van zijn historisch erfgoed het voorwerp van een bloeiende toeristische industrie te maken, terwijl Gent door buitenlandse bezoekers amper werd aangedaan? Advocaat Pierre Verhaegen wees er zijn medeleden van de Maatschappij in 1904 in even zoveel woorden op: Gent moest conserveren en restaureren om het economisch profijt.⁸⁵ Het gebruik van dit argument tegen De Pauw en zijn 'aanpassingspolitiek' ging echter voorbij aan het feit dat de krachtige restauratiecampagnes, de historische 'statuomanie' en alle andere elementen van de grootschalige revaluatie van het verleden die zich na 1870 inderdaad in Brugge voltrok, er een complement vonden in een al even sterke toekomstgerichtheid en moderniseringsdrang.

Die gingen, zoals bekend, in 1907 in vervulling, toen koning Leopold II 'Brugge-Zeehaven' opende. De ontwikkeling van Zeebrugge werd door vele Brugse notabelen gezien als een noodzakelijke voorwaarde om de stad in de

---

⁸² N. de Pauw, 'Gand au XXe siècle', in *BMGOG*, 9 (1901), 77-95 (citaten: 78 en 85).

⁸³ *BMGOG*, 9 (1901), 95-96.

⁸⁴ N. de Pauw, 'Gand en 1913', in: *BMGOG*, 20 (1912), 247.

⁸⁵ 'Le pont St-Michel', 71-72. Vgl. over Wagener in Berckmoes, 'Historiek', 19. Over de Gentse toeristische industrie in deze decennia: H. Debruyne, *Ontwikkeling van het toerisme te Gent van 1860 tot haar Wereldexpo van 1913* (onuitg. lic.verh.) (Gent 1983).

nieuwe tijd te loodsen.⁸⁶ Maar diezelfde notabelen interpreteerden deze ontwikkeling niet als een breuk met de geschiedenis, integendeel: voor hen bood de haven de mogelijkheid opnieuw aansluiting te vinden bij de oude - maritieme - traditie van de stad. Dat verklaart waarom een Carlos Rousseau in 1910, met de promotors van de haven in gedachten, een *Hulde aan de Bewerker van Brugge's Herleving* kon schilderen of een Julius Sabbe kon worden geëerd omdat 'hy kampfte voor Vlaanderens opbeuring en Brugge's Zeehaven'. Heden en verleden werden daarbij moeiteloos aan elkaar geklonken.⁸⁷

Wat Zeebrugge voor Brugge was, zou de wereldtentoonstelling van 1913 voor Gent worden. De beslissing de expo te Gent te organiseren, was in 1905 genomen, nadat tijdens de voorafgaande twee decennia andere Belgische steden - Antwerpen, Brussel en Luik (ook hier speelde een concurrentiemotief mee) - al als *terre d'exposition* hadden mogen fungeren.⁸⁸ Vanaf dat moment kreeg de poging van Gent een 'capitale industrielle' te maken een nieuw elan. Maar tegelijkertijd werden tal van initiatieven genomen om Gents faam als 'la ville des monuments' verder te onderbouwen. Eén van die initiatieven betrof de restauratie van het Belfort, een kwestie die ook al langer op de agenda van de Gentse Maatschappij stond.⁸⁹ De stedelijke commissie die terzake werd ingesteld, werd voorgezeten door niemand minder dan De Pauw.⁹⁰

Die sprak in 1912, bij het naderen van de opening van de tentoonstelling, opnieuw op de jaarlijkse plechtige openbare zitting van de Maatschappij. De voordracht, onder de titel 'Gand en 1913', hield een duidelijke verwijzing naar de gebeurtenissen van 1901 in: zij opende met een antwoord op de kritiek die De Pauw destijds van de niet met name genoemde Van den Gheyn had gekregen. Daaruit bleek nogmaals dat de spreker bij zijn standpunt bleef: het behoud van het middeleeuwse Gent was een lofwaardig streven, maar, zo werd er onmiddellijk aan toegevoegd, 'il faut tenir compte des faits accomplis et de la nécessité de satisfaire les exigences modernes d'une grande ville'. Een goed beleid combineerde dus 'les aspirations des archéologues' (het woord werd hier nog steeds in

⁸⁶ Maar niet enkel Brugse notabelen: juist ook De Maere zette zich in voor de totstandkoming van Zeebrugge; hij kreeg er in 1896 de baronstitel voor (Berckmoes, 'Historiek', 26).

⁸⁷ Zie J. Tollebeek, 'Rousseau en Khnopff. Notities over het verleden in Brugge', te verschijnen in: *Omtrent Brugge. Indrukken en gedachten* (1999).

⁸⁸ A. Cockx en J. Lemmens, *Les expositions universelles et internationales en Belgique de 1885 à 1958* (Brussel 1958).

⁸⁹ Vgl. Berckmoes, 'Historiek', 94-95 en 107-109. Ook voor de leden van de Gentse Maatschappij bleef het belfort steeds een grote associatieve - 'romantische' - betekenis houden; zie daarover in het algemeen: R. van Uytven, 'Flämische Belfriede und sudniederländische städtische Bauwerke im Mittelalter: Symbol und Mythos', in: A. Haverkamp ed., *Information, Kommunikation und Selbstdarstellung in mittelalterlichen Gemeinden* (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 40) (München [1998]) 125-159.

⁹⁰ Zie *BMGOG*, 13 (1905), 36 en N. de Pauw, 'Rapport sur les travaux de la Commission du Belfroi', in: *BMGOG*, 16 (1908), 190-195.

zijn brede betekenis gebruikt) met 'les indéniabes droits des industriels et des commerçants'. Ditmaal kreeg De Pauw geen kritiek, maar langdurig applaus.⁹¹ Het enthousiasme voor de wereltentoonstelling had blijkbaar velen van partij doen veranderen. Al in 1910 had ook een Bergmans in het *Bulletijn* van de Maatschappij met vreugde geconstateerd dat Gent nog steeds over een uitzonderlijke reeks middeleeuwse monumenten beschikte en zich toch als een zeer moderne stad had weten te ontplooiën.⁹²

De opening van de expo bevestigde inderdaad wat velen intussen al bleken te weten: de stad was 'in weelde herboren', precies zoals Brugge in 1907 was 'herleefd'.⁹³ De tentoonstelling was, als zoveel van haar voorgangers sinds 1851, een *vanity fair* - een 'kermis van koophandel',⁹⁴ waarop de triomf van het nieuwe werd gevierd. Maar dat nieuwe bleek een verbond met het oude te zijn aangegaan. Het Belfort was inderdaad gerestaureerd. Het werd, na door koning Albert te zijn ingehuldigd, het uithangbord van de tentoonstelling. Op die tentoonstelling was bovendien een reconstructie van het pittoreske 'Oud Vlaanderen'-kwartier te zien. De jonge ingenieur-ondernemer die haar had gemaakt, Valentin Vaerwijck, kreeg er van de Maatschappij het erelidmaatschap voor. En de Maatschappij zelf? Die leek zich helemaal met de situatie te hebben verzoend: zij organiseerde - op het terrein zelf van de expo - een 'congrès d'archéologie'.⁹⁵

Met het 'Oud Vlaanderen'-kwartier was het verleden op de expo tentoongesteld. Maar van een gemusealiseerd verleden was in deze context niet langer sprake. In de Maatschappij was onder impuls van De Pauw het bewustzijn doorgedrongen dat heden en verleden met elkaar dienden te worden verzoend. Dat had geleid tot een geschiedbeschouwing waarin de 'radicale transformatie' van de eigentijdse maatschappij als een opnieuw aanknopen bij het verleden was geïnterpreteerd (een 'hergeboorte'), maar ook tot een historisch besef waarin datzelfde verleden zijn betekenis precies aan die modernisering ontleende. Met dit geïndustrialiseerde verleden schiep de Maatschappij een historisch concept dat zeer wel te vergelijken was met het door de redactie van de *Messenger* in 1839 gekoesterde begrip van een locomotief-Maerlant.

⁹¹ Idem, 'Gand en 1913', 245-260, met name 246-247, 248 en 260.

⁹² P. Bergmans, 'La richesse artistique des villes flamandes', in: *BMGOG*, 18 (1910), 117-126, met name 119-120.

⁹³ G. Dreze, *Le livre d'or de l'exposition internationale de Gand en 1913* (Gent 1913) en A. Capiteyn, *Gent in weelde herboren. Wereldtentoonstelling 1913* (Gent 1988). Vgl. ook M. Wyffels, *De wereldtentoonstelling te Gent in 1913. Een architectonische evaluatie van het werk van Oscar van de Voorde* (onuitg. lic.verh.) (Gent 1979).

⁹⁴ I. Montijn, *Kermis van koophandel. De Amsterdamse wereldtentoonstelling van 1883* (Bussum 1983).

⁹⁵ *BMGOG*, 20 (1912), 529-530. Zie Berckmoes, 'Historiek', 122-125 en 223.

Eruditie als opdracht

Het op een continuïteit tussen heden en verleden gerichte historisch besef dat de *Messenger* vóór het midden van de jaren 1850 had gekenmerkt, had aangesloten bij de nationale consensus zoals die in de romantisch-retorische geschiedschrijving was verwoord. Toen die consensus was verdwenen, was ook het verleden gemusealiseerd en de eruditie verweesd geraakt. Nu voltrok zich een omgekeerd proces: het herstel van het op continuïteit gerichte historisch besef ging gepaard met het ontstaan van een nieuwe *narratio* van eenheid en consensus, en daarmee ook van een nieuw kader voor de eruditie. Dat was het werk van één van de voorzitters van het congres van 1913, Henri Pirenne. Die had als Gents hoogleraar (een ambt waarvoor De Pauw één van zijn belangrijkste concurrenten was geweest⁹⁶) nog in de *Messenger* gepubliceerd, was in 1893 voor enkele jaren secretaris van de Maatschappij geworden en was er actief aan de werkzaamheden blijven deelnemen, onder meer als dispuut bij allerlei antiquarische kwesties, als lid van de leescomités van de *Handelingen* en als medewerker aan de *Inventaire archéologique*.⁹⁷

Het was echter niet als oudheidkundige, maar als nationaal geschiedschrijver dat Pirenne zijn invloed deed gelden. Zijn sinds 1900 verschijnende *Histoire de Belgique*, waarvan de oorspronkelijke Duitse versie al dadelijk bij de publicatie in het *Bulletijn* van de Maatschappij was toegejuicht,⁹⁸ bevatte immers een conceptueel instrumentarium én een geschiedverhaal die velen konden overtuigen. De idee van een nationale beschaving, geworteld in de uitzonderlijke ligging van het land, het bestaan van een nationale vóór een staatkundige eenheid en het eeuwenlang vreedevol samenleven van verschillende etnische groepen (de 'pax belgica'), deed de lezers opnieuw geloven deel uit te maken van 'une personne morale'.⁹⁹ Het boek bood bovendien een aan de eigen tijd aangepast beeld van de nationale geschiedenis. Het verdoezelde de bestaande verschillen

⁹⁶ B. Lyon, *Henri Pirenne. A biographical and intellectual study* (Gent 1974) 73-74.

⁹⁷ H. Pirenne, 'La porte de Hagerue à Arras', in: *MSH*, 1893, 1-3 (vgl. *MSH*, 1892, 376) en Idem, 'Diplôme de Louis le Pieux', 'Sceau d'Arnulf I, comte de Flandre' en 'Plaque tombale de saint Florbert, in: *Inventaire archéologique*, dl. 1, 1897-1901, nrs. 1, 51 en 141. Vgl. verder Berckmoes, 'Historiek', 32, 35, 45 en 208.

⁹⁸ P. Bergmans, 'Publications étrangères concernant l'histoire nationale', in: *BMGOG*, 7 (1899), 195-197.

⁹⁹ Aldus Paul Hymans zoals geciteerd in H. Hasquin, *Historiographie et politique en Belgique* (Brussel - Charleroi 1996³) 71. Het programmatisch fundament van de *Histoire de Belgique* vormde H. Pirenne, *La nation belge* (Brussel 1900³). Zie onder meer J. Stengers, 'Avant Pirenne: les preuves de l'ancienneté de la nation belge', in: *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Académie royale de Belgique*, 6e reeks, 7 (1996), 551-572 en J. Tollebeek, 'Het gevoelige punt van Europa. Huizinga, Pirenne en de plaats van het vaderland', in: Idem, *De ekster en de kooi. Nieuwe opstellen over de geschiedschrijving* (Amsterdam 1996) 225-247.

en spanningen niet, maar wist ze tegelijkertijd tot een synthese te brengen.¹⁰⁰ Het beantwoordde - in een periode van grote veranderingen - aan een 'verlangen naar emotionele gemeenschap',¹⁰¹ maar deed dat op een manier die veel minder faciel en clichématig was dan de historiografie van een Moke of een Juste was geweest.

Want inderdaad: de geschiedschrijving van Pirenne getuigde van een 'verwetenschappelijking'. Die liet zich begrijpen als de integratie van de eruditie van de oudheidkundige traditie in de traditie van de romantisch-retorische geschiedschrijving, waardoor deze laatste een heel ander gezicht kreeg. Voor de eruditie betekende deze ontwikkeling het einde van een zelfstandig bestaan. De methodologische vernieuwing van een Pirenne maakte immers deel uit van een globale herschikking van het historiografische landschap. De oude tweedeling van geschiedschrijving en oudheidkunde werd daarbij vervangen door een geschiedenis in drievoud. De kern van deze nieuwe constellatie werd bezet door de wetenschappelijke geschiedschrijving, waarvoor (althans een deel van) de oudheidkunde nu het 'voorwerk' vormde. Zij getuigde tevens van een professionalisering en 'academisering' van de geschiedbeoefening: de autodidacten van weleer werden er verdrongen door beroepshistorici, wier uitvalsbasis de universiteiten waren. Deze geschiedschrijving werd aan de ene zijde geflankeerd door wat de historische infrastructuur kan worden genoemd: de hulpwetenschappen, de bronnedities, de bibliografie (deels dus ook het oude antiquarische werk). Aan de andere zijde bevond zich het specialisme, steunend op een bijzondere aandacht (die tevoren ook al had bestaan, niet in de geschiedschrijving, maar in de oudheidkunde) voor specifieke deelterreinen van de geschiedenis als de kerken en de kunstgeschiedenis.¹⁰²

Deze nieuwe geschiedschrijving werd in de Gentse Maatschappij door Pirenne zelf geïntroduceerd. In voordrachten en artikelen belichtte hij aspecten van de nationale geschiedenis als de Karolingische textielindustrie of het vrijheids- en eigendomsbegrip in het vroegmiddeleeuwse Vlaanderen.¹⁰³ Daarbij konden in dit milieu ongebruikelijke termen als 'une science sociale', 'les masses' en 'la méthode statistique' of namen als Lamprecht vallen.¹⁰⁴ Intussen

¹⁰⁰ Vgl. E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België*, dl. 1: 1780-1914 (Amsterdam - Brussel 1986) 361-364.

¹⁰¹ H. te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 141.

¹⁰² Uitbreid in J. Tollebeek, 'Voorgeschiedenis en vormverandering. Historische tijdschriften in België, 1870-1922', te verschijnen in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 76 (1998).

¹⁰³ H. Pirenne, 'Une question économique à l'époque carolingienne. Draps de Frise ou draps de Flandre?', in: *BMGOG*, 17 (1909), 67-81 en Idem, 'Liberté et propriété en Flandre du VIIe au XIe siècle', in: *BMGOG*, 19 (1911), 91-96.

¹⁰⁴ Zie Idem, 'A propos d'une entreprise récente relative à la cartographie historique', in: *BMGOG*, 7 (1899), 203-207. Voor Pirenne en Lamprecht: 'The letters of Henri Pirenne to Karl Lamprecht (1894-1915)', ed. B. Lyon, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 132 (1966), 162-231; H. Sproemberg, 'Pirenne

werd ook aan de infrastructuur van de geschiedenis gebouwd: Pirenne pleitte in de Maatschappij voor de inventarisatie van de zogenaamde 'petites archives'.¹⁰⁵

Maar ook anderen, als Hubert van Houtte, één van Pirenne's collega's aan de Gentse universiteit, publiceerden in het *Bulletijn* of de *Handelingen* bijdragen tot de nationale (sociale en economische) geschiedschrijving.¹⁰⁶ De belangrijkste van hen was Victor Fris, die in Gent onder meer bij Pirenne had gestudeerd, een bijkomend diploma als 'archiviste paléographe' had behaald en daarna leraar in Verviers, Oostende en Gent was geworden. Vanaf 1900 - hij was toen tweeëntwintig - werd hij actief in de Maatschappij, waarvan hij in 1908 secretaris zou worden.¹⁰⁷ Deze *homo novus*, die in 1900 was gedebuteerd met een *Schets van den economischen toestand van Vlaanderen in het midden der 15e eeuw* en ervan hield 'de staathuishoudkundige richting der nieuwe geschiedkundige school toe te passen',¹⁰⁸ zou zich de meest productieve geschiedschrijver van de Maatschappij tonen.

Fris speelde echter niet alleen een rol als geschiedschrijver; hij was het ook die de nieuwe genreconstellatie in de geschiedbeoefening voor de leden van de Maatschappij verduidelijkte. Dat deed hij voor het eerst in 1909, op een door de Federatie der Oudheid- en Geschiedkundige Kringen van Oost-Vlaanderen georganiseerd congres. Hij constateerde er dat de beide traditionele terreinen waarop de leden van de kringen werkzaam waren, de 'politieke geschiedenis en lokale gebeurtenissen' en de 'middeleeuwsche en moderne oudheidkunde', niet langer voor iedereen toegankelijk waren, want 'de wetenschappelijke noodwendigheid heeft in den laatsten tijd geschiedschrijvers van beroep en oudheidkundigen van stiel in 't leven geroepen'. Daarmee doelde hij op de universitaire (politieke) geschiedschrijvers en de gespecialiseerde archeologen en kunsthistorici. De meeste leden van de Maatschappij en haar zusterkringen behoorden inderdaad niet tot die groepen. Maar Fris zag voor hen - althans voor hen die 'van goede wil' waren - een nieuwe taak weggelegd: zij konden materiaal verzamelen op minder ontgonnen terreinen, zoals de prehistorie, de economische geschiedenis en de volkskunde.¹⁰⁹ Wat Fris hen dus vroeg, was zich ten

---

and die deutsche Geschichtswissenschaft', in: Idem, *Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. Ausgewählte Abhandlungen* (Berlijn 1971) 407-426 en H. van Werveke, 'Karl Lamprecht et Henri Pirenne', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 138 (1972), 39-60.

¹⁰⁵ 'Les inventaires des petites archives', in: *BMGOG*, 16 (1908), 172-175. Zie Berckmoes, 'Historiek', 92-93.

¹⁰⁶ Onder meer H. van Houtte, 'Chambres de commerce et tribunaux de commerce en Belgique au XVIIIe siècle', in: *BMGOG*, 17 (1909), 147-148.

¹⁰⁷ G. van den Gheyn, 'Notice sur Victor Fris', in: *Bulletin de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*, 1926, 121-137.

¹⁰⁸ V. Fris, 'De onlusten te Gent in 1432-1435', in: *BMGOG*, 8 (1900), 163.

¹⁰⁹ G. Willemsen, 'Compte-rendu de la VIIe section, de la Fédération historique et archéologique de la Flandre Orientale tenue à Alost - Ninove, le 27 juin 1909', in: *BMGOG*, 17 (1909), 203-207.

dienste te stellen van de geschiedschrijvers en de specialisten. Daarmee werd de eruditie een opdracht.

In het verslag dat Fris in 1910 over de werkzaamheden van de Maatschappij opstelde, kwam hij op deze zaak terug. Hij sprak er de hoop uit dat de leden van de Maatschappij zich, meer dan dat tot nog toe was gebeurd, zouden wijden aan de 'folklore, munt- en zegelkunde, Belgo-romeinsche of Frankische oudheidkunde', aan wat hij nu ook kortweg aanduidde als 'zekere hulpwetenschappen der Geschiedenis'. Op die manier, zo suggereerde hij, zou de verrichte arbeid van groter nut zijn voor de 'meesters in het vak', voor 'mannen als Prof. Pirenne en Hulin', wier belangstelling voor de Maatschappij hij enkele momenten voordien de beste aanmoediging voor de leden had genoemd.¹¹⁰ En ook dat zei veel: in de nieuwe genreconstellatie verheugden de amateurs zich over de nabijheid van de hooggeleerde geschiedschrijvers en specialisten (Pirenne en Hulin de Loo waren tenslotte lid van de Maatschappij), maar interioriseerden zij tegelijkertijd een hiërarchie waarin zij hun eigen - bescheiden - plaats kenden. Een hoogleraar als Hulin de Loo wist die constellatie en de daarbij horende gevoelens ook te versterken. In 1911 betreurde hij het tijdens een voordracht voor de Maatschappij dat de kunstgeschiedenis nog steeds openstond voor allerlei amateurs die zich, zonder enige scholing, het recht toeëigenden de meest absurde beweringen te doen.¹¹¹

En Fris? Die herhaalde in zijn volgend verslag de woorden van 'de geleerde kunstcriticus' trouw en maakte ze tot de zijne: 'Wij kunnen niet genoeg (...) op de noodzakelijkheid aandringen van de kennis der historische methode.'¹¹² Zo kregen het hele instrumentarium en de hele terminologie van de nieuwe geschiedenis vaste vorm. En intussen voerde Fris zijn opdracht uit: hij maakte 'bronnenontledingen', stelde patriciaatslijsten op, gaf stadsrekeningen uit en verrichtte biografisch onderzoek.¹¹³

Hulpmiddelen dus, infrastructuur, ook al omdat het veelal om lokale - Gentse - geschiedenis ging. Want ook dat was een aspect van het ontstaan van de nieuwe genreconstellatie in de geschiedbeoefening: de verhouding tussen de

¹¹⁰ V. Fris, 'Verslag over de werkzaamheden der Maatschappij voor het jaar 1909', in: *BMGOG*, 18 (1910), 108-117, met name 115-116. Over Pirenne had Fris al eerder met bewondering geschreven, in 1904, in woorden die hij in 1912 - bij de grote 'Manifestation Pirenne' - zou herhalen; zie *Manifestation en l'honneur de M. le Professeur Henri Pirenne* (Bergen 1912) 95-97.

¹¹¹ G. Hulin [de Loo], 'A propos de "Quelques portraits historiques du commencement du XVe siècle"', in: *BMGOG*, 19 (1911), 39-40.

¹¹² V. Fris, 'Verslag over de werkzaamheden van de Maatschappij gedurende het jaar 1911', in: *BMGOG*, 20 (1912), 241.

¹¹³ Onder meer Idem, 'Ontleding van drie Vlaamsche kronijken', in: *HMGOG*, 3 (1898), 133-171; Idem, 'Notes pour servir à l'histoire du patriciat gantois', in: *BMGOG*, 17 (1909), 277-307; Idem, 'Uittreksels der stadsrekeningen van Geeraardsbergen, van 1475 tot 1658', in: *BMGOG*, 20 (1912), 45-99 en 163-227, en Idem, 'Contribution à la biographie gantoise', in: *BMGOG*, 15 (1907), 62-90 (vgl. ook het ongepubliceerde manuscript dat hij bij zijn dood achterliet: Van den Gheyn, 'Fris', 137).

lokaal en de nationaal georiënteerde historiografie wijzigde zich. Lang hadden beide op gelijke voet gestaan, onafhankelijk van elkaar, niet noodzakelijk dezelfde behoeften bevredigend. Geleidelijk was er echter verandering in deze toestand gekomen, tot de lokale geschiedbeoefening het karakter kreeg van een 'assist', van voorstudie voor groter, nationaal gericht onderzoek. Dat betekende ook dat het lokale werk veelal naar het model van het nationale werd geconcipeerd. Toen Fris in 1907 in de reeks *Buitengewone uitgaven* van de Maatschappij het eerste deel van zijn *Bibliographie de l'histoire de Gand* publiceerde, verklaarde hij met nadruk dat het plan van zijn bibliografie was ontleend aan de in 1893 verschenen *Bibliographie de l'histoire de Belgique* van Pirenne.¹¹⁴ En zoals die zijn *Bibliographie* door een *Histoire de Belgique* had laten volgen, zo liet Fris zijn *Bibliographie* in 1913 - niet toevallig het expo-jaar - door een *Histoire de Gand* volgen. De analogie lag voor de hand.

Even voor de hand lag het dat Fris, de man die een - bescheiden - rol in de Vlaamse Beweging speelde,¹¹⁵ een prominente plaats innam in het koor dat Pirenne na de Oorlog bij diens terugkeer uit Duitsland verwelkomde. In 1919, toen hij ook zelf aan de Gentse universiteit werd benoemd,¹¹⁶ publiceerde hij een uitvoerige brochure waarin de 'nationale, om zijn patriotisme verbannen historicus' samen met diens lotgenoot Fredericq werd toegejuicht.¹¹⁷ Pirenne zal het zich hebben laten welgevalen. De Eerste Wereldoorlog was voor hem een schok geweest, die hem ook had gedwongen een aantal van zijn historische concepties te herzien.¹¹⁸ Maar zijn in de *Histoire de Belgique* vervatte ideeën over de nationale consensus bleef hij uitdragen, ook al klonk de kritiek daarop

¹¹⁴ V. Fris, *Bibliographie de l'histoire de Gand depuis les origines jusqu'à la fin du XVe siècle. Répertoire méthodique et raisonné des écrits anciens et modernes concernant la ville de Gand au Moyen-Age* (Buitengewone uitgaven der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde van Gent 2) (Gent 1907) VIII. Over deze bibliografie: zie *BMGOG*, 14 (1906), 296-299 en 311, en *BMGOG*, 15 (1907), 234-237 en 239. Het tweede deel (betreffende de periode 1500-1850) zou pas in 1921 verschijnen. De reeks *Buitengewone uitgaven (Publications extraordinaires)* van de Maatschappij was in 1902 geopend met een editie door Pirenne van de *Chronique rimée des troubles de Flandre en 1379-1380*.

¹¹⁵ W. Prevenier, art. 'Fris, Victor', in: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt - Utrecht 1973) dl. 1, 541; in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* (Tielt 1998) dl. 1 is geen lemma meer aan Fris gewijd.

¹¹⁶ H. van Werveke, 'Victor Fris (1877-1925)', in: *Rijksuniversiteit te Gent. Liber memorialis 1913-1960*, dl. 1: *Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte* (Gent 1960) 198-201.

¹¹⁷ V. Fris, *Les deux historiens nationaux exilés pour leur patriotisme. Paul Fredericq et Henri Pirenne* (Gent 1919) met name 47-124.

¹¹⁸ Zie C. Violante, *La fine della 'grande illusione'. Uno storico europea tra guerra e dopoguerra, Henri Pirenne (1914-1923). Per una rilettura della 'Histoire de l'Europe'* (Bologna 1997) en B. Lyon, 'The war of 1914 and Henri Pirenne's revision of his methodology', in: Tollebeek, Verbeeck en Verschaffel ed., *De lectuur van het verleden*, 507-516.

- een kritiek die ook al vóór de Oorlog zowel in Vlaanderen als in Wallonië was geformuleerd¹¹⁹ - steeds luider. Uiteindelijk, zo zou blijken, zou het 'pirennisme' voor velen zijn overtuigingskracht verliezen.

Met dat 'pirennisme' verdween een meta-verhaal dat veel van de historische kennis samenhang en betekenis had verleend. De constellatie van historische genres waarin die kennis was 'geproduceerd' en verworven, bleef veel langer vitaal. Maar uiteindelijk zou ook zij haar vanzelfsprekendheid verliezen. Op het einde van de twintigste eeuw laat de geschiedbeoefening zich niet langer eenvoudig karakteriseren door het drietal 'geschiedschrijving - infrastructuur - specialisme'. De centrifugale beweging die zich in de geschiedbeoefening voltrekt, verraadt een - nieuwe - vormverandering. Tegelijk met deze verandering lijkt ook het historisch besef - opnieuw - van gedaante te wisselen.¹²⁰ De laat-twintigste-eeuwer heeft de besloten wereld waarin de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent werd opgericht, waarin Van den Gheyn en Fredericq protesteerden en De Pauw en Pirenne moderniseerden, zien wegebben, precies zoals Kervyn de Volkaersbeke in 1858 de oude wereld van de *Messenger des Sciences historiques* zag verdwijnen. Het verleden is opnieuw een vreemd verleden geworden, een museum dat geleidelijk zijn poorten sluit.

---

¹¹⁹ Zie Hasquin, *Historiographie et politique*, met name 89-139.

¹²⁰ Vgl. J. Tollebeek, "Vanuit de aangrenzende kamer." Over geschiedenis, traditie en geheugen', in: *125 jaar 'Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde'. Een bundel opstellen uitgegeven door de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* (Brussel 1997) 165-181.

Dulle Griet, het archiefbeheerssysteem van de Stad Gent

Leen CHARLES, Stadsarchivaris a.i.¹

De opmars van de informatica wordt zeker niet gestopt door de toegangsdeur van het Stadsarchief. Het beeld van de archivaris met stofjas, steekkaart en ganzenveer is al haast een anachronisme geworden. Leeszaalbezoekers zonder portable computer evolueren meer en meer tot een zeldzame soort. Overdrachten van elektronische archieven vanuit de stedelijke administratie stellen compleet nieuwe eisen aan een archiefdienst. Met Dulle Griet, het archiefbeheerssysteem van de Stad Gent, neemt het Stadsarchief de handschoen op.

1. Het Stadsarchief en zijn taken

Het Gentse Stadsarchief heeft een rijk historisch (ca. 2000 m) en een boeiend modern archief (ca. 11000 m); jaarlijks worden gemiddeld een kwart kilometer dossiers vanuit de archiefkasten van de diverse stedelijke diensten naar de depotruimte van het Stadsarchief overgeheveld. Met een beperkt personeelsbestand² is het zeker geen sinecure om deze massa in goede banen te leiden. De keuze voor de automatisering is dan ook geen bevestiging of modegril maar een noodzaak.

Het is betrekkelijk eenvoudig een analyse te maken van het takenpakket³ waarvan de automatisering een weerspiegeling dient te zijn. Het Stadsarchief heeft drie grote werkterreinen: het archiefbeheer, de wetenschappelijke ontsluiting van de verzamelingen en de publieke dienstverlening.

1. 1. Het archiefbeheer

Een verstandige ordening en een vlotte raadpleegbaarheid van de documenten beantwoorden aan de verlangens op korte en middellange termijn, zowel van de rechtszoekende burger als van de stedelijke administratie. Archiefdocumenten behouden gedurende een zekere tijd immers een administratieve en juridische waarde. Op langere termijn krijgen zij een historische, permanente waarde; een nuttige, inhoudelijke ontsluiting wordt op dat ogenblik van prioritair belang. De

---

¹ Dit artikel is een ingekorte versie van een bijdrage die eerder verscheen in *Bibliotheek- en Archiefgids*, 73, (1997), nr. 5, p. 177-188. De toepassing Dulle Griet werd ontwikkeld in samenwerking met Myriam Van der Beke, Informaticacoördinator van de Coördinatiedienst van de stad Gent.

² Toestand op 31/08/1998: wetenschappelijk personeel: 1 stadsarchivaris a.i. (opleiding historicus en archivaris) en 1 kunsthistoricus; administratief en technisch personeel: 2 hoofdklerken, 1 opsteller, 1 klerk-typiste, 1 deeltijdse klerk, 3 werkmannen, 1 poetsvrouw.

³ DE HERDT, R. & VANNIEUWENHUYSE, J., p. 15-18.

collecties kunnen vrij geraadpleegd worden tot 1914; voor alle recentere stukken is nog steeds een toelating van het College voor Burgemeester en Schepenen nodig⁴.

Het archiefbeheer van de stad in zijn totaliteit is gedecentraliseerd. Meer dan vijftig stadsdiensten houden zelf hun archief bij; na afloop van de periode waarin de diensten administratieve en/of juridische verantwoordelijkheid dragen over de dossiers, worden zij voor permanente bewaring bij het Stadsarchief aangeboden. De erg krappe behuizing van de meeste stadsdiensten, zonder specifieke archiefruimte of tussenarchief, dwingt hen heel snel, te snel (soms al na één of twee jaar, en dus zeker voor het verstrijken van de termijn van administratieve en/of juridische verantwoordelijkheid) hun dossiers aan het Stadsarchief over te dragen. Een behoorlijk druk bruikleenverkeer tussen de stedelijke administratie en het Stadsarchief is hier één van de gevolgen van. Bijkomend gevolg is dat op het ogenblik van de overdracht nog geen echte selectie ter bewaring of vernietiging is doorgevoerd door de dienst en er dus tal van overbodige dossiers in het Stadsarchief belanden. Het Stadsarchief verwerft actief allerlei andere stukken en verzamelingen die kunnen bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van de stad en zijn bewoners. Het beheer van deze aanwinsten, het ontsluiten en de goede bewaring ervan, behoren eveneens tot het takenpakket. Deze aanwinsten kunnen van velerlei aard en vorm zijn: bedrijfsarchieven, persoonlijke of familiearchieven, prentmateriaal, foto's, video's en films, affiches, prentbriefkaarten, en zo meer.

Preservatie, conservatie en restauratie van de archiefbescheiden maken een voortdurend onderwerp van bezorgdheid van het archiefbeheer uit. Er moeten prioriteiten worden gelegd bij de keuze welke documenten het meest dringend aan restauratie toe zijn.

De bezoekersregistratie kan eveneens beschouwd worden als een vast onderdeel van het archiefbeheer. De nauwkeurige analyse van de bestudeerde onderwerpen kan een richtlijn geven bij het bepalen van prioriteiten inzake inhoudelijke, wetenschappelijke ontsluiting van archiefreksen.

1. 2. De wetenschappelijke ontsluiting van archiefreksen

De aanmaak van wetenschappelijke inventarissen behoort nog steeds tot de basistaken van een archiefdienst. Bij het inventariseren worden de archief-eenheden inhoudelijk en materieel beschreven volgens bepaalde archivistische grondregels. Op enkele archiefreksen worden nog eens afzonderlijke indices op persoons-, plaats- en zaaknamen gemaakt. Bij andere specifieke archiefreksen kan een meer diepgaande analyse, in de vorm van regesten, een absolute noodzaak zijn. Geen enkele vorser heeft er immers een boodschap aan te weten dat archiefnummer 301/26 een *jaarregister met schepenakten van de keure* is,

---

⁴ *Stadsarchief Gent 175 jaar, 1992*. In het kader van de wet op de openbaarheid van bestuur en de inzage van bestuursdocumenten wordt momenteel wel gewerkt aan een nieuw archiefreglement.

indien er geen enkele ontsluiting bestaat van de vele honderden akten in één dergelijk register. Het regist, een korte inhoudelijke analyse per akte, is hiervoor de aangewezen, zij het vrij arbeidsintensieve oplossing.

1. 3. De publieke dienstverlening

In de leeszaal worden de archiefstukken in lezing gegeven. Hiertoe dienen degelijke inventarissen, indices en/of regestenlijsten voorhanden te zijn. Er is ook een uitgebreide naslagbibliotheek aanwezig (ca. 30000 banden) over de geschiedenis in het algemeen en over de Gentse geschiedenis en kunstgeschiedenis in het bijzonder. Archiefdocumenten, prenten, foto's, en zo meer worden regelmatig tijdelijk in bruikleen gegeven voor tentoonstellingen. Een vlotte afhandeling van deze administratieve procedure en een registratie van de uitgeleende eenheden zijn hierbij van groot belang.

De zwakke plekken in de werking

De overstap naar de automatisering van het archiefbeheer en van een aantal andere taken, dient een verbetering van de bestaande toestand te betekenen.

1. Er is momenteel een te groot tijdsverloop tussen de ontvangst van de overdrachtenlijst en de vervaardiging van de uiteindelijke inventaris. Anders geformuleerd: de onnauwkeurige, vage en onvoldoende beschrijvingen van de overdrachtenlijsten vormen de oorzaak van overbodige handelingen (verkeerde dossiers worden uit de depots gehaald en in lezing of in bruikleen gegeven) of van latere foutieve beschrijvingen bij de opmaak van een inventaris (de afstand tot het stuk en zijn administratieve betekenis/kader is te groot geworden). Een correcte overdrachtenlijst die de geijkte terminologie⁵ hanteert, essentiële begin- en einddata van dossiers noteert en dit alles laat vergezellen van een omschrijving van de archiefvormer, kan de weg naar een latere inventarisatie aanzienlijk effenen. Een omvangrijke achterstand op het vlak van de inhoudelijke ontsluiting - vooral van de moderne archieven - is momenteel de realiteit.
2. Een gebrekkige organisatie van de bruikleenaanvragen door de stadsdiensten veroorzaakt veel ergernisverwekkend tijdverlies, over en weer gehol naar de depots, zoekwerk, en zo meer. De manuele registratie van de aanvragen (met het risico van fouten, slordigheden en nalatigheden), het niet steeds systematisch plaatsen van een bruikleenfiche in het depot en de moeilijkheden bij het juist terugplaatsen van een dossier dat uit breekleen is teruggekomen, zijn onderdelen van een prangend probleem.
3. De inventarissen van de archiefreksen van het oud archief (voor 1796) stralen de geest uit de van 19de eeuw. Zij zijn veelal in het Frans opgemaakt en erg onbruikbaar. Zij vertonen nogal wat fouten in de beschrijvingen. Termen die bijvoorbeeld doorgaans gehanteerd worden om een materiële vorm aan te geven (zoals 'een lias') kunnen in die inventarissen met het

---

⁵ COPPENS, H., 1990 en *Lexicon van Nederlandse Archieftermen*, 1983.

grootste gemak een inhoudelijke beschrijving van een stuk vervangen. Het aanvragen van de verkeerde stukken is hiervan een rechtstreeks gevolg. Bijkomend gevolg is het voortdurend overbodig uithalen van archiefstukken, met alle risico's op beschadiging en op foutief terugplaatsen vandien.

4. Het ontbreken van regesten maakt grote archiefreeksen nauwelijks toegankelijk voor een gemiddeld archiefbezoeker.

2. Dulle Griet als oplossing

Problemen zoals personeelstekort zullen vanzelfsprekend niet door de automatisering worden opgelost. De automatisering biedt daarentegen wel een geschikt en goed werkinstrument waarmee - ongeacht het personeelsaantal - vorderingen kunnen gemaakt worden op alle werkterreinen.

De markt voor de automatisering van archiefdiensten op stedelijk of gemeentelijk niveau is erg beperkt. Enkele jaren geleden maakte het Stadsarchief kennis met *askSam*, het automatiseringsproject (in hoofdzaak inventarisatie) dat draait in het gemeentearchief van Gouda⁶ en nu ook in het Stadarchief van Brugge. Enkele nadelen van dit programma deden ons van het pakket afzien: het was niet relationeel (geen verbanden tussen tabellen leggen), het draaide niet in een Windowsomgeving en er was nogal wat programmeerkennis nodig voor het verrichten van zoekopdrachten. In overleg met de Coördinatie dienst, die alle informaticatoepassingen van de stad ondersteunt, begeleidt en coördineert, werd de ingrijpende beslissing getroffen een eigen toepassing te ontwikkelen, op maat van het Gentse Stadsarchief gesneden. Enkele jaren later is Dulle Griet een feit en een begrip: het lijkt in zich de intenties te verenigen van twee Nederlandse toepassingen⁷: MAIS⁸ - Micro Archief Inventarisatie Systeem, ontwikkeld ter ondersteuning van het inventarisatiewerk, en ARCHEION⁹, het archiefbeheersysteem van de Nederlandse Rijksarchiefdienst (met uitzondering van het aspect 'inspectie') dat ook binnen de Belgische Rijksarchieven wordt gebruikt. Specifieke Belgische voorbeelden zijn ver te zoeken en er is weinig vakliteratuur voorhanden¹⁰. Het Stadsarchief van Antwerpen is ingeschakeld in het Telepolis-initiatief en werkt zelf met het programma *Documentum* waarbinnen hun toepassing de naam *Floris* meekreeg. De toepassing Dulle Griet is ondertussen

---

⁶ VAN DER SAAG, B. J., 1988, p. 325-330.

⁷ KEVERLING BUISMAN, F., 1988, p. 274-280.

⁸ HOL, R.C., 1988, p. 281-296; meer in het bijzonder p. 289-291 en HOFMAN, J., 1986, p. 298-302.

⁹ HOFMAN, J., 1988, p. 308-314; meer in het bijzonder p. 308-314. Zie ook HOL, R.C., 1988, p. 291-293.

¹⁰ PAIRON, E. & SCHOUPS, I., 1986, p. 18-22 geven een beknopte stand van zaken in Nederland en België. Op het niveau van de provincies verscheen CROMBE, I., 1991, p. 121-129. Een praktijkvoorbeeld uit de wereld van de universiteitsarchieven verscheen pas in 1996: COULIER, J., 1996, p. 131-141.

ARCHIEFBEHEERSSYSTEEM GENT

in gebruik in de archiefdiensten van de provincies West- en Oost-Vlaanderen en wordt tevens voor inventarisatie o.a. van de fototheek gebruikt in het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Gent). Dulle Griet werd tevens voorgesteld op de beurs *Informatie 97* in de Koninklijke Bibliotheek (17-18 september 1997) en op de *Table Ronde* van de *Internationale Archiefraad* in Stockholm (Zweden, 9-12 september 1998).

3. Het archiefbeheersysteem Dulle Griet

Dulle Griet bestrijkt een aantal werkterreinen die over diverse modules zijn uitgespreid. Zij overstijgen het niveau van het strikte archiefbeheer. De hoofdindeling is als volgt: het archiefbeheer, de inventarisatie en de publieke dienstverlening.

3. 1. Het archiefbeheer

In een middelgrote stad met een gedecentraliseerd archiefbeheer en stadsdiensten die beschikken over een minieme archiefbergruimte, bedraagt de toestroom van dossiers naar de depots van het Stadsarchief jaarlijks ongeveer een kwart kilometer. Deze dossiers worden momenteel nagenoeg zeker ongeschoond overgebracht en er is zeker op de diensten geen selectie ter bewaring of vernietiging doorgevoerd¹¹. De aangroei van de verzamelingen via aanwinsten, schenkingen of aankoop is eveneens aanzienlijk. In beide gevallen streeft het Stadsarchief ernaar om de burger zo snel mogelijk - soms nog dezelfde dag - een up-to-date overzicht aan te bieden van de evolutie van de bestanden. Zijn de stukken dan niet steeds openbaar, dan zijn de informatie over hun aanwezigheid in het Stadsarchief en een summier inhoudelijke omschrijving dat althans wel.

3.1.1. De module voor de registratie van **Overdrachten en Aanwinsten** biedt diverse mogelijkheden:

1. het direct bijwerken van het *aanwinstenregister* aan de hand van het invullen van een scherm met een vast formaat. Een uitprint hiervan ligt in de leeszaal ter inzage.
2. Automatische plaatsingslijsten worden aangemaakt:
3. Automatische berekening van de omvang van de overdrachten (aangroei):
4. Registratie van de bewaartermijnen die de diensten zelf opgeven.

---

¹¹ Aan dit prangend probleem wordt vanaf het najaar 1997 op grote schaal een start van een oplossing geboden. Een basisvorming *Archiveringstechnieken* (2 u) maakt een vast onderdeel uit van de nieuwe opleiding *Secretariaatsorganisatie*. Momenteel zijn er reeds 300 inschrijvingen. Het onderdeel 'archiveringstechnieken' moet een eerste stap zijn in een sensibilisering van de stadsdiensten ten opzichte van de problematieken van schonen en van selectie ter bewaring of vernietiging. In een volgende fase zal gestreefd worden naar een verplichte, grondige archiefopleiding voor minimaal één archiefverantwoordelijke per dienst.

5. Registratie van de diverse soorten drager (andere dan papier).
6. Er is een koppeling voorzien naar een bestand **B & V lijsten** waarin de richtlijnen uit de lijsten met adviezen voor bewaren en vernietigen van gemeentearchieven zijn opgenomen¹².

De plaatsingslijsten en berekeningen van de aangroei van de verzamelingen zijn instrumenten in het archiefbeheer en kunnen gebruikt worden om bijvoorbeeld de benodigde depotruimte voor de komende jaren in te schatten. Voor de opmaak van allerlei jaarverslagen is deze automatische rapportering erg handig.

3.1.2. De module **Vernietigen** registreert zowel de aanvraag tot vernietigen van archiefbescheiden vanuit de stadsdiensten (zogenaamde 'administratieve vernietigingen') als de vernietigingen die door de archiefdienst zelf worden uitgevoerd. Het grote verschil tussen beide is dat bij 'administratieve vernietigingen' de dossiers nooit in de depots van het Stadsarchief zijn beland en dat het afvoeren ervan geen weerslag heeft op de totaliteit van de archiefverzamelingen in het Stadsarchief. In functie van latere inventarisatie dient hiervan wel een spoor bewaard te worden. Voert de archiefdienst daarentegen dossiers af, dan heeft dit wel een weerslag op de totaliteit. Een reflectie van deze vernietigingen in het **Archiefbestand** is dan ook noodzakelijk.

De module biedt de volgende mogelijkheden:

1. het direct bijwerken van een *register van vernietigingen* aan de hand van een scherm met een vast invulformaat. Een uitprint hiervan is onmiddellijk beschikbaar.
2. in geval van vernietigingen door de archiefdienst, wordt bij de dossiers in kwestie in het Archiefbestand een melding geplaatst 'vernietigd op + datum'; de beschrijvingen blijven evenwel opgenomen in het **Archiefbestand**.
3. automatische rapportering: lijsten van vernietigde bestanden en berekening van de omvang van de vernietigingen per jaar.

3.1.3. De module **Bruikleen administratie** reguleert, stroomlijnt en controleert het drukke bruikleenverkeer tussen de stadsdiensten en het Stadsarchief: per jaar zijn gemiddeld honderdvijftig tot tweehonderd dossiers 'onderweg'. Vaak gaat het om diensten met een grote dossierproductie en een hoge frequentie van overdracht naar de archiefdienst: de diensten bouwaanvragen, personeelszaken en financiën.

3.1.4. De module **Restauratie** heeft een gelijkaardige bedoeling: het registreren van de archiefstukken die in restauratie zijn gegaan. Deze gegevens moeten vanzelfsprekend een reflectie in het **Archiefbestand** geven; daar moet eveneens zichtbaar zijn wanneer het stuk wordt terugverwacht. Een 'restauratiebewijs'

---

¹² MARECHAL, G., *Bewaren en vernietigen van gemeentearchieven. Richtlijn en advies*, Brussel, 3 dln.

ARCHIEFBEHEERSSYSTEEM GENT

wordt automatisch uitgeprint. De automatische rapportering drukt een lijst uit van archiefstukken in restauratie.

3.1.5. De module **Bezoekersregistratie** hanteert eveneens een vast invoerscherm. Jaarlijks wordt iedere bezoeker opnieuw ingeschreven bij het eerste bezoek aan de leeszaal. De inschrijvingen worden automatisch genummerd. Per bezoeker worden een aantal identificatiegegevens vastgelegd, louter voor administratieve verwerking. Daarnaast worden gegevens ingezameld over het bestudeerde onderwerp. Indien de bezoeker werkt aan een eindverhandeling, een doctoraat of een publicatie, worden ook deze gegevens geregistreerd. Zo wordt de verwerking in functie van de jaarverslagen een vlotte aangelegenheid.

De bezoekersregistratie is eveneens gekoppeld aan de **Zoekmodule** voor de bezoekers (zie verder). Wil een bezoeker een opzoeking verrichten in de geautomatiseerde bestanden, dan voert de computer eerst een controle uit of deze bezoeker wel ingeschreven is. Wie nog niet ingeschreven is, wordt onherroepelijk richting leeszaalvoorzitter gestuurd om alsnog aan deze formaliteit te voldoen.

Het leeszaalreglement bepaalt dat van elke publicatie waarin materiaal van het Gentse Stadsarchief is verwerkt, een exemplaar aan de archiefbibliotheek moet worden geschonken. Deze bezoekersregistratie maakt het gemakkelijk om in een handomdraai een uitprint te krijgen van de publicaties in voorbereiding. Opvolging hiervan gaat vlot doordat meteen de adressen van de vorsers beschikbaar zijn.

Het systematisch navraag doen naar het onderwerp van de opzoekingen is een handig instrument om prioriteiten te bepalen op het vlak van de wetenschappelijke ontsluiting en van restauratie: welke archiefreeksen worden het meest geraadpleegd, hoe zit het met de beschikbare toegangen en in welke de toestand verkeren van de archiefstukken? Wat moet snel op microfilm worden overgenomen?

3.1.6. De module **Bruikleen aan derden** registreert de bruikleen van archiefstukken en stukken uit de iconografische collecties voor tentoonstellingen. Wanneer een stuk voor een beperkte tijd in bruikleen gaat en dus niet zal kunnen geraadpleegd worden in de leeszaal, moet een spoor hiervan zijn in het **Archiefbestand**; de vermelding verschijnt dan ter plekke 'in bruikleen'.

3.1.7. De module **Bibliotheek** stelt een beschrijvingsformaat ter beschikking van de archiefbibliotheek. Dulle Griet maakt niet alleen titelbeschrijvingen mogelijk maar ook het excerpteren van tijdschriften en/of verzamelwerken.

3.2. Inventarisatie

3.2.1. **Module Archievenoverzicht** In de eerste plaats is het voor de vorser van belang kennis te maken met de inhoud van een archiefdepot. Een archievenoverzicht is hiertoe een aangewezen instrument. Per archiefreeks krijgt de bezoeker een summier inhoudelijke beschrijving, wordt de archiefvormer geïdentificeerd met een overzicht van zijn takenpakket. De omvang van de reeks in uiterste data en lopende meter wordt aangegeven, evenals eventuele verbanden met andere reeksen. Deze gegevens stellen een wetenschappelijk geïnteresseerde vorser in staat de geraadpleegde documenten naar waarde te schatten en deze te plaatsen binnen de administratieve context van hun ontstaan.

3.2.2. De module **Archiefbestand** voorziet in een vast invoerscherm voor de inventarisatie van afzonderlijke archiefstukken en/of reeksen.

Dit invoerscherm vereist enige formele uitleg:

1. de identificatiegegevens van de reeks:

- de reekscode (nummer of letter)
- een jaar (bij integratie van overdrachtenlijsten in archiefbestand)
- een subnummer en/of -letter
- een oud nummer (voor de opmaak van concordantielijsten)
- de automatische berekening van de archiefcode: reekscode/jaar/subnummer/subletter

Bij het intikken van de reekscode wordt automatisch de reeksbenaming opgehaald uit het identificatiebestand **reeks**.

2. de openbaarheid van de stukken:

Momenteel wordt in het Stadsarchief voorlopig nog het Collegebesluit gehanteerd dat stukken ouder dan het jaar 1913 openbaar zijn; de raadpleging voor recentere stukken vereist nog steeds een formele toestemming van het College van Burgemeester en Schepenen¹³. Stukken uit het oud archief zijn sowieso openbaar. Is toelating nodig dan verschijnt dit meteen op het scherm.

3. de opmaak van de beschrijvingen:

Om een intellectueel eigendom over het werk van de archiefmedewerkers te kunnen laten gelden, wordt per beschrijving de mogelijkheid geboden om een naam te kiezen uit een vervolgkeuzelijst. Dit is meteen ook een zeer handig instrument om eventueel 'daders' op te sporen van terugkerende fouten bij de opmaak van de beschrijvingen. Een gepersonaliseerde aanpak van de problemen wordt hierdoor mogelijk.

---

¹³ Zie noot 3.

ARCHIEFBEHEERSSTEEEM GENT

4. de registratie van de archiefvormer:

De ordening van de archieven van de stad voor de moderne periode (vanaf 1796) is zeker niet de weerspiegeling van de 'oude' administratieve orde¹⁴. Omstreeks 1863 riep de Gemeenteraad een adviescommissie in het leven met de opdracht een onderwerpenstelsel uit te bouwen volgens hetwelke de vele honderden rondslingerende dossiers in de wandelgangen, kelders en op de zolder van het stadhuis, moesten geordend worden. Dit onderwerpenstelsel hield geenszins rekening met de herkomst van deze dossiers met als gevolg dat onze moderne archiefreeksen een amalgaam vormen van diverse archiefvormers. Is een materiële herordening dan een totaal ondenkbare zaak, een intellectuele herordening op basis van het traceren van de diverse archiefvormers binnen één reeks kan althans een steentje bijdragen tot een betere kennis van de werking van de stadsadministratie in de 19de eeuw. Aldus komt de archiefdienst een stapje dichtertot echt gestructureerde zoekmogelijkheden op basis van de archiefvormers - iets wat momenteel nagenoeg ondoenbaar is. Een archiefbestand als één grote verzamelbak van beschrijvingen zonder enige onderlinge structuur heeft immers geen enkel nut; pas het plaatsen van de beschrijvingen tegen de achtergrond van de diverse archiefvormers en hun onderlinge samenhang, kan een echte valorisatie van de archiefreeksen betekenen¹⁵.

5. mogelijkheid om verzamelbeschrijvingen te maken:

De knop 'reeks/serie' brengt een nieuw invoerscherm waarbij kan aangegeven worden over welke archiefnummers de reeks of serie zich uitstrekt; een verzamelbeschrijving kan worden ingevoerd. De computer maakt automatisch het benodigde aantal beschrijvingen aan, waarbij alleen de wijzigingen per beschrijvingen dienen te worden ingevuld (bijvoorbeeld een andere datum).

6. het beschrijven¹⁶ van de stukken:

Voor de beschrijving van de *redactionele vorm* ('redactie') en van de *uiterlijke vorm* heeft de archiefdienst besloten het gebruik van de geijkte archiefterminologie¹⁷ af te dwingen. De mogelijkheden voor de beschrijvingen van de uiterlijke vorm zijn op dezelfde wijze aan banden gelegd. Bij de *datering* worden beginjaar en eindjaar van een dossier of stuk gevraagd. Ontbrekende jaren kunnen in het veld 'opmerkingen' worden genoteerd. Het veld 'eeuw' moet manueel ingevuld worden en staat aan de bezoeker toe het systeem op eeuw te bevragen.

---

¹⁴ CHARLES, L., 1993, vooral p. 56-61.

¹⁵ HORSMAN, P., 1986, p. 107-113; JANSSENS, G., 1991.

¹⁶ *Lexicon van Nederlandse Archieftermen*, 1983, definitie nr. 7: 'het opsommen van de archivalische kenmerken van een archiefbestanddeel' (redactionele vorm, inhoud, datering, ontwikkelingsstadium en uiterlijke vorm).

¹⁷ *Lexicon van Nederlandse Archieftermen*, 1983 en COPPENS, H., 1990.

7. het archiefbeheer:

De mogelijkheid is voorzien om tot op het niveau van het stuk aan te geven hoelang het moet bewaard worden en wanneer het eventueel mag vernietigd worden.

Is een dossier of een stuk vernietigd, dan verschijnt op deze plaats een nota 'vernietigd ja op + datum'. Is een dossier in bruikleen (administratie, restauratie of tentoonstelling) verschijnen hiervan meldingen op deze plaats.

8. het toekennen van trefwoorden:

Hoewel de archiefdienst ervoor gekozen heeft om voorlopig geen werk te maken van de bouw van een thesaurus, is de mogelijkheid voorzien om trefwoorden (maximaal 10 per beschrijving) toe te kennen. Slechts één persoon heeft toelating om op dit niveau te werken. Zonder strikte controle hierop ontstaat het fenomeen *garbage in, garbage out*¹⁸. Het onderhoud van een dergelijke thesaurus vraagt echter zoveel aandacht en zorg dat daar momenteel geen prioriteit kan aan gegeven worden. Niettemin kan de bezoeker in de **Zoekmodule** gebruik maken van de trefwoorden die wel toegekend zijn op basis van de beschrijvingen - als extra zoekinstrument.

Diepere ontsluiting Binnen de module **Archiefbestand** zijn twee submodules in het leven geroepen om bepaalde archiefreeksen dieper te kunnen ontsluiten. Het gaat meer bepaald om de reeks van enkele duizenden **oude bouwaanvragen** (17de-18de eeuw) waarvan een diepgaande analyse beschikbaar is; deze reeks staat in de top 10 van de meest geraadpleegde archiefstukken. Een degelijke inhoudelijke ontsluiting van de reeks - die momenteel alleen een ordening op straatnaam heeft - zal het nodeloos verhandelen van de broze documenten en tekeningen stopzetten. Een tweede vorm van diepgaande ontsluiting is de mogelijkheid om een '**regestenbestand**' aan te leggen van bepaalde archiefreeksen, met name bijvoorbeeld van de akten van de vrijwillige rechtspraak van de schepenen van de keure. Eén jaarregister kan honderden akten bevatten en het Stadsarchief bewaart honderden dergelijke jaarregisters, waarop momenteel nauwelijks enige bruikbare toegang bestaat.

3.2.3. De module **Documentatiebestand** is in het leven geroepen voor de beschrijving van de verschillende iconografische en audiovisuele collecties. We denken hierbij aan: de fototheek, de historisch-topografische Atlas Goetghebuer, het Prentenkabinet, de verzameling (prenten) De Keyzer, de verzameling (aquarellen) Wynants, de geporseleinde kaarten, de prentbriefkaarten, de audiovisuele documenten, de affiches ...Op basis van de bestaande fiches met beschrijvingen is voor elk van deze collecties een invoerformaat aangemaakt. Anders dan bij de beschrijving van archiefstukken is veel meer plaats ingeruimd voor aspecten zoals de auteur, de uitvoerder, de drukker of uitgever, de gebruikte

---

¹⁸ HORSMAN, P., 1986, p. 110-111.

techniek, de afmetingen (van belang in functie van bruiklenen voor tentoonstellingen), de datering van de afbeelding op het document en van de aanmaak ervan, en zo meer.

3.3. De publieke dienstverlening

Een stedelijke archiefdienst is een openbare instelling. Een bezoeker van de leeszaal is op zoek naar informatie. Soms wil hij een zeer eenvoudig en liefst snel antwoord. Anderen hebben een complexe vraagstelling. Het antwoord hierop is vaak een langdurig, lastig en creatief karwei. Weinig bezoekers liggen echter wakker van begrippen als archiefvormers en inventarissen, terwijl archivariissen juist wel in die termen de archiefbescheiden bestuderen en analyseren. Het behoort tot de taken van een archiefdienst om die kloof op diverse manieren te proberen dichten. Allerlei cursussen en opleidingen kunnen in dit kader een belangrijke rol spelen. De automatisering echter evenzeer¹⁹. Het spreekt vanzelf dat een computer beter geschikt is om een antwoord op het eerste type vraag te leveren, dan op het tweede type. Een computer kan immers nooit in de plaats treden van het brein van de onderzoeker. De domme computer kan niet het denkwerk van de vorser doen. Hij moet zelf de waarde van de resultaten van zijn vragen aan de technologie kritisch afwegen, historische kritiek toepassen, en zo meer. Het antwoord dat hij krijgt, is ook maar een beschrijving van een archiefstuk en niet het archiefstuk zelf. Problemen van paleografische aard zullen derhalve altijd blijven bestaan. Met andere woorden: de computer is niet de *deus ex machina*, niet de hoge hoed waaruit de geschiedenis als een konijntje tevoorschijn wordt getoverd.

Een leeszaalbezoeker zal Dulle Griet alleen maar leren kennen via de **Zoekmodule**²⁰. Een eerste onderdeel van de zoekmodule is de controle op de registratie van de leeszaalbezoeker. Het aanmeldingsscherm van de zoekmodule vraagt om identificatie van de bezoeker (zie eerder). Wie nog niet officieel ingeschreven is in de leeszaal, krijgt geen toegang tot het systeem. Na de formaliteit van het aanmelden krijgt de bezoeker de keuze om op drie verschillende modules: **archievenoverzicht**, **zoeken in bestanden** (= archiefbestand, iconografische bestanden, oude bouwaanvragen of regesten) of **vrij zoeken**.

3.1.1. De module **Archievenoverzicht** Deze module staat de bezoeker toe om als het ware te gaan bladeren in een overzicht van de archiefreeksen in het Stadsarchief (zie eerder).

---

¹⁹ HORSMAN, P.J. & SIGMOND, J.P., 1988, p. 138-147; SIGMOND, J.P., 1986, p. 282-297.

²⁰ Het spreekt vanzelf dat alle traditionele zoekinstrumenten als inventarissen, indices en regesten ter beschikking zullen blijven van de vorser. Niemand zal ooit verplicht worden zich uitsluitend te behelpen met de computer.

3.1.2. De module **Vrij zoeken** De module 'vrij zoeken' werkt met een database waarin alle beschrijvingen zijn geïntegreerd van archiefeenheden, iconografische documenten en bibliotheektitels. Dit evenwel zonder enige aanduiding van onderlinge hiërarchie of structuur; de enige ordening die de computer aanbrengt, is de aanduiding tot welk bestand zij behoren: het archiefbestand, de naam van de iconografische verzameling of de bibliotheek.

Vrij zoeken kan voor diverse types bezoekers een handig instrument zijn:

- de groeiende groep mensen die zonder enige voorkennis omtrent het archief, de inhoud van de verzamelingen of de geschiedenis van de stad informatie over een bepaald onderwerp proberen te vinden.

- wie een illustratie bij een publicatie zoekt of een tentoonstelling samenstelt, is vaak evenzeer geïnteresseerd in archiefmateriaal als in iconografische elementen. Een database die meteen de twee combineert, betekent tijdwinst voor dit soort onderzoeker.

- ook de leeszaalvoorzitter kan gebaat zijn bij een snel werkinstrument om telefonische vragen summier te beantwoorden.

Het 'vrij zoeken' heeft zijn beperkingen. Het systeem kan enkel worden bevraagd op het element 'naam van het bestand' en op om het even welk woord uit de beschrijving. In een fractie van seconden gaat de computer op zoek naar het antwoord en de bezoeker krijgt de resultaten op het scherm: 'x-aantal beschrijvingen beantwoorden aan uw vraag'. Tegen betaling kan hij dit zoekresultaat afdrukken. Overschrijdt de uitprint de tien pagina's, dan wordt de bezoeker gewaarschuwd en kan hij zich nog eens bedenken. Een nauwkeuriger vraagstelling kan wellicht de kosten drukken.

3.1.3. De module **Zoeken in bestanden** Geroutineerde leeszaalbezoekers, of vorsers met een degelijke kennis van de archiefverzamelingen, zullen sneller gericht gaan zoeken. Zij maken een bewuste keuze welke bestanden zij wensen te raadplegen. Sommigen willen alleen het archiefbestand raadplegen en hebben geen enkele belangstelling voor iconografische documenten; anderen, bijvoorbeeld vorsers die met een project van huizenonderzoek²¹ bezig zijn, zullen eerder grijpen naar het bestand 'oude bouwaanvragen'.

Het zoeken in alle andere bestanden verloopt op dezelfde wijze. Om de gang van zaken te vereenvoudigen, wordt hier uitsluitend gewerkt aan de hand van het **Archiefbestand**.

Het zoekscherm ziet er compleet anders uit. De criteria waarop kan gezocht worden zijn ook uitgebreider dan bij het 'vrij zoeken': De bezoeker kan kiezen om slechts op één criterium te zoeken of op een combinatie van verschillende criteria en zelfs om zijn zoekresultaat te gaan verfijnen, indien het resultaat te uitgebreid of te weinig zeggend zou blijken te zijn. Een 'Help-scherm' zet zelfs de meest onhandige leek vlot op weg.

---

²¹ CHARLES, L., e.a., 1994.

ARCHIEFBEHEERSSYSTEEM GENT

1. zoeken op trefwoord De gebruiker kan terugvallen op de **index** van de trefwoorden. Deze index kan trouwens geraadpleegd worden op 'losse woorden' (bijvoorbeeld: toren) en op 'aaneenschakeling van woorden' (bijvoorbeeld: openbare verkoop van grond).
2. zoeken op archiefvormer In de mate dat de archiefvormers bekend zijn, kunnen zij als zoekcriterium ingeschakeld worden. In het huidige stadium van inventarisatie zal dit criterium - zeker voor de moderne archieven - nog bitter weinig vruchten afwerpen. Naarmate de inventarisatie vordert, zal het begrip archiefvormer evolueren tot een onmisbaar basiscriterium bij het zoeken. Beter dan een trefwoord dit kan, brengt een archiefvormer een echte, administratief verantwoorde structuur in de archiefbescheiden aan.
3. zoeken op eeuw Bij iedere archiefbeschrijving wordt een eeuwaanduiding ingevuld. Het systeem louter op eeuw raadplegen heeft niet veel zin, doch in combinatie met andere criteria, zoals archiefvormer of een woord uit de beschrijving, komt de vorser al heel wat verder.
4. zoeken op beginjaar of eindjaar Dit zoekelement zal wellicht meestal ook in combinatie met andere zoekfactoren worden gehanteerd. Soms kan het van belang zijn een onderscheid te maken in de archiefproductie van een welbepaalde archiefvormer op basis van een bepaald jaartal of vanaf een bepaald jaar, of tussen twee jaartallen in.
5. zoeken op reeks De knop 'reeks' brengt de vorser naar een bestand met een summiere omschrijving van de inhoud. Een klik met de muis op een bepaalde reekscode maakt meteen een selectie van de archiefbeschrijvingen. Gedetailleerder zoeken kan dan nog gebeuren door één of meerdere van de andere zoekcriteria te gebruiken.
6. zoeken op beschrijving Een bezoeker kan elk willekeurig woord loslaten op het systeem. De omvang van het antwoord zal natuurlijk navenant zijn. Hoe nauwkeuriger de woordkeuze hoe selectiever het antwoord.

Wanneer de zoekresultaten op het scherm verschijnen, krijgt de bezoeker steeds de kans om vier dingen te doen:

1. het zoeken verfijnen: De computer haalt de zoekcriteria op het vorige zoekscherm terug. De vorser kan eventueel bijkomende criteria invullen en een nieuwe zoekopdracht geven.
2. Meer info vragen: Het klikken op deze knop brengt de bezoeker naar het invulscherm van het **Archiefbestand**, waar een aantal velden onzichtbaar zijn gemaakt. Hij kan er specifieke zaken bekijken, bijvoorbeeld: de toegekende trefwoorden of elementen uit het veld 'opmerkingen', of het dossier wel aanwezig is, en zo meer.
3. het zoekresultaat afdrukken: Het systeem controleert het aantal pagina's en toont de prijs op het scherm. Wil de vorser meer dan tien pagina's afdrukken, dan kan dit doch hij ontvangt een waarschuwing.
4. de knop 'klaar': De bezoeker krijgt de keuze tussen 'opnieuw zoeken' of volledig stoppen met zoeken. Bij 'opnieuw zoeken' krijgt hij opnieuw een leeg zoekscherm. Bij 'stoppen met zoeken' wordt het aanmeldingsscherm voor de volgende bezoeker klaargezet.

4. De toekomst

4. 1. Communicatie met de stadsdiensten

In een aanloopfase zal de communicatie verlopen via een run-time versie van de toepassing. De gegevens kunnen eenvoudig op diskette worden uitgewisseld. De Stad Gent koestert plannen om alle stadsdiensten onderling te verbinden in **Intranet**, een intern netwerk. Op dat ogenblik wordt directe gegevensuitwisseling van dienst tot dienst mogelijk. Voor de overdrachten naar de archiefdienst en voor het verrichten van bruikleenaanvragen zal dit een aanzienlijke tijdswinst betekenen. Overdrachtenlijsten kunnen meteen via de computer doorgestuurd worden naar het Stadsarchief. Daar vindt een controle plaats op de beschrijvingen, de archiefcodes worden toegekend en het geheel kan in korte tijd meteen in het Archiefbestand worden geïmporteerd. De bijgewerkte overdrachtenlijst belandt direct terug op de verzendende dienst. Zo boekt ook de archiefdienst aanzienlijke winst en zijn voor de vorsers onmiddellijk de beschrijvingen van nieuw overgedragen dossiers beschikbaar.

Bij bruikleenaanvragen zal de aanvragende dienst meteen op het scherm kunnen vaststellen of een dossier reeds in bruikleen is of niet. Ook hier weer wordtodeloos heen en weer geroen, over en weer getelefoneer overbodig. Niet alleen tijdsbesparend maar ook kostenbesparend.

4. 2. Betekenis voor de diensten zelf

4. 2.1. Beheer van het eigen dienstarchief Iedere dienst zal een run-time versie ter beschikking krijgen. De **inventarisatiemodule** voor het archiefbestand kunnen zij - in een aangepaste vorm - hanteren voor de opmaak en het bijhouden van de eigen (dossier)inventaris. De juiste terminologie voor de beschrijvingen is meteen voorhanden; in functie van de opmaak van de **overdrachtenlijst** voor de archiefdienst betekent dit meteen ook een flinke tijdswinst. Daarenboven zorgen de krachtige **zoekmogelijkheden** ook voor het sneller terugvinden van dossiers in het dienstarchief; zeker bij een wisselend personeelsbestand kan dit een nuttige zaak zijn of in diensten met een zeer divers en uitgebreid takenpakket. De gekoppelde gegevens over **bewaren & vernietigen** van dossiers zijn direct beschikbaar. Dit zal in de diverse stadsdiensten de problematiek een nieuw leven inblazen en andere diensten sensibiliseren.

4. 2. 2. Opleiding en vorming Het spreekt vanzelf dat de ingebruikname van een dergelijk archiefbeheerssysteem enige invloed zal uitoefenen op de mentaliteit in de diensten. Er zal aandacht ontstaan voor het eigen archief. De archiefdienst is niet van plan de stadsdiensten aan hun lot over te laten. Een opleiding wordt voorzien. De lessen 'Archiveringstechnieken' (2 u) in het kader van de opleiding 'Secretariaatsorganisatie' (10 u) en gegeven door de archiefdienst, vormen een eerste stap in de goede richting.

4.3. Betekenis voor het Stadsarchief

4.3.1. Relatie met de stadsdiensten Een goede relatie met de stedelijke administratie staat in deze tijden van snelle veranderingen, niet in het minst op het vlak van geautomatiseerde diensten en elektronische archieven, op de eerste plaats²². Een archiefdienst moet principieel zo vroeg mogelijk betrokken zijn bij de levensloop van archiefbescheiden, zeker in het geval van digitale archieven. Van dichtbij toezicht houden op de selectie verbetert de kwaliteit van de dossiers die ter permanente bewaring aan de archiefdienst zullen worden overgedragen. In het kader van een efficiënt en zuinig omspringen met de beschikbare depotruimte kan de overdracht van geselecteerde en geschoonde dossiers alleen maar winst betekenen. De nagenoeg ogenblikkelijke integratie van de (gecontroleerde) overdrachtenlijst in het **Archiefbestand** levert een onschatbare winst aan tijd en mankracht op. Daarenboven gaat essentiële kennis over het kader waarin de overgedragen dossiers zijn ontstaan, niet langer verloren: de diensten, als producenten van archief, hebben immers de dossiers tijdens hun bestaan zelf beschreven met terminologie die meteen ook in de archiefwereld begrepen wordt. Een vlotte formule voor de procedure van de bruikleenaanvragen brengt rust in een woelig water. Zowel de aanvragende dienst als het Stadsarchief hebben er baat bij dat dossiers zo kort mogelijk uit de depots afwezig zijn en dat er zo weinig mogelijk fouten en vergissingen gebeuren. Ook dit aspect wekt kosten- en tijdbesparend: minder telefoontjes over en weer en minder nutteloos heen en weer lopen, maken tijd vrij voor andere nuttiger werkzaamheden.

4.3.2. Relatie met de bezoekers Hoewel de bezoekers aan een archiefdienst alsmar veeleisender worden, kan maar ten dele aan hun verlangens tegemoet gekomen worden. De toename van de informatiemogelijkheden van onze maatschappij creëert een aparte groep archiefbezoekers, - verwend en ongeduldig - die niet meer bereid is inspanningen te doen om zelfstandig informatie op het spoor te komen. De automatisering is één van de middelen om de 'vluchtige' bezoeker snel te bevredigen. De kwaliteit van het antwoord zal navenant zijn. Meer wetenschappelijk geschoolde onderzoekers zullen ongetwijfeld een kritisch voordeel uit de automatisering kunnen halen. De archiefdienst kan allerlei initiatieven nemen om meer, betere en vlottere toegangen op de archiefbescheiden te maken. Een archiefdienst kan echter nooit het archiefonderzoek uitschakelen of archiefstukken 'fabriceren' naargelang de wens van de gebruiker. Een archiefbezoeker zal zich ermee moeten verzoenen dat de leeszaal van een archief geen documentatiecentrum of een openbare bibliotheek is, maar wel een studiecetrum met beperkte mogelijkheden op het vlak van documentatievoorziening en met hoe dan ook een totaal eigen methodiek. De geautomatiseerde opmaak en integratie van de overdrachtslijsten (kunnen fungeren als voorlopige toegang op overgedragen dossiers) maken dossiers veel

²² HOFMAN, H., 1997, p. 9-11; JONKER, R.S., 1993, meer bepaald p. 47.

LEEN CHARLES

sneller dan vroeger toegankelijk. Dat deze dossiers beschreven worden in hun dynamische fase door administratief personeel dat deze dossiers kent en weet in welk verband ze aangemaakt zijn, vergroot de mogelijkheden voor het toepassen van historische kritiek. In het kader van de openbaarheid van bestuur kan de burger beroep doen op zijn inzagerecht. Hoe beter de beschrijvingen van overgedragen dossiers, hoe makkelijker deze procedure kan verlopen.

De toepassing Dulle Griet is geen afgesloten systeem. Allerlei modules kunnen er nog aan vastgehaakt worden. Eén van de mogelijkheden die wellicht nog in de toekomst zal uitgewerkt worden, is de geautomatiseerde aanvraag van documenten in de leeszaal. Een geautomatiseerd archiefbeheerssysteem, waar zowel Stadsarchief, de bezoekers en de stedelijke diensten baat bij hebben, is een antwoord op een snel evoluerende informaticawereld. Heel wat routineklussen verlopen meer gestroomlijnd waardoor tijd, geld en mankracht vrijkomen voor andere, inhoudelijke activiteiten. Computers kunnen zeker niet dezelfde creativiteit bij het vorsingswerk in de leeszaal aan de dag leggen als het menselijk brein. Het is dan ook maar een instrument, een middel en vervangt zeker niet het historisch onderzoek *in se*.

Beknopte bibliografie

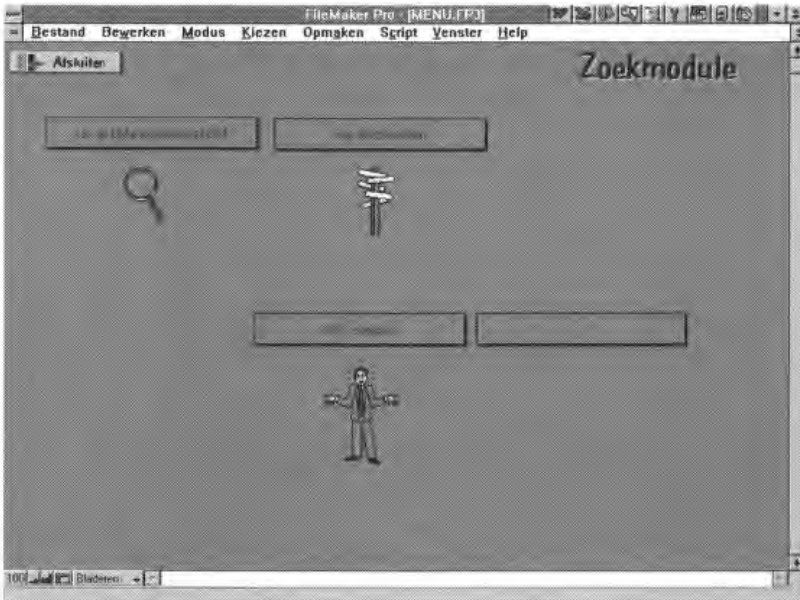
- CHARLES, L., *De oude orde verloren. De briefwisseling van het modern archief van de Stad Gent, 1794-1914* (1921), in: BAERTEN, J., SCHEELINGS, F. & VERHELST, J. (eds.), *Archiefinitiatie(f) 2. Archiefproblemen en -oplossingen. Stadsarchieven en bedrijfsarchieven*, Brussel, 1993, p. 51-66.
- CHARLES, L., e.a., *Huizenonderzoek in Gent. Een handleiding*, Gent, 1994.
- COPPENS, H., *Archiefterminologie. Archief termen voor gebruik in het Rijksarchief*, (*Miscellanea Archivistica. Manuale 5*), Brussel, 1990.
- COULIER, J., *Automatisering van de informatievoorziening voor de Raad van Bestuur. De applicatie aan de Vrije Universiteit Brussel*, in: BAERTEN, J., SCHEELINGS, F. & VERHELST, J. (eds.), *Archiefinitiatie(f) 3. Besparen en degelijk archief- en documentbeheer*, Brussel, 1996, p. 131-141.
- CROMBE, I., *Automatisatie en beheer van dynamisch archief*, in: BAERTEN, J., SCHEELINGS, F. & VERHELST, J. (eds.), *Archiefinitiatie(f) 1. Archiefproblemen en oplossingen. De eerste resultaten van de verhandelingen van de Bijzondere Licentie Archiveringstechnieken*, Brussel, 1991, p. 121-129.
- DE HERDT, R. & VANNIEUWENHUYSE, J., *Historie op perkament. Op zoek naar het verleden in het Gentse Stadsarchief*, Gent, 1988.
- HOFMAN, H., *De uitdaging van digitale bestanden internationaal beschouwd*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1997, jg. 100 nr. 2, p. 9-11.
- HOFMAN, J., *ARCHEION een archiefbeheerssysteem*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1988, jg. 92 nr. 4, p. 308-314.
- HOFMAN, J., *Het Micro-Archief-Inventarisatie-Systeem-MAIS*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1986, jg. 90 nr. 4, p. 298-302.

ARCHIEFBEHEERSSYSTEEM GENT

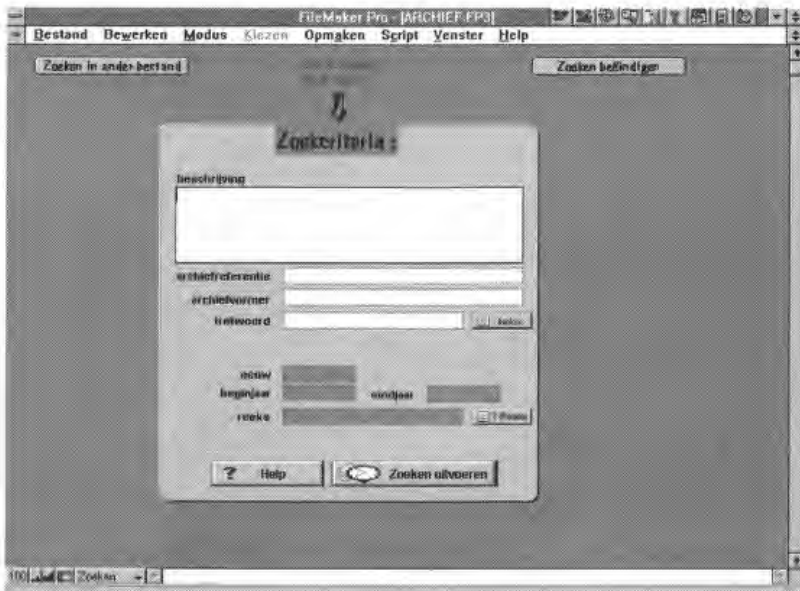
- HOL, R.C., *De lange mars van de kleine stappen*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1988, jg. 92 nr. 4, p. 281-296.
- HORSMAN, P., *Good tools shorten labour*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1988, jg. 92 nr. 4, p. 355-358.
- HORSMAN, P., *De technologie van het gezond verstand: het herkomstbeginsel en de computer*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1986, jg. 90 nr. 2, p. 107-113.
- HORSMAN, P. J. & SIGMOND, J.P., *Beheer en beschikbaarstellen. Archivaris en onderzoeker in een oud spanningsveld*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1988, jg. 92 nr. 2, p. 138-147.
- JANSSENS, G., *Archiefvorming*, in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 1991, jg. 67 nr. 2, p. 230-236.
- JANSSENS, G., *Archiefbescheiden naar waarde schatten: een kwestie van centen en van gezond verstand*, in: *Bibliotheek- en Archiefgids*, 1993, jg. 69 nr. 1, p. 14-19.
- JONKER, R.S., *Machineleesbare gegevensbestanden. Verslag van een studiedag*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1993, jg. 97 nr. 1, p. 40-50.
- KEVERLING BUISMAN, F., *Archieven en automatisering in Nederland. De stand van zaken*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1988, jg. 92 nr. 4, p. 274-280.
- Lexicon van Nederlandse Archief termen*, 's-Gravenhage, 1983.
- MARECHAL, G. (red.), *Bewaren en vernietigen van gemeentearchieven. Richtlijn en advies*, Deel I. *Burgerlijke Stand, Bevolking, Militie, Financiën*, (*Miscellanea Archivistica*, 41), Brussel, 1986; Deel II. *Personeel, Openbare Veiligheid en Inwendige Ordehandhaving, Openbare Gezondheid en Milieubeheer, Openbare Werken en Ruimtelijke Ordening, Cultuur, Toerisme, Jeugd, Sport en Recreatie*, (*Miscellanea Archivistica*, 7), Brussel, 1990; Deel III, (*Miscellanea Archivistica*, 45), Brussel, 1993.
- PAIRON, E. & SCHOUPS, I., *Handleiding voor computertoepassingen en gegevensbanken in de maatschappijwetenschappen*, Brussel, 1986.
- SIGMOND, J.P., *De speld en de hooiberg. Over ontsluiting, beschikbaarstellen en automatisering*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1986, jg. 90 nr. 4, p. 282-297.
- Stadsarchief Gent 175 jaar*, 1992.
- VAN DER SAAG, B. J., *Automatiseringstoepassingen bij het gemeentearchief Gouda, op basis van het programma askSam*, in: *Nederlands Archievenblad*, 1988, jg. 92 nr. 4, p. 325-330.

ARCHIEFBEHEERSYSTEEM GENT

afb. 3 startscherm voor de bezoeker waar een keuze kan gemaakt worden tussen zoeken in het archievenoverzicht, in diverse afzonderlijke bestanden (archief, iconografie, oude bouwaanvragen, regesten...) en volledig vrij zoeken in alle bestanden.

afb. 4 zoekscherm voor zoekopdrachten binnen de archiefdatabase. Er kan op verschillende elementen worden gezocht: een woord uit de beschrijving, archiefvormer, reeks, beginjaar, eindjaar, eeuw, trefwoorden en een archiefreferentie.

Cultuurprijs stad Gent, (28.04.1998)

Laudatio door Peter SCHOLLIERS

Zeer geachte aanwezigen, waarde mevrouw Coppejans-Desmedt.

Twintig jaar geleden begon ik met wetenschappelijk onderzoek over de lonen in de Gentse katoenfabriek Voortman - Texas in de 19de eeuw. Ik moet toegeven - nu kan dat - dat ik toen paniekeerde: ik was pas afgestudeerd en wist nog van niets. Hoe doe je dat, wetenschappelijk onderzoek? Waar begin je, welke vragen stel je, welke archieven en boeken lees je? De promotor van het onderzoek, professor Etienne Scholliers - geen familie - , raadde me aan enkele artikelen te lezen van een specialiste. Hij gaf me ook een boekje van diezelfde specialiste, met als titel "Bedrijfsarchieven op het stadsarchief van Gent", wat een inventaris is van de fondsen van de Gentse katoenfabrieken Voortman en de Hemptinne. Terloops gezegd, ik heb dit boekje ontzettend vaak geraadpleegd, in die mate dat ik de nummers van een groot aantal documenten van het fonds Voortman uit het hoofd kende.

De artikelen van doctor Hilda Coppejans-Desmedt openden voor mij - net zoals voor vele andere historici - ettelijke onderzoeksdeuren. Zonder het toen echt te beseffen, las en leerde ik over cruciale vragen waarover de geschiedkundige debatten toen handelden. Ik weet nu dat mevr. Coppejans-Desmedt niet alleen deelnam aan die debatten, maar eigenlijk een pioniersrol speelde.

Haar artikel "Incidenten rond de constructie van de eerste mechanische weefgetouwen te Gent" (uit 1959) zette meteen een toon van innovatie. De ondernemer als verspreider van nieuwe technologie wordt in de schijnwerpers

gezet. Dat gebeurt niet door het opvoeren van een heroïsche of dramatische figuur. Mevr. Coppejans-Desmedt schetst een beeld van een ondernemer met een fijne neus voor omzet en winst, die echter niet terugschrikt voor oplichting en diefstal. U kan opwerpen dat dit zeker niet een tegenstelling hoeft te zijn en dat we dit vandaag nog kennen. Zulke "menselijke" aanpak was toen echter grotendeels nieuw in de geschiedschrijving en hij brak pas goed door in de jaren 1980. Dit artikel is één van de meest inspirerende die ik ken over de Belgische economische geschiedenis. Het handelt over gerechtszaken, brevetten, booswichten, stoutmoedigheid, investeringen en streven naar winst, kredietwaardigheid, reputaties, gevangenisstraf, schulden en strategische aftochten ... allerlei leuke zaken die schril afsteken tegen de technische en afstandelijke benadering van de macro-economische cijferaaars die toen populair werden. Nu, na 40 jaar, is dit artikel nog altijd bijzonder actueel, leesbaar en wervend.

Dat betekent niet dat mevr. Coppejans-Desmedt geen oog heeft voor cijfers. Integendeel. Zij beseft goed welke waarde statistieken kunnen hebben voor de economische en sociale geschiedenis. Zij behandelt de cijfers omzichtig, wikt en weegt, onderzoekt de werkwijze en de eventueel verborgen agenda van degenen die de basiscijfers verstrekken. Haar artikel "De statistieken van Emmanuel Carolus van der Meersch over de katoenindustrie in Oost-Vlaanderen" (dat dateert uit 1962) vormt daarvan een mooi voorbeeld. Zij leidt deze statistieken uitvoerig in, peilt naar hun waarde, zet ze af tegen andere informatie en publiceert uittreksels uit brieven, rapporten en adviezen waardoor de cijfers een omkadering krijgen. Door deze grondige behandeling heeft ook dit artikel nog niets aan actualiteitswaarde verloren. Vandaag kan de historicus de cijfers gebruiken om, bij benadering, te weten hoeveel arbeiders Rosseel in 1817 gebruikte, hoeveel "mekanike weefuigen" Lousbergs in 1826 opstelde en hoeveel stukken stof werden geproduceerd, maar deze statistieken kunnen ook worden gebruikt om te onderzoeken welke bedoelingen de tijdgenoten hadden met deze cijfers. Dat klonk niet alleen vernieuwend in 1962 maar dat is het ook nog in 1998.

In de eerste helft van de 19de eeuw werd de Gentse nijverheid nauwgezet in het oog gehouden door de overheid, wat uitmondde in allerlei statistieken, rapporten en adviezen. Maar de overheid deed veel meer. Mevr. Coppejans-Desmedt onderzoekt de rol die Willem I speelde als "Promotor van de Gentse katoenindustrie" (een artikel dat in 1975 verscheen), en ook hier innoveert zij. De economische geschiedschrijving van dat ogenblik negeerde de overheid natuurlijk niet, maar zag haar niet echt een doorslaggevende rol spelen. De techniek kreeg de hoofdrol. Recent is dat veranderd, en de zogenaamde "institutionele wending" maakt momenteel het mooie weer in de internationale economische geschiedschrijving. Twintig jaar geleden had mevr. Coppejans-Desmedt dat inzicht al. In haar artikel uit 1975 peilt zij naar toltarieven, leningen, subsidies en directe bestellingen bij fabrikanten, terwijl zij allerlei instellingen (zoals het "Fonds van de Nationale Nijverheid") bestudeert. Zij besluit dat overheidsinitiatieven van beslissend belang kunnen zijn in de economische expansie, wat zonder enige twijfel het geval was in onze provincies bij het begin van de 19de eeuw.

LAUDATIO H. COPPEJANS-DESMEDT

Ik beperk me tot deze drie artikelen, maar ik zou er nog andere kunnen noemen die niet minder baanbrekend waren. Ik heb deze drie gekozen, omdat zij nieuwe onderzoekswegen openen omtrent de ondernemers, hun mentaliteit en netwerken, het belang van de techniekverspreiding, de impact van de staat en de waarde van statistieken en cijfers. Onze visie op de economische ontwikkeling van België is mede onder invloed van deze drie artikelen veranderd. En dat is een bijzondere verdienste.

Toch nog even benadrukken dat haar "Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de 18e eeuw" (gepubliceerd in 1952), dat haar synthese over "Bevolking en tewerkstelling in transformatie op het Vlaamse platteland" uit 1994 en dat haar magistrale synthese over de Belgische katoennijverheid, gepubliceerd in het prestigieuze *Zeitschrift für Unternehmensgeschichte* in 1982, zeer frequent worden aangehaald in de nationale en de internationale literatuur tot vandaag, wat allicht nog lange tijd het geval zal zijn. Dat toont de binnen- en buitenlandse faam van doctor Coppejans-Desmedt zeer goed aan. Zij heeft het 19de eeuwse Gent een plaats gegeven in de wereldhistoriografie.

Ik heb nog niets gezegd over dat andere, essentiële luik van de belangstelling van Hilda Coppejans-Desmedt, namelijk het archief. In 1957 begint zij haar loopbaan in het Gentse Rijksarchief. Haar interesse - "liefde" lijkt me overdreven, misschien is "passie" wel het meest gepaste woord - voor archiefdocumenten blijkt al uit de vele nieuwe gegevens die zij verzamelt voor haar doctoraatsverhandeling over de mechanisering van de Gentse textielnijverheid. Zij publiceert vrijwel onmiddellijk inventarissen en, wat later, beschouwende en fundamentele artikelen over de selectie van archieven, de wetgeving terzake, de overheidsarchieven en de wijze van bewaring van documenten, al dan niet van papier. Zij stelt dwingende vragen, wil orde op zaken stellen in de lawine van archieven, en neemt duidelijke standpunten in. Zij stort zich vooral op de bedrijfsarchieven die tot dan ronduit worden verwaarloosd. Dat blijkt uit de inventaris van de fondsen Voortman en de Hemptinne die ik al heb vernoemd, dat blijkt uit artikelen met titels als "'Les archives d'entreprises en Belgique. Situation et problèmes relatifs à leur conservation" (uit 1979), en dat blijkt ook uit de uitoefening van allerlei functies in wetenschappelijke organisaties die ijveren voor bewaring van bedrijfsarchieven. Haar inzet en inzichten zijn ook in het buitenland zeer gewaardeerd. Getuige daarvan zijn de bijdragen en de redactieverantwoordelijkheid in internationale tijdschriften, en de functies die ze op zich heeft genomen in internationale organisaties.

Haar passie voor economische geschiedenis en voor archieven komt samen in een werk dat een klassieker is geworden, "Gids van de bedrijfsarchieven bewaard in de openbare depots van België" (uit 1975). Deze gids vult een grote lacune aan, en heeft generaties studenten en onderzoekers toegelaten nieuwe archieven te ontdekken en te exploiteren. Onze kennis van het verleden is er zonder twijfel fel op vooruit gegaan dankzij deze gids. Ik had vandaag bijzonder graag de nieuwe versie van de gids (of het "Supplement") uit mijn tas gehaald, maar het lot - om het even zo te noemen - beslist daar anders over. Ik kan enkel

PETER SCHOLLIERS

maar met de inhoudstafel zwaaien. Die toont dat de oorspronkelijke aanpak is verruimd en dat niet alleen bedrijfsarchieven uit de openbare depots worden ontsloten, maar uit alle mogelijke instellingen - ook musea en geschiedkundige kringen bijvoorbeeld. Na publicatie van dit supplement later dit jaar, zal de sociale en economische geschiedenis van België nieuwe en sterke onderzoeks-impuls krijgen.

Mevr. Coppejans-Desmedt, ik heb met bijzonder veel genoegen de laudatio uitgesproken, en heb dat gedaan in naam van alle historici en archivariissen van het land. Dat is een aangename taak, die enkel moeite vergde omdat ik me in tijd moest beperken en dus noodgedwongen te snel over bepaalde aspecten moest heenglijden. De cultuurprijs 1997 van de stad Gent is bijzonder goed besteed.

Dankwoord van de laureate Hilda Coppejans-Desmedt

Mijnheer de Burgemeester, Mevrouwen, Mijne Heren,
Beste Collega's, Beste Vrienden,

De onderscheiding met de Cultuurprijs voor Historisch Onderzoek was voor mij een complete verrassing en heeft mij fel geroerd. Mijn eerste reactie was een ongelooflijke blijdschap, een intense vreugde niet in het minst omdat het gaat om een onderscheiding mij toegekend door Vlaanderens cultuurstad bij uitstek, de stad waar ik geboren en getogen ben, en al bewoon ik thans om familiale redenen de rand, de stad waar mijn hart is en blijft.

Maar spoedig daarop ben ik bevangen door schroom, schroom omdat sedert de laatste decennia zoveel prachtig historisch werk over of in verband met Gent is gerealiseerd, dat ik mij bij die vernieuwende, uitdiepende en hoe dan ook verrijkende productie heel deemoedig voel.

Wanneer ik meen de prijs toch te kunnen aanvaarden is het omdat ik de onderscheiding ervaar als een hommage aan de historicus-archivaris, in casu de historica-archivaresse voor wie ik hier symbool sta.

Als studente aan de Rijksuniversiteit te Gent werd mij in de traditie van de Gentse Historische School ingeprent voor vorsingswerk te steunen op betrouwbare, authentieke bronnen, wars van alle constructies hoe vernuftig ook, maar gebouwd op glad ijs. Mijn eerste ervaringen met archief heb ik opgedaan bij de voorbereiding van mijn licentiaatsverhandeling en later van mijn doctorale scriptie. De staat waarin het bronnenmateriaal toen verkeerde, respectievelijk het ontbreken ervan, deed mij inzien dat voor een wetenschapper in het archief een nog braakliggend terrein voorhanden was. Vandaar mijn keuze een carrière op te bouwen in het archiefwezen. Dit ondanks het feit dat de archivistiek ondergewaardeerd was en tot dusver ondergewaardeerd bleef, in tegenstelling tot de historiografie die hoog in het vaandel geschreven stond en nog steeds staat.

Bij het grote publiek heeft voor de enen de archivaris het imago - de beeldvorming van de archivaresse ontbreekt totaal - van een ietwat bizar personage dat in een stoffig lokaal wat zit te frunniken met perkament of zoals een ambtenaar van een ministerie mij bij een van mijn inspecties te Brussel zei "wij hebben geen archief, alleen papier en gij zijt uit op perkament". De anderen identificeren de archivaris dan weer eerder met een simpele ziel à la Jomme Dockx, waarop zelfs de "collega's" meewarig neerkijken¹. In wetenschappelijke middens wordt de archivaris nog al te uitsluitend gezien als een agent ten dienste van de geschiedenis. En onlangs was ik verbijsterd toen ik uit méér dan één geloofwaardige bron vernam dat het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek archiveringswerk beschouwt als

---

¹ Zinspeling op een televisiereeks die enkele jaren geleden liep op de B.R.T. (thans V.R.T.).

HILDA COPPEJANS-DESMEDT

“pre-wetenschappelijk”². Alhoewel archiveringswerk of archivistiek per definitie is: de wetenschap omvattende de theorie, de techniek en de werkzaamheden in verband met de zorg voor en het beheer van archiefbescheiden. Wat het begrip “pre-wetenschappelijk” inhoudt, is mij overigens niet duidelijk, maar vast staat dat over de archivistiek en de opdrachten van de archivaris nog veel onbegrip en verwarring bestaat.

Het is hier niet de plaats én de tijd voor een analyse ten gronde van de rol van de archivaris, doch het weze mij toegelaten om in het kort zijn taken, tenminste de belangrijkste ervan, voor u toe te lichten. Vooreerst bewaart en beheert hij/zij (maar ik zal het nu verder bij hij laten) het archief van het organisme waaraan hij is verbonden, of binnen het ressort dat hem is toegewezen en zorgt hij ervoor dat de door de diensten opgevraagde informatie hen binnen de kortst mogelijke tijd bereikt. Maar bovenal is hij verantwoordelijk voor het behoud van het primair documentair erfgoed. En het is in de correcte uitvoering van die opdracht dat op lange termijn zijn wezenlijk belang gelegen is.

Met die doelstelling voor ogen spooft hij in de publieke sector, binnen zijn ressort, de archieven op als spiegels van de handelingen der overheden, van hun relaties onderling en vooral van hun relaties met de bevolking. Archieven die getuigen van de wijze waarop zij het gezag/de macht hebben uitgeoefend, welke middelen zij ervoor hebben aangewend, hoe zij orde op zaken hebben gesteld, welke belangen zij hebben gediend en welke groepen daarbij de doorslag hebben gegeven.

Maar er is meer, de archivaris legt ook contact met de privé sector om, in de mate van het mogelijke, het behoud en de toegang te verzekeren van archieven van families en individuen, van ondernemingen, van personaliteiten, van groeperingen en verenigingen die op enigerlei wijze impact hebben gehad op de gemeenschap of een bijzonder aspect ervan belichten binnen de huis-, familie- of vriendenkring, op de werkvloer en erbuiten, of aanwijzen wie en aan welke culturele, economische, intellectuele, pedagogische, politieke of sociale bewegingen heeft deelgenomen en door wie de bewegingen of groeperingen werden opgezet. Kortom, zovele getuigen van wat reilt en zeilt binnen de maatschappij.

Op zijn zoektocht wordt de archivaris niet zelden geconfronteerd met enorme papiermassa's, zoals de beruchte dossiers van de rechtspleging, die zich over ettelijke kilometers uitstrekken en die vroeger kunnen, later moeten worden overgedragen aan het Rijksarchief. En dat is maar het topje van de papierberg, die werd en nog steeds wordt geproduceerd. Om blijvende opslag mogelijk te maken moeten de papiermassa's worden gereduceerd door het overtollige te vernietigen, zonder afbreuk te doen aan de informatiewaarde van het geheel. De selectie kan/mag bijgevolg nooit willekeurig zijn. Zij moet stoelen op een solide wetenschap-

---

² Interview van Eric Rinckhout met professor Geert Lernout van de Universiteit Antwerpen in “*De Morgen*”, 12 februari 1998 en de studiedag ‘Staten-Generaal over de Toekomst van ons Literair Verleden’ op dinsdag 17 februari in de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde te Gent.

DANKWOORD

pelijke basis en vergt een grondig onderzoek van de structuur en de bevoegdheden van het archiefvormend orgaan, van het administratief, juridisch en wettelijk kader waarin het functioneert, én een grondige kennis van de algemene maatschappelijke context. Van de archivaris wordt een soepel aanpassingsvermogen vereist om zich telkens in te werken in het voorliggend archief. Hij moet kunnen inspelen op alle huidige vragen, maar wat moeilijker is, ook toekomstige vragen van potentiële gebruikers kunnen voorzien bij veranderende onderzoeksinteresse. Selectie hoe delicaat, soms zelfs hoe controversieel zij ook kan zijn, is een operatie waaraan de archivaris zich niet kan onttrekken.

In het kader van de voortschrijdende informatiemaatschappij waarin wij zijn beland, lijkt het hoogtepunt van de papierberg nu voorbij, maar wij zijn nog veraf van het door futurologen reeds ruim een kwart-eeuw geleden aangekondigde kantoor zonder papier. Parallel met die recente evolutie heeft zich voor de archivaris inmiddels een nieuwe problematiek aangediend onder de vorm van de elektronisch geproduceerde archieven. Zij dwingen hem ertoe reeds van in hun ontstaansfase tussen te komen om ondoordacht wissen van documenten met permanente waarde te verhinderen of bij de snelle opeenvolging van hard- en softwaresystemen voor onleesbaarheid te behoeden.

Voor wat de hem toevertrouwde archieven betreft, staat de archivaris borg voor de integriteit van de bescheiden zodat het betrouwbaar bewijsmateriaal blijft. Dit houdt in dat hij weerstaat aan elke druk, van wie, van wat of waar ook om het bewijsmateriaal te manipuleren met de bedoeling feiten of gegevens te verbergen, te verdoezelen of te vervormen. Verder zorgt hij voor een adequate en duurzame conservering van de archieven, ordent en inventariseert hij de bescheiden volgens een methodiek waar ik hier niet verder op inga, maar die essentieel tot doel heeft de toegankelijkheid tot de archieven te bevorderen, binnen de grenzen vastgelegd door de relevante wetgeving of reglementering terzake. Aldus handelend dient hij zowel de belangen van de bewijs- en rechtzoekenden, als van de gebruikers voor onderzoek en studie, waaronder de historici en toekomstige historici op lange na niet meer de enigen zijn.

Tenslotte stipuleert de recente internationale deontologische code voor archivariissen dat zij de archieven die in hun instelling worden bewaard voor eigen onderzoek en publicaties mogen gebruiken, maar dan wél onder dezelfde voorwaarden als deze geldend voor de andere geïnteresseerden. In het Belgische Rijksarchief behoort ten andere het produceren van historisch-wetenschappelijke, naast uiteraard archivalische publicaties sinds jaar en dag, dus traditioneel tot het takenpakket van de archivariissen. Zij hebben die opdracht ter harte genomen, zoals blijkt uit het indrukwekkend aantal bijdragen, tekstuittgaven en andere werken die zij hebben voortgebracht.

Persoonlijk heb ik bij mijn geschiedkundig werk vooral aandacht gehad voor mijn geboortestad, waarvan het rijke, boeiende verleden de historica als het ware uitnodigde om niet te zeggen uitdaagde tot onderzoek en studie. Meer in het bijzonder ben ik gefascineerd geworden door de cruciale tijd, die zich situeert tussen de jaren 1750-1850, toen de stad voor de tweede maal in haar bestaan uitgroeide tot hét textielcentrum bij uitstek of althans tot één van de allerbelangrijkste textielcentra op het Europese vasteland en Gent op een verbazingwekkende wijze transformeerde en implodeerde van een koele, rustige, ietwat

HILDA COPPEJANS-DESMEDT

ingedommelde provinciehoofdplaats met nog veel groen en open ruimten binnen haar vestingmuren, tot een koortsachtig nijvere, bruisende, dichtbevolkte fabrieksstad met alle positieve, maar helaas ook met alle negatieve consequenties van dien.

Indien wij nu om te besluiten de vraag zouden stellen welke van de beide disciplines het meest bijdraagt tot de studie van het verleden : de archivistiek die de pijlers en het bouw materiaal bijeenbrengt, gebruiksklaar maakt en aanreikt, dan wel de historiografie die het constructiemateriaal verwerkt, de verbanden legt, structureert en verklaart dan is het duidelijk dat beide hun specifieke inbreng hebben, maar terzelfdetijd complementair zijn aan mekaar. Het bewaren van het constructiemateriaal of meer concreet uitgedrukt het bewaren van het primair documentair erfgoed heeft slechts zin in zover het ook wordt gevaloriseerd.

Door de Cultuurprijs voor Historisch Onderzoek toe te kennen aan een historica-archivaresse wordt tevens de inbreng van de beide disciplines, de archivistiek en de historiografie voor de kennis van het verleden in hun juiste verhouding en in volle daglicht gesteld. Dit is een primeur, Mijnheer de Burgemeester, waarvoor ik u mijn bijzondere dank betuig. Tevens meen ik, u en het ganse stadsbestuur, hiervoor ook de oprechte dank van al mijn collega's historici-archivarissen te mogen overmaken.

De jury dank ik van ganser harte voor de waardering van mijn werk en professor dr. Peter Scholliers voor de woorden van lof. Een en ander heeft mij diep getroffen. Graag neem ik bovendien de gelegenheid te baat om mijn erkentelijkheid uit te drukken tegenover de collega's-medewerkers van het Stads- en Rijksarchief voor de hulp en de bijstand waarop ik steeds heb kunnen rekenen en die ik bij mijn nu meer schaarse bezoeken aan hun instelling nog altijd geniet.

Tenslotte mijn hartelijke dank, mede ik naam van mijn echtgenoot, aan u allen, collega's, familieleden, genodigden, vrienden voor de warme sympathie die u mij door uw aanwezigheid alhier betoont, op deze voor mij bijzonder heuglijke dag.

Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1997-1998¹

Leen CHARLES & Marie Christine LALEMAN²

Inhoud

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën (1118-1130), Archeologische kronieken (1131-1136), Algemeen (1137-1151), Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden (1152-1157), Middeleeuwen (1158-1184), Moderne Tijden (1185-1199), Hedendaagse tijd (1200-1225), Industriële archeologie (1226-1233), Kerkgeschiedenis, kloosters (1234-1247), Gebouwen, monumenten, stadsbeeld (1248-1298), Kunst, cultuur (1299-1311), Materiële cultuur (1312-1314), Heemkunde, volkskunde, genealogie (1315-1346), Biografieën (1347-1365).

Inventarissen, archiefbeschrijvingen, repertoria, bibliografieën

1118. CHARLES L., R. DE HERDT & M.C. LALEMAN, *Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1996-1997*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 229-281.

1119. DE CONINCK R., *Overzichtslijst van het archief van SM Het Licht, (AMSAB-Werkinstrumenten 8)*, Gent, 1997, 204 blz. Voor een bespreking van het belang van deze inventaris verwijzen we naar CREVE P., *Overzichtslijst van het archief van SM het Licht*, in *Brood & Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, (1998), nr. 1, p. 51.

1120. DE MEULEMEESTER J., *Archaeologia Mediaevalis. Index locorum et autorum vol. 1-20 (1978-1997)*, Tervuren/Namur, 1998, 22 blz.

1121. DEMUYNCK G., *De landboeken van Drogen en de reconstructie van oude perceelskaarten*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 3-4, p. 97-102. De auteur beschrijft de landboeken van Drogen en Baarle, evenals de vele gebruikboeken of leggers (bezittingen gegroepeerd per inwoner), bewaard in het Rijksarchief te Gent, en analyseert hun nut bij de reconstructie van de oude perceelskaarten. De auteur maakt hierbij tevens gebruik van de werkdocumenten van wijlen G. Schmoek door de familie na zijn dood in het Rijksarchief gedeponeed.

¹ Deze bibliografie werd afgesloten per 31/8/1998. Ten einde een zo groot mogelijke volledigheid van de bijdragen te kunnen verwezenlijken, roepen we graag de auteurs op overdrukjes van hun werk te bezorgen aan het Stadsarchief, Abrahamstraat 13, 9000 Gent. Deze bijdragen worden dan in de bibliotheek van het Stadsarchief opgenomen.

² Respectievelijk Stadsarchivaris a.i. (Abrahamstraat 13, 9000 Gent, 09/2253253) en Stadsarcheoloog (Hof van Ryhove, Onderstraat 20, 9000 Gent, 09/2239977; 09/2239922).

1122. DE WIN P., *Inventaris van de feodale schandpalen op Belgisch grondgebied. Deel II. Provincies Oost- en West-Vlaanderen, (Juris Scripta Historica, X)*, Brussel, 1996, 209 blz en 146 afb. Behandelt onder andere voor Gent: de verdwenen "stok aan de Vismarkt", het Pellorijn aan de Groentenmarkt, de schandpaal en het schavot op de Korenmarkt, aan het Stadhuis, aan het Gravensteen.

1123. JOSEPH S., T. SCHWILDEN & M.C. CLAES, *Directory of Photographers in Belgium 1839-1905, (Museum voor Fotografie)*, Antwerpen, 1997, 2 dln. Een eerste tekstdeel vormt een naslagwerk over fotografen die in België actief zijn geweest in de 19de eeuw, alfabetisch gerangschikt. Waar mogelijk worden de opeenvolgende adressen van de ateliers gegeven, de activiteitsjaren en eventuele gegevens omtrent geboorte en overlijden. Een tweede boekdeel bevat een aantal kenmerkende foto's uit de 19de eeuw.

1124. NUYTTENS M., *Bronnen voor de geschiedenis van het Meetjesland in het Rijksarchief te Brugge*, in BASTIAEN F., E. DE SMET, P. LAROY, H. NOTTEBOOM & W. NOTTEBOOM (red.), *Vriendenboek Luc Stockman*, Aalter, 1998, p. 245-249.

1125. PREVENIER W. & B. AUGUSTYN (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795, (Algemeen Rijksarchief)*, Brussel, 1997, 643 blz. Basispublicatie waarin een overzicht wordt geboden van alle gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot aan de Franse overheersing van onze gewesten in 1795. Bij de gewestelijke overheidsinstellingen gaat de aandacht uit naar het territorium, de vorst, het leger, de volksvertegenwoordiging, de politieke en gerechtelijke en de financiële instellingen. Bij de lokale instellingen worden achtereenvolgens de steden toegelicht (Gent, Brugge, Ieper), de burggraafschappen en de kasselrijen, de plattelands-gemeenschappen waaronder parochies en heerlijkheden en de instellingen voor landschapsbeheer (jacht, bedijking, bosbouw). Per instelling wordt geboden: een historisch overzicht, de organisatie en de bevoegdheden, een bibliografie, de bronnenpublicaties, de archieven en de toegangen. Voor Gent verwijzen we naar de fundamentele bijdrage van DECAVELE J., *Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795) (277-322)*.

1126. PELEMAN L., *Oudste penningkohieren van Sint-Niklaas bewerkt*, in *Archivaria*, 3, (1988), nr. 8, p. 63-67. Bespreking van een belangrijke 16de-eeuwse bron waarvan het origineel in het Gentse Stadsarchief wordt bewaard. Geïllustreerd.

1127. STEVENS W., *Het Archief van de Raad van Vlaanderen: een onmisbare bron voor plaatselijke geschiedenis*, in BASTIAEN F., E. DE SMET, P. LAROY, H. NOTTEBOOM & W. NOTTEBOOM (red.), *Vriendenboek Luc Stockman*, Aalter, 1998, p. 251-264.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1128. VAN WINTER J.M., *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands 14th-18th centuries*, (*Studies in the history of Christian Thought*, LXXX), Leiden, 1998, 821 blz. Tekstuitgave van diverse bronnen inzake de johannieters in de Nederlanden (14de-18de eeuw), met uitgebreid kritisch apparaat en diverse indices. In het Gentse Stadsarchief wordt een renterol (1368) van het Sint-Catharinaconvent (Utrecht) bewaard in het familiefonds Surmond de Volsberghe. De tekst van het handschrift (151 folio's) wordt in extenso weergegeven (193-387).

1129. VELLE K., *Gevangenisarchieven als bron voor de familiegeschiedenis*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 6, p. 217-231. Geïllustreerd.

1130. VELLE K. & E. MUYS, *Het archief van het Vredegerecht als bron voor familiekunde*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 2, p. 41-62. De bijdrage behandelt het Vredegerecht als instelling en analyseert de diverse bronnen in het archief van de griffier in functie van de familiekunde: de burgerlijke zaken, het repertorium, de akten van familieraad, de voogdijstaat en andere akten, de vonnissen in strafzaken; er wordt tevens aandacht besteed aan de eigentijdse toegangen. Geïllustreerd.

Archeologische kronieken

1131. BASTIAENS J., K. DEFORCE, G. MINNAERT, L. MEERSSCHAERT en C. VERBRUGGEN, *Archeobotanisch onderzoek van Zandig Vlaanderen in de Romeinse periode*, in *Romeinendag*, Brussel, 1998, p. 27-28.

1132. DELLART S., *Menapiër onder de Botermarkt*, in *Gent Universiteit*, 12, (1998), nr. 4, p. 10-12. Beknopte tekst over de vondst van een Gallo-Romeins brandrestengraf onder de Botermarkt, samengesteld op basis van een interview met Prof. Dr. H. Thoen, Universiteit Gent. Geïllustreerd.

1133. DEMETER S., J. DE MEULEMEESTER, A. DE POORTER, M.C. LALEMAN & A. MATTHYS (eds.), *Archaeologia Mediaevalis. Middeleeuwse Archeologie in België en aangrenzende gebieden*, Namen, 1998, 84 blz. Verslagboek van de 21ste editie van de studiedagen rond middeleeuwse archeologie in België.

1134. LALEMAN M.C., G. STOOPS & G. VERMEIREN, *Stadsarcheologisch onderzoek in Gent (O.VI.)*, in *Archaeologia Mediaevalis*, Namur, 1989, nr. 21, p. 71-73. Beknopt overzicht van het stadsarcheologisch onderzoek in Gent in 1997, met onder meer de opgravingen op de Botermarkt, het Goudenleeuwplein en de Kouter.

1135. VAN STRYDONCK M., V. HENDRIX, M. LANDRIE, K. VAN DER BORG, A. DE JONG, C. ALDERIESTEN & E. KEPPENS, *Royal Institute of*

cultural heritage. Radiocarbon dates XVI, Brussel, 1998, 59 blz. Met vermelding van radiokoolstofdateringen op bodemmonsters afkomstig van de opgravingen op het Emile Braunplein (tracé van de voormalige Korte Ridderstraat).

1136. *Vondstmeldingen*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 4, p. 43-49. Mededeling van archeologische bevindingen en vondsten: restanten van huizen vanaf de late Middeleeuwen langsheen de voormalige Korte Ridderstraat (Emile Braunplein), steenhouwersmerken uit het midden van de 18de eeuw op hardsteen (Goudenleeuwplein 3), middeleeuwse huisresten onder het Stadhuis (Hoogpoort 58), middeleeuwse bouwresten en restanten van polychrome wandafwerkingen in de Sint-Niklaaskerk (Korenmarkt), middeleeuwse en post-middeleeuwse muurresten en gebouwsporen in het Gravensteen (Sint-Veerleplein), en een post-middeleeuwse waterput in het Hotel d'Hane Steenhuyse (Veldstraat 51-55). Geïllustreerd.

Algemeen

1137. BOUCKENOOGHE H., *Het meisjesonderwijs in Gent tijdens het Ancien Regime*, in *Jaarboek Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, 1997, 34, p. 15-100

1138. CAPITEYN A., *1350 jaar Gent, de Gentenaars en hun amusement*, in *Waar is de tijd*, (1997), nr. 2, p. 35-36. Geïllustreerd.

1139. DEBUCKR. (†), *Gentse memoriedagen: 3-4-5-6-7 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 217-219. Met gegevens voor 1405, 1477, 1593, 1660, 1738, 1787, 1793, 1815, 1834, 1839, 1872, 1899, 1906, 1911 en 1936.

1140. DE BUCK R. (†), *Gentse memoriedagen: 1-2 april*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 156-158. Met gegevens op deze dagen in 1302, 1497, 1812, 1814, 1831, 1837, 1844, 1860 en 1887.

1141. DECAVELE J. & D. VANACKER, *1350 jaar Gentenaars en hun rechtvaardige rechters*, in *Waar is de tijd*, (1998), nr. 4, p. 82-103. Geïllustreerd.

1142. DECAVELE J. & D. VANACKER, *1350 jaar Gentenaars en hun wapengekletter*, in *Waar is de tijd*, (1998), nr. 5, p. 106-127. Geïllustreerd

1143. HUET L. & J. GRIETEN, *Oude meesteressen. Vrouwelijke kunstenaars in de Nederlanden*, Leuven, 1998, 231 blz. Studie die de rol belicht van de vrouwelijke kunstenaars in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden. Voor Gent zijn de bijdragen van belang over de schilderende zus van de gebroeders Van Eyck en over miniaturiste Clara de Keysere (ca. 1470-1545). Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1144. LIS C. & H. SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen*, (Centrum voor de Studie van Preindustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen), 1997, 333 blz. Grensoverschrijdende studies omtrent de rol van de ambachtsgilden in het economisch en maatschappelijk leven.

1145. MARECHAL G., *1350 jaar Gent, de Gentenaars en hun zieken*, in *Waar is de tijd*, (1998), nr. 7, p. 154-184. Geïllustreerd.

1146. SCHENKEVELD-VAN DER DUSSEN R. (red.), *Met en zonder lauwkerkrans. Schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*, Amsterdam, 1997, 970 blz. Basisstudie over de schrijvende vrouwen in het verleden, zowel in noordelijke als in zuidelijke Nederlanden. Er wordt onder meer onderzocht in welke positie deze vrouwen verkeerden, wat hun publicatiemogelijkheden waren, de genres, en de voorwaarden tot het schrijverschap. Het grootste gedeelte van deze studie behandelt evenwel 160 biografieën en bloemlezingen van schrijvende vrouwen. Voor Gent komt bijvoorbeeld aan bod **Soetken Van Den Houte** (Oudenaarde-Gent 1560) veroordeeld als ketters schrijfster, de Latijnse dichteres **Johanna Othonia** (Gent ? 1560 - Straatsburg 1617), zuster **Vanden Kerchove** (Gent, omstreeks 1650 werkzaam), **Livina Sanders** (Temse 1629 - Gent 1652), begijntje **M. H. van Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie** (werkzaam in Gent omstreeks 1698), de naar het noorden uitgeweken gereformeerde **Isabella De Moerloose** (Gent 1661- na 1712), **Maria De Smet** (Deinze 1810 - Gent 1886), **Sophie Fredericq** (Nevele 1819 - Gent 1895), **Rosalie Loveling** (Nevele 1834 - 1875) en **Virginie Loveling** (Nevele 1836 - Gent 1923). Geïllustreerd.

1147. TRIEST M., *Het besloten hof. Begijnen in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 1998, 256 blz. Studie van het verschijnsel begijnhof in de Lage Landen, met ruime aandacht voor de organisatie van het leven in het begijnhof op zakelijk, cultureel en economisch vlak. De auteur onderzoekt tevens de vraag of er sprake is van een relatie tussen de geest van de begijnen en de eerste feministen. Geïllustreerd.

1148. VANDE WIELEJ., *1350 jaar Gent, de Gentenaars en hun handelaars*, in *Waar is de tijd*, Zwolle, 1998, nr. 10, p. 227-247.

1149. VAN ISTERDAEL H., *De instellingen van de kasselrijen van Oudenaarde (13e- eeuw-1796)*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 35, (1998), p. 137-213. De auteur behandelt in deze bijdrage over de instellingen zowel de territoriale samenstelling van de kasselrijen als de diverse functies, zoals de hoogpointers, de leden van het kasselrijcollege en in laatste instantie het Siège van de Jacht.

1150. VAN WERVEKE A., *Oudheidkundige Kroniek - De Straf van den Put*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 220-221. Heruitgave van een

bijdrage uit 1922 over het strafrecht in de middeleeuwen en de moderne tijd te Gent.

1151. VANACKERD., *1350 jaar Gent, de Gentenaars en hun haven, in Waar is de tijd*, (1997), nr. 3, p. 59-79. Geïllustreerd.

Prehistorie, Romeinse en Merovingische tijden

1152. CROMBE P., Y. PERDAEN en J. SERGEANT, *Le gisement mésolithique ancien de Verrebroek: campagne 1997*, in *Notae Prehistoricae*, (1997), nr. 17, p. 85-92. Verslag van de opgravingen 1997 op de best onderzochte mesolithische site in onze gewesten, met gegevens over de ruimtelijke organisatie van de structuren, hun 'menselijke' betekenis en een eerste voorstel van chronologie. Geïllustreerd.

1153. DE CLERCQ W., *Onbekend is onbemind. De vroege Middeleeuwen in het westen en het noordwesten van Oost-Vlaanderen gezien vanuit archeologisch perspectief*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 21-36. Aan de hand van enkele sites met vroeg-middeleeuwse archeologica, onder meer in Bachte-Maria-Lerne, Vosselare, Nevele, Drongen, Aalter, Maldegem, Adegem, Merendree en Ursel brengt de auteur een *status quaestionis* over de bewoning in de vroeg-middeleeuwse tijd voor het noordwesten van het huidige Oost-Vlaanderen. Geïllustreerd.

1154. DEGRENDELE K. & C. VERBRUGGEN, *Localisatie van de Romeinse bewoning in lemig en zandlemig Vlaanderen*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen*, 8, (1997), p. 169-188.

1155. VAN DER WERFF J.H., H. THOEN en R.M. VAN DIERENDONCK, *Scheldevallei-amforen. Belgisch bier voor Bataven en Cananefaten?* in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 1-19. Bijdrage over rode amforen uit de Romeinse tijd, waarvan wordt vermoed dat ze in het Scheldegebied of het Waasland werden geproduceerd. Wellicht deden ze dienst als verpakkingsmateriaal. In dit verband blijven verscheidene mogelijkheden open, maar bier maakt veel kans. De verspreiding van deze amforen, ook in Noord-Nederland, geeft er inzicht in het goederenverkeer naar civiele en militaire nederzettingen. Geïllustreerd.

1156. VAN DOORSELAER A., *Rond brandrestengraven in Menapisch gebied*, in *Romeinendag*, Brussel, 1998, p. 21-24. Beknopte toelichting over bijzettingsgewoonten in het Scheldegebied aan de hand van archeologische vaststellingen en behandeling van de vraagstelling rond continuïteit naar de vroege Middeleeuwen toe. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1157. VAN RECHEM H., *Gepolijste bijlen in Oost- en West-Vlaanderen en Henegouwen in hun West-Europese context*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen*, 8, (1997), p. 159-168.

Middeleeuwen

1158. BALTHAU E., *Buitenstedelijk grondbezit ten oosten van Gent op het einde van de 13de eeuw: de goederen van Maria van Wetteren, echtgenote van Boudewijn De Pape*, in *Castellum*, 12, (1995), nr. 2, p. 3-22.

1159. BALTHAU E., *Hoofdcijnsplichtigen van de Gentse Sint-Pietersabdij in Laarne en Kalken in het midden en de tweede helft van de 13de eeuw*, in *Castellum*, 14, (1997), nr. 4, p. 3-30. De auteur bespreekt de lijst van de hoofdcijnsplichtigen (Rijksarchief Gent, Fonds Sint-Baafs en Bisdome, K 2556) waarvan de tekst *in extenso* in bijlage wordt afgedrukt, samen met enkele stambomen van personen die erin werden opgenomen.

1160. BEYAERT M., *Quelques problèmes de développement des armes à feu non portatives au moyen âge*, in *Military Studies in Medieval Europe*, (*Papers Medieval Europe*, nr. 11), Brugge, 1997, p. 71-82. De auteur gaat dieper in op een aantal aspecten van de eerste vuurwapens in Noordwest-Europa en hun ontwikkeling vanaf het begin van de 14de tot de 18de eeuw. De bijdrage handelt onder meer over het uitzicht, de typologie, de vervaardiging, het gebruik en het transport van vuurmonden en enkele kleinere types van geschut. Ook de vervaardiging van kruit, en de ontwikkeling op dat vlak, komen uitgebreid aan bod. De inhoud wordt ondersteund door verwijzingen naar eigentijdse archivalische en iconografische bronnen. Met verwijzing naar de Gentse Dulle Griet. Geïllustreerd.

1161. BLOCKMANS W. & W. PREVENIER, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*, Amsterdam, 1998, 288 blz. Studie van de vorming van een autonome staat in de Nederlanden door de hertogen van Bourgondië. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1162. BOONE M., *Destroying and reconstructing the City. The inculcation and arrogation of princely power in the Burgundian-Habsburg Netherlands (14th-16th centuries)*, in GOSMAN M., A. VANDERJAGT & J. VEENSTRA (eds.), *The propagation of Power in the Medieval West. Selected Proceedings of the International Conference Groningen 20-23 November 1996*, (*Mediaevalia Groningana*, XXIII), Groningen, 1997, p. 1-33.

1163. BOONE M., *Les gens de métiers à l'époque corporative à Gand et les litiges professionnels (1350-1450)*, in BOONE M. & M. PRAK (eds.), *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes). Individual, corporate and judicial status in*

European cities (late middle ages and early modern period), Leuven, 1996, p. 23-47.

1164. BOONE M., S. CERUTTI, R. DESCIMON & M. PRAK, *Introduction: citizenship between individual and community, 14th-18th centuries*, in BOONE M. & M. PRAK (eds.), *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes (moyen âge et temps modernes). Individual, corporate and judicial status in European cities (late middle ages and early modern period)*, Leuven, 1996, p. 3-10.

1165. BOONE M. & T. DE HEMPTINNE, *Espace urbain et ambitions princières: les présences matérielles de l'autorité princière dans le Gand médiéval (12e siècle-1540)*, in PARAVICINI W. (ed.), *Zeremoniell und Raum. 4. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, (Residenzenforschung, 6)*, Sigmaringen, 1997, p. 279-304. Geïllustreerd.

1166. CURVEILLER S., *Territorialités, institutions et sources fiscales en Flandre maritime au Moyen Age*, in *Revue du Nord*, LXXIX, (1997), nr. 322, p. 897-919. Met tabellen en kaartmateriaal.

1167. DE BRUIJN M.W.J., *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen*, (Stichting Historische Reeks, 18), Utrecht, 1994, 464 blz. Met verwijzingen naar Gent inzake het fenomeen van de stadscijzen.

1168. DE BUCK R. (†), *Middeleeuwse katapulten te Gent (1280-1336)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 2, p. 72-83. Overzicht van enkele types schiettuig zoals de blijde, de springaal, het engien en de bankboog. Geïllustreerd.

1169. DE CORTE M., *Armen aan tafel. Middeleeuwse armenzorg in onze gewesten*, Gent, z.d., 104 blz. Studie van de middeleeuwse armentafels.

1170. DE PARMENTIER E., *Architecturale ruimte en bewegingsvrijheid van de vrouw in laatmiddeleeuwse Gentse religieuze en caritatieve instellingen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 77-111. Vernieuwende analyse van de samenhang tussen enerzijds de nagevolgde regels van religieuze en caritatieve instellingen en anderzijds de architectonische vertaling hiervan.

1171. DERVILLE A., *L'urbanisation de la Flandre wallone d'après les Enquêtes fiscales (1449-1549)*, in *Revue de Nord*, LXXIX, (1997), nr. 320-320, p. 295-302. In deze bijdrage wordt de bevolkingssituatie en -aantallen in de Noordfranse steden vergeleken met de Vlaamse. Nogal wat aandacht gaat naar het terminologisch onderscheid inzake de termen die de bronnen hanteren om

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

bijvoorbeeld het onderscheid tussen stad en dorp te definiëren. Met verwijzingen naar Gent.

1172. DUMOLYN J., *De Brugse opstand van 1436-1438*, (*Standen en Landen*, CI), 1998, 381 blz. Studie van de conflictueuze jaren waarin Gent en Brugge de wapens tegen elkaar opnamen. Met kritisch apparaat, bijlagen en ruime indices op persoons- en plaatsnamen.

1173. DUMOULIN J., *La paroisse urbaine à la fin du moyen âge. Le cas de quatre villes de l'ancien diocèse de Tournai: Bruges, Gand, Lille et Tournai*, in COUTIEZ Y. & D. VAN OVERSTRAETEN (eds.), *La paroisse en questions. Actes du colloque de Saint-Ghislain, 25 novembre 1995*, 1997, p. 95-108. Bijzondere aandacht gaat - naast de specifiek religieuze aspecten- naar de organisatie van het onderwijs en de liefdadigheid (armentafels en godshuizen).

1174. HAQUETTE B., *Des lices et des joncs: rivière et draperies de la vallée de la Lys à la fin du Moyen Age*, in *Revue du Nord*, LXXIX, (1997), nr. 322, p. 859-882. Bijdrage over de evolutie van de lakennijverheid in het stroombekken van de Leie. Met kaartmateriaal.

1175. HEIRBAUTD., *De procedure tot overdracht van onroerende goederen in het oud-Vlaamse recht: enkele feodale voorbeelden uit de dertiende eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 37-59. Overzicht van de juridische handelingen die gesteld werden bij de overdracht van onroerende goederen. Het geheel van procedures wordt verhelderd aan de hand van overzichtelijke schema's.

1176. HOWELL M. & M. BOONE, *Becoming early modern in the late medieval Low Countries*, in *Urban History*, 26, (1996), nr. 3, p. 300-324.

1177. LYON B., *The infrastructure and purpose of an English medieval fleet in the first phase of the hundred years' war (1338-1340)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 61-76. Met tabellen.

1178. MONBALLYU J., *De invoering van bezitsvorderingen in het Vlaamse recht (1350-1420)*, in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 65, (1997), nr. 3, p. 299-320. Het fenomeen van de bezitsvordering duikt voor het eerst op bij de Raad van Vlaanderen (1386). Bij de Audiëntie van de graven van Vlaanderen was van bezitsvordering geen sprake. Met verwijzingen naar Gent.

1179. OPSOMMER R., *Enkele aspecten van het leenrecht in Vlaanderen*, in *De Leiegouw*, 40, (1998), nr. 1, p. 85-98. De studie besteedt aandacht aan de leenrechterlijke administratie, het leenerfrecht, het leenrechterlijke huwelijksvermogensrecht en de leenverkoop. Met verwijzingen naar Gent.

1180. SCHEEPSMA W., *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*, (*Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*, 17), 1997, 392 blz. Basisstudie met overwegend Nederlandse oriëntatie. Evenwel voor Gent van belang omwille van de beschrijving van de vestiging van de priorij Galilea en de behandeling van het werk van Alijt Bake, voormalige priorin van Galilea (15de eeuw). Met bijlagen, bibliografisch overzicht en uitgebreide registers op personen en plaatsnamen, evenals op archivalia en handschriften. Geïllustreerd.

1181. SOMME M., *Les approvisionnements en vin de la cour de Bourgogne au XVe siècle sous Philippe le Bon*, in *Revue du Nord*, LXXIX, (1997), nr. 322, p. 949-968. Met kaartmateriaal, tabellen en drie bijlagen.

1182. STABEL P., *Ambachten en textielondernemers in kleine Vlaamse steden tijdens de overgang van Middeleeuwen naar Nieuwe Tijd*, in LIS C. & H. SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen* (Centrum voor de Studie van Preindustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen), 1997, p. 79-98.

1183. STABEL P., *'Dmeeste, oirboirlixste ende proffitelixste let ende neringhe'. Een kwantitatieve benadering van de lakenproductie in het laat-middeleeuwse en vroegmoderne Vlaanderen*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, LI, (1997), p. 113-153.

1184. VAN BRUAENE A.L., *De Gentse Memorieboeken als spiegel van stedelijk historisch bewustzijn (14de tot 16de eeuw)*, (*Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, 22), Gent, 1998, 390 blz.

Moderne tijden

1185. BLONDE B., *Steenwegen, transportkosten, tijdsbesef, economische ontwikkeling en verkeerscongestie in de eeuw van de Verlichting. Het voorbeeld van de Brabantse steenwegen*, in *Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis*, 2, (1997), nr. 1, p. 18-26. Bijdrage over de ontwikkeling van het fenomeen van de steenwegen in Brabant in het licht van de economische ontwikkeling. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1186. DAMBRUYNE J., *Pracht noch praal. De Gentse ambachtsgilden en hun materiële cultuur tijdens de eerste helft van de 16de eeuw*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXII, (1998), nr. 1, p. 2-29. Aan de hand van confiscatierekeningen die in 1539-1540 bij de Gentse opstand tegen keizer Karel werden opgemaakt, worden de bezittingen van de ambachtsgilden geanalyseerd, wat een inzicht biedt in de materiële cultuur van deze verenigingen. De bijlagen geven een overzicht van de meubelstukken, het keuken- en tafelgerei, verlichting, haardbenodigdheden, zilver en andere voorwerpen.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1187. DAMBRUYNE J., *Rijkdom, materiële cultuur en sociaal aanzien. De bezitspatronen en investeringsstrategieën van de Gentse ambachten omstreeks 1540*, in LIS C. & H. SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen (Centrum voor de Studie van Preïndustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen)*, 1997, p. 151-211. Studie van de bezittingen en investeringen van de Gentse ambachten omstreeks het midden van de 16de eeuw. De auteur analyseert en vergelijkt de waarde van de bezittingen van roerend en onroerend goed van de ambachten en onderzoekt de mogelijke hiërarchische structuren binnen het ambachtswezen in zijn totaliteit. Met bijlagen en tabellen.

1188. DE BUCK R., (ed.) (†), *De Brabantse omwenteling in de Gazette van Gend (1789-1790)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 189-201. Uitgave van passages uit de Gazette van Gend over de periode van 20 juni tot 18 november 1789, gevolgd door een 'gesprek' tussen het Belfort en de Dulle Griet.

1189. DE BUCK, R. (ed.) (†), *De "kleine" Brabantse omwenteling in de Gazette van Gend (1787)*, in *Ghendtse Tydinghen*, 27 (1998), nr. 3, p. 144-148. Transcriptie van de gebeurtenissen op 11 en 14 juni 1787 zoals verschenen in de Gazette van Gend, met korte contextduiding. Geïllustreerd.

1190. DECEULAER H., *"Prêt-à-porter", gender en gezondheid. De veelvuldige betekenissen van huiszoekingen bij kleermakers en oudekleerkopers in het laat-16de-eeuwse Antwerpen*, in LIS C. & H. SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen (Centrum voor de Studie van Preïndustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen)*, 1997, p. 99-126. Ondanks de oriëntatie op de situatie in Antwerpen is deze studie van belang omwille van de vele vergelijkingen die gemaakt worden met Gent.

1191. JACOBS M., *Sociaal kapitaal van burenen. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurtten (zeventiende-achttiende eeuw)*, in *Volkskundig Bulletin*, 22, (1996), p. 149-176.

1192. JACOBS M., *Zonder twijfel dat waarschijnlijk ... Ambachtelijke geschiedenissen in de Zuidelijke Nederlanden aan het einde van het "oude regime"*, in LIS C. & H. SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen (Centrum voor de Studie van Preïndustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen)*, 1997, p. 243-292. Met bijlagen.

1193. LENDERS P., *Vrije geleerde genootschappen voor geneeskunde in de Oostenrijkse Nederlanden*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, LI, (1997), p. 187-217.

1194. LIS C. & H. SOLY, *Ambachtsgilden in vergelijkend perspectief: de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, 15de-18de eeuw*, in LIS C. & H.

SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen (Centrum voor de Studie van Preïndustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen)*, 1997, p. 11-42.

1195. MEERSSCHAUTE., *Textielaanbod in het achttiende-eeuwse Gent*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, LI, (1997), p. 155-180.

1196. MORSA D., *L'urbanisation de la Belgique (1500-1800). Taille, hiërarchie et dynamique des villes*, in *Revue de Nord*, 79, (1997), nr. 320-320, p. 303-330. Bijdrage die op statistische basis probeert de urbanisatie te schetsen van de diverse Belgische provincies in een eerste fase, en van diverse steden in de tweede plaats. De auteur rangschikt de steden Antwerpen, Gent, Brussel, Brugge en Mechelen naar hun belang binnen de stedelijke hiërarchie en geeft ook de evolutie binnen deze rangorde aan doorheen de tijd. Waar Gent omstreeks 1500 nog op de tweede plaats kwam na Antwerpen, figureert de stad omstreeks 1800 op de vierde plaats. Koploper binnen de hiërarchie is Brussel, hekkensluiter is Brugge. Met kaarten, grafieken en tabellen.

1197. THIJSS A.K.L., *Communicatie via religieuze drukgrafiek en het preïndustriële corporatisme (Brabant en Vlaanderen)*, in LIS C. & H. SOLY (red.), *Werelden van verschil. Ambachtsgilden in de Lage Landen (Centrum voor de Studie van Preïndustriële Productieprocessen en Arbeidsverhoudingen)*, 1997, p. 213-241. Studie van de diverse vormen van vroege religieuze grafiek (gildenvaantjes, processievaantjes, gildenblazoentjes, offerprenten en de kleine ambachtsprent), met analyse van de beeldtaal en de arbeidsprocessen die erop afgebeeld worden. Geïllustreerd.

1198. VAN HEESVELDE P., *Tussen inspanning en ontspanning: reguleren van de arbeidsmarkt en disciplineren van de arbeidskrachten in Gent tijdens de 18de eeuw*, in *Jaarboek Heemkundige Kring De Oost-Oudburg*, 1997, 34, p. 101-116.

1199. VERBERCKMOES J., *Schertsen, schimpen en schateren. Geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*, (*Sun Memoria*), Nijmegen, 1998, 287 blz. Vernieuwende studie over een verwaarloosd thema. Voor Gent worden onder meer de lotgevallen van Keizer Karel behandeld. Geïllustreerd.

Hedendaagse tijden

1200. ALLEGAERT P. & A. CAILLIAU, *Een voortreffelijk rapport. Jozef Guislain klaagt de toestand van de geesteszieken aan*, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet*, (*Museum Dr. Guislain*), Gent, 1997, p. 47-62. Jozef Guislain was de drijvende kracht achter het tot stand komen van de wet op de behandeling der krankzinnigen (1850).

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1201. CARNIER M. & A. GILLEIR, *Een vrouw op reis. België anno 1828 volgens Johanna Schopenhauer*, Leuven, 1998, 192 blz. Hoofdstuk VI is integraal gewijd aan haar reisverslag van een bezoek aan Gent (p. 79-108). Geïllustreerd.

1202. DE BENS E., *De Pers in België. Het verhaal van de Belgische dagbladpers gisteren, vandaag en morgen*, Brussel, 1998, 480 blz. Behandelt na een historisch overzicht van het ontstaan van de dagbladpers tijdens het ancien régime, de verschillende evoluties van de pers, de persgroepen en de lezers na de tweede wereldoorlog.

1203. DE SCHAEPPDRYVER A. & P. KLUYSKENS, *De geboorte van de Faculteit Geneeskunde te Gent in 1817*, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet*, (Museum Dr. Guislain), Gent, 1997, p. 25-36. Na een historisch overzicht van de organisatie van de geneeskunde binnen het stedelijke kader sinds de 16de eeuw, wordt stilgestaan bij de inrichting van geneeskundige scholen onder de Franse overheersing (1795-1815). De eigenlijke Faculteit Geneeskunde ontstond onder het Nederlands bewind (1817-1830). Enkele grote namen speelden hierbij een vooraanstaande rol, zoals de geneesheren **J.L. Kesteloot**, **F.E. Verbeeck** en **J.F. Kluyskens**.

1204. DE WAELE M., *België en Nederland tussen twee wereldoorlogen. Nationale gevoelens en botsende ambities*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (1996), nr. 1, p. 93-212. Algemene bijdrage met verwijzingen naar Gent.

1205. DE WEERDT D., *De vrouw in de Eerste Wereldoorlog*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (1997), nr. 4, 12 blz. Het vierde cahier van het VIAT (Vereniging voor Industriële Archelogie en Textiel) is integraal gewijd aan de strijd van de vrouw tijdens de Eerste Wereldoorlog. Geïllustreerd.

1206. DE WEERDT D. & N. HUBLE-VANKENHOVE, *Buiten de uren, buiten de muren*, (Historisch Archief en Documentatiecentrum), Gent, 1998, 119 blz. Behandelt het ontstaan in de 19de eeuw en later van om- en naschoolse werken van het Stedelijk Onderwijs, zoals het Beschermtcomité, het Vakantiewerk Gentse Trekvogels of het Werk van de Gezonde Lucht. Geïllustreerd.

1207. DENECKERE G., *Geuzengeweld. Antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België, 1831-1914*, Brussel, 1998, 223 blz. Basisstudie over de rol van straatmanifestaties met religieus getinte inslag in het geheel van de politieke besluitvorming in België. De strijd om de macht tussen vrijzinnigen en katholieken speelde zich in crisismomenten op straat af en liet zijn sporen na in de politiek. Het rijke bronnenmateriaal en de vernieuwende wetenschappelijke thematiek maken deze studie tot een verhelderend werk.

1208. DUPORTAIL P., *De oorlog tussen heden en verleden. Beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog in de Oost-Vlaamse plattelandsgemeente Bottelare*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (1997), nr. 2, p. 129-154. De auteur probeert de sporen van verwerking en herinnering aan de bezetting in een kleine dorpsgemeenschap te vatten. De nadruk ligt op de reactie op collaboratie en verzet. Geïllustreerd.

1209. FRANCOIS L., *De politieke evolutie onder het Directoire (1795-1799) en de impact op de Gentse situatie*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, LI, (1997), p. 219-228.

1210. MARTIN D., *Regimecrisis en lokaal bestuur in het interbellum. Een comparatief sociaal profiel van Antwerpse en Gentse collegeleden, 1921-1938*, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, (1996), nr. 1, p. 163-191.

1211. *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet, (Museum Dr. Guislain)*, Gent, 1997, blz. 131. Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling, naar aanleiding van de tweehonderdste verjaardag van de geboorte van dr. Jozef Guislain, grondlegger van de moderne psychiatrie in onze gewesten. De bijdragen van diverse auteurs belichten verschillende aspecten van deze vernieuwing, zowel inzake de persoonlijkheid van Guislain als betreffende de evolutie binnen de psychiatrie. Geïllustreerd.

1212. MORTIER E., *Tussen ziektebeeld en wereldbeeld. Achtergronden bij de eerste decennia van de psychiatrie in onze gewesten*, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet, (Museum Dr. Guislain)*, Gent, 1997, p. 7-23. De vernieuwende inzichten in de psychiatrie omstreeks 1815 droegen in zich de ideeën van de Verlichting en van de Franse Revolutie die een nieuw wereldbeeld en een nieuwe mensvisie hebben geschapen.

1213. OSSIEUR, E., *Een politierapport uit de Hollandse tijd (1826)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27 (1998), nr. 3, p.1 55-156. Een beknopt verslag van wat er in Gent gebeurde op 2 november 1826 op basis van een rapport in het Gentse Stadsarchief.

1214. PEIREN L. & J.J. MESSIAEN, *Een eeuw solidariteit 1898-1998. Geschiedenis van de socialistische vakbeweging*, 1997, 198 blz. Rijk gedocumenteerde historische studie uitgebracht ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de socialistische vakbeweging. Met bijdragen van auteurs verbonden aan het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB), en het Instituut Emile Vandervelde (IEV). De studie valt uiteen in een historisch luik waarin de wording van een eengemaakte vakbeweging wordt belicht, terwijl het tweede deel zich toespitst op de rol en de betekenis van de vakbeweging in de hedendaagse samenleving, rond specifieke thema's, zoals leiding, bestuur, staking, sociaal overleg en sociale zekerheid. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1215. RUBENS R., *De academische loopbaan en het fysiologisch denken van Jozef Guislain*, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet*, (Museum Dr. Guislain), Gent, 1997, p. 37-46. **Jozef Guislain**, geboren in 1797, doorliep een medische vorming aan diverse instituten en bij de verzorging van oorlogsgewonden. Hij behaalde verschillende prijzen met verhandelingen over medische onderwerpen. Hij doceerde tevens als hoogleraar aan de medische faculteit. Zijn medisch fysiologische opvattingen schreef hij neer in *La nature considérée comme force instinctive des organes* (1846).

1216. STOCKMAN R., *De betekenis van Jozef Guislain op juridisch en sociaal vlak*, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet*, (Museum Dr. Guislain), Gent, 1997, p. 63-77.

1217. TANGHE J., *Van Sint-Vincentius tot kanunnik Triest*, in *Gandavum*, 3, (1998), nr. 1, p. 11-17.

1218. TEERLINCK E. (red.), *Socio-economisch profiel van Gent en zijn pendelgewest*, (*Stad Gent, Dienst Economische Ontwikkeling en Tewerkstelling*), Gent, 1998, 80 blz. In verschillende hoofdstukken behandelen E. EECKHOUT, B. RONDAS, T. TYTGAT en H. DE SUTTER de afbakening van het Gentse stadsgewest, bevolking en demografie, tewerkstelling, economische structuur, werkloosheid, inkomensontwikkeling, woningbestand en financiële toestand van de ondernemingen. De bundel sluit af met een situering van hedendaags Gent in Europees perspectief. Geïllustreerd.

1219. TERRIER D., *Le grand remue-ménage: la mobilité géographique des populations ouvrières de la vallée de la Lys au milieu du XIXe siècle*, in *Revue de Nord*, LXXIX, (1997), nr. 320-320, p.549-575. Deze bijdrage behandelt de mobiliteit van de arbeidersbevolking in de Leievallei en analyseert de geografische verspreiding ervan, in de richting van Gent, Brugge en andere Vlaamse steden. Met spreidingskaarten.

1220. VAN DER HERTEN B. & E. HORLINGS, *Transport in België 1830-1990. Reconstructie van een databank*, in *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 51, (1997), nr. 201, p. 5-21. Algemene bijdrage, maar ook van toepassing voor de Gentse regio, over de ontwikkeling van het transport en de transportmogelijkheden in de 19de en de 20ste eeuw, en over het verband tussen transport en de ontwikkeling van de economie in België. De inhoud wordt toegelicht aan de hand van statistieken, kaarten en tabellen. Geïllustreerd.

1221. VAN MOLLE L. & E. GUBIN, *Vrouw en politiek in België*, Leuven, 1998, 412 blz. Basisstudie over de positie van de vrouw in de Belgische politiek. Na een historische inleiding omtrent vrouw en burgerschap sinds 1830 behandelen de auteurs de vrouwelijke aanwezigheid in de politiek eerst cijfermatig en dan vanuit de houding van de diverse partijen ten opzichte van vrouwelijke

mandatarissen. Het boek sluit af met een poging tot ontwerp van een profiel van de Belgische politica. Met biografisch repertorium, tabellen, bibliografie en uitgebreide indices op persoonsnamen, instellingen en verenigingen. Geïllustreerd.

1222. VANDEWALLE G., *Verkeersproblemen en verkeerspolitiek in Gent*, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 52, (1998), nr. 203, p. 15-28. Bijdrage over de aanpak van de verkeersproblematiek in Gent en het invoeren van het mobiliteitsplan. Geïllustreerd.

1223. VELLE K., *De klokkenwestie in België in de 19de eeuw: een bijdrage tot de culturele en politieke geschiedenis van het platteland*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 75, (1997), nr. 2, p. 343-382.

1224. VERSCHAFFEL T., *Leren sterven voor het vaderland. Historische drama's in het negentiende-eeuwse België*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 113, (1998), afl. 2, p. 145-176. Bijdrage die aantoont hoe men in de 19de eeuw erin slaagde historische lessen en de rol van een nationaal verleden op de planken bracht. Met aandacht voor de figuur van Jacob van Artevelde.

1225. *Vrijzinnigheid en sociale emancipatie. Themanummer. Brood en Rozen*, (1998), nr. 2, p. 5-125. Volledig nummer gewijd aan de geschiedenis en de invloed van de vrijdenkersbeweging in België.

Industriële archeologie

1226. BUYSE S., *Het ambachtelijke touwspinnen en touwslagen te Hamme*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 3, p. 150-171. Bijdrage gewijd aan de techniek van touwslagersbedrijf in Hamme, geïllustreerd.

1227. COUTANT Y., *Une invention empirique: le frein du moulin flamand*, in *Revue du Nord*, LXXIX, (1997), nr. 322, p. 827-840. Bijdrage over het proefondervindelijk ontstaan van de molenrem in Vlaanderen. Geïllustreerd.

1228. "Je crée un second Manchester ...!". *Naar aanleiding van het herontdekken van oorspronkelijke, begin 19de-eeuwse plannen uit het Lieven Bauwens-archief. Vergelijkende inboedelbeschrijving en technische uitrusting van enkele vroege Gentse katoenfabrieken*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 16, (1998), nr. 62 (Cahier 6/2), 24 blz. Geïllustreerd.

1229. DE HERDT R., *Ons industrieel verleden 1750-1900. De vrouw achter de schermen en op de barricade*, (*Museum voor Industriële Archeologie en Textiel*), 1997, 24 blz. Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1230. DESPRETZ A. (†), *Gentse lucifersfabrieken*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27 (1998), nr. 3, p. 120-138. Posthume uitgave van een studie van historicus A. Despretz over de Gentse lucifersbedrijven, voorafgegaan door een introductie over de vervaardiging van de eerste chemische stekjes en de Belgische lucifersnijverheid tot omstreeks 1875. De behandelde bedrijven zijn deze van A. De Masure Frères, gelegen aan het Klein Dok, C. Causseville Jme & Cie et Roche et Cie, gevestigd aan de Werkhuisstraat en de Ghent Match Company met sociale zetel aan de Meulesteedsesteenweg. In bijlage ook gegevens over stekjes bedrijven buiten Gent en over een vergelijkende tewerkstelling in verschillende provincies. Geïllustreerd.

1231. MOREAU G., *De Gentse beluiken vanaf 1820. Een stand van zaken*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, 61, (1998), nr. 1 bijlage, p. 2-24. Publicatie bij het project dat met de VIAT & VDK-waardering 1997 werd bekroond. Het werk vormt een aanvulling bij de beluikenstudies uit de jaren '70 en bevat enkele nieuwe inzichten betreffende het begrip 'beluik', het ontstaan en de ontwikkeling van het beluikenfenomeen, reglementen en onderzoeken die op deze ontwikkeling invloed hadden. De toelichtingen worden gegeven aan de hand van overzichtlijsten en referenties. Geïllustreerd in een afzonderlijke katern.

1232. VANHEDENR., *Het prille ontstaan van de eerste industrie op de grens Melle-Kwatrecht*, in *De Gonde*, 26, (1998), nr. 1, p. 3-10.

1233. VANNIEUWENHUYSE J. (red.), *Goed garen gesponnen? Industrialisatie in de provincie West-Vlaanderen, 1800-1940, (De provincie West-Vlaanderen in honderd (archieff)stukken, 2)*, Brugge, 1998, 240 blz. Studie en catalogus, uitgebracht in de marge van een gelijknamige tentoonstelling en met inbreng van diverse auteurs. Er wordt aandacht besteed aan de introductie van nieuwe energiebronnen en de nieuwe infrastructuur (spoorwegen!) in Vlaanderen als middel tot industriële ontwikkeling. De instellingen, met name het Provinciebestuur en het provinciaal archief, worden belicht in functie van hun inbreng in de promotie van de industriële ontwikkeling of van conservatie van het papieren erfgoed ervan. De publicatie overstijgt het lokaal belang omwille van het ruimer kader van de industriële omwenteling. Met bibliografie en index van bedrijfs- en gemeentenamen. Geïllustreerd.

Kerkgeschiedenis en kloosters

1234. BEGHEYN P., *Onbekende toneelstukken en dichtwerken van het Jezuwitencollege te Gent, 1742-1773*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, LI, (1997), p. 181-186.

1235. CASSIMAN P., *"De kerkfabriek" of "het kerkbestuur" te Baarle in de 19de en 20ste eeuw*, in *Jaarboek Dronghine*, 1998, p. 81-86. De auteur behandelt

LEEN CHARLES, MARIE-CHRISTINE LALEMAN

het ontstaan van de kerkfabrieken en geeft in bijlage namenlijsten van de leden van de kerkraad.

1236. COLLINL., *1350 jaar Gent, de Gentenaars en hun kerkvaders*, in *Waar is de tijd*, (1998), nr. 9, p. 202-223. Geïllustreerd.

1237. DE BELIE A., *De Baudelo-abdij archeologisch onderzocht*, Sint-Niklaas, 1997. Met bijlage over de transfert van deze cisterciënzerabdij van Klein-Sinaai naar Gent. Geïllustreerd.

1238. *Inventaire archéologique - fiche nr. 43 - Het oudste oorkondenboek van de Sint-Baafsabdij*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p. 22-23. Heruitgave van een analyse van A. DIEGERICK.

1239. *Inventaire archéologique - fiche nr. 141*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 186-188. Heruitgave van een bijdrage van H. PIRENNE over de Grafplaat van Sint-Flobertus. Geïllustreerd.

1240. JANSSENS S., *De Sint-Pietersabdij en de Sint-Baafsabdij. Twee oude Gentse Gezusters*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 161-166. Geïllustreerd.

1241. LEYDER D., *Onderwijs als hefboom voor de heropleving van de Keulse Augustijnenprovincie (zeventiende eeuw)*, in *Trajecta*, 6, (1997), nr. 4, p. 318-333. Studie over de heropleving van het onderwijs in onze gewesten op basis van de stichtingen van *gymnasia* door de augustijnen in diverse steden. Zo ook werd in 1609 in Gent een college gesticht. Deze colleges waren nauw verbonden met de kloosters en dienden tevens als recruiteringsbasis voor de orde. Het onderwijs aan jongeren behoorde in de 17de en de 18de eeuw tot de voornaamste werkzaamheden van de augustijnen. Geïllustreerd.

1242. MAES D., *300 jaar geleden kwamen de Norbertijnen terug naar Drongen*, in *Jaarboek Dronghine*, 1998, p. 53-55.

1243. NEIRINCK F., *Geschiedenis van de St.-Petrus- en Paulusparochie te Bachte*, Nazareth, 1998, 228 blz.

1244. OSSIEUR E., *Het Gentse Sint-Veerlekapittel versus de gouverneur-generaal in 1670*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p. 47-51. Over de moeilijkheden van de opvolging na het overlijden van Joannes Melis als proost van het Sint-Veerlekapittel dat toen in de Sint-Niklaaskerk was gehuisvest. De door gouverneur-generaal De Velasco aangestelde Pedro Perez Taglie werd door het kapittel niet aanvaard, dat alle middelen aanwendde om die aanstelling te verhinderen tot Perez Taglie vervangen werd door een eigen kanunnik Joannes Carolus Vriendts de Trauwenfeld.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1245. SAS B., *Augustijnen op de pastorie. De Augustijnenparochie Sint-Stefanus te Gent van 1803 tot 1914*, (*Augustijns Historisch Instituut*), Heverlee, 1997, 358 blz. Deze lijvige monografie behandelt de geschiedenis van de parochie, de parochiale gebouwen en de inboedel onder het bestuur van diverse pastoors. Hoewel de titel het niet laat uitschijnen, komt de overgangperiode vanaf 1794 eveneens in een afzonderlijk hoofdstuk aan bod. In bijlage geeft de auteur een overzicht van pastoors en onderpastoors. Geïllustreerd.

1246. SCHEPENS E.L., *Gentse gildebreeders en zusters van de broederschap van de H. Gerulfus te Drongen*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27 (1998), nr. 3, p. 160. Melding van een gulden boek van dit genootschap dat reeds vóór 1474 bestond. De notitie verwijst naar een lijst met de namen van een driehonderd leden, die in het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis Dr. M. Gysseling in Sint-Amandsberg werd gedeponeerd.

1247. TIHON A., *Geschiedenis van de Kerk in België in de negentiende en twintigste eeuw. Een literatuuroverzicht*, in *Trajecta*, 6, (1997), nr. 4, p. 361-377.

Gebouwen, monumenten, stadsbeeld

1248. *Architectuur in het interbellum. Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, (1998), nr. 2, 42 blz. Themanummer met bijdragen van N. POULAIN, J. VANDENBREEDEN, A. DEMEY, en L. MEGANCK. Benadert de architectuur tijdens het interbellum vanuit de problematiek van de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog. Hoewel gekaderd in een ruimer Vlaams perspectief, spelen Gent en de architectuur in deze stad toch een prominente rol. Geïllustreerd.

1249. BAILLIEUL B. en M. LIPPENS (red.), *'t Kindt gezwind*, (*Stad Gent, Dienst Culturele Zaken & Dienst Monumentenzorg*), Gent, 1998, 54 blz. In verscheidene korte bijdragen waaraan R. DE HERDT, J. CLAUS, G. DESMET, W. DE VUYST, G. EVERAERT en D. VERVENNE hun medewerking verleenden, wordt een beknopt overzicht gegeven van het leven van meester-timmerman David 't Kindt (1699-1770) en van de bouwprojecten waarmee zijn naam verbonden wordt. Tot de gebouwen die uitvoering worden toegelicht behoren de Hoofdwacht (Kouter) en het lokaal van maatschappij l'Union (Kouter), waarbij ook het voorziene restauratieproject wordt geschetst. Ook de hotels d'Hane en Cleemen uit de Veldstraat krijgen een ruimere bespreking toebedeeld. Geïllustreerd.

1250. BAILLIEUL B., *Wandelen door de Heilig Kerstwijk*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 1998, 40 blz. Met aandacht voor waterlopen als de Schipgracht en het Meerhem, de Heilig-Kerstkerk, de schippersbeurs, de ontsluiting van de wijk met de aanleg van het Handelsdok, industriële vestigingen en talrijke gebouwen. Geïllustreerd.

1251. BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw, (Universitaire Pers)*, Leuven, 1998, 376 blz. In aansluiting bij een doctoraatsverhandeling verhaalt deze publicatie de restauratie-opvattingen van de 19de eeuw over de behandelingen van middeleeuwse wandafwerkingen. De auteur toont verder aan dat deze visies tot in recente tijd aanhangers vonden, waardoor ontzettend veel waardevol interieurpatrimonium verloren ging of beschadigd werd. Het werk bevat ook een inventaris van kerkelijke middeleeuwse wand-schilderingen tot 1525, waaronder inmiddels overschilderde of verdwenen interieurs. Met verwijzing naar enkele Gentse voorbeelden. Geïllustreerd.

1252. BUYLE M., F. COOMANS, J. ESTHER & L.F. GENICOT, *Gotische architectuur in België*, Tielt, 1997, 240 blz. Dit nieuwe overzichtswerk over de gotische architectuur omvat verschillende thematische hoofdstukken met onder meer de volgende voorwerpen: aspecten van het bouwbedrijf, kerkelijke architectuur, monastieke architectuur, donjons en kastelen, het ontstaan en de ontwikkeling van de stad, openbare gebouwen, de gotische woonst met houten en stenen huizen en tenslotte de kleurige wandafwerking. Het geheel wordt afgesloten met een vrij uitgebreide bibliografie en met een topografische index. Met verwijzing naar talrijke gebouwen in Gent. Geïllustreerd.

1253. CASSIMAN P., *Over Drongense molens, in Jaarboek Dronghine*, 1998, p. 167-170. Geïllustreerd.

1254. DE BUCK R. (†), *De Zakbroedersstraat (nu Apostelhuizen)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p. 33-34.

1255. DE CLEENE M., R. DE HERDT, S. DEROM, M. DE VUYST, D. GAUBLOMME, G. VAN DOORNE, A. VAN GYSEGHEM & R. VIANE, *Tuinenpad, (Stad Gent, Dienst Culturele Zaken)*, Gent, 1998, 8 steekkaarten. Toelichting bij acht Gentse tuinen die tijdens de Tuinenpad-manifestatie voor het publiek werden opengesteld. De klemtoon ligt op de vegetatie en de flora binnen de monumentcontexten. Het gaat om de Sint-Baafsabdij (Gandastraat), het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (Minnemeers), de Hortus Michel Thiery (Berouw), het vroegere Dominicanerklooster (Onderbergen), het Hof van Ryhove (Onderstraat), de Sint-Pietersabdij (Sint-Pietersplein) en de plantentuin van de universiteit (Karel Lodewijk Ledeganckstraat). Geïllustreerd.

1256. DE HOUWER V., *De prijs Van de Ven 1928-1937. De eerste tien jaren van een Belgische architectuurwedstrijd*, in: *Monumenten en Landschappen*, 17, (1998), nr. 2, p. 6-32. Met verwijzing naar werk van onder andere de architecten Geo Bontinck (1903), Marc Neerman (1900-1940), Gaston Eysselinck (1907-1953). Tot de besproken architectuurprojecten behoren onder meer het Noordstargebouw (Groot-Brittanniëlaan), de woning Verplancken (Patijntjesstraat) en de Nieuweboschool (Nieuwebosstraat-Tweebruggenstraat). Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1257. DE TREMERIE M., *Mendonk, oase met zicht op industrie*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 5, p. 168-170.

1258. DEMEY A., *Woningen von Jan-Albert De Bondt in Sint-Niklaas aus der Zeit zwischen dem beiden Weltkriegen in Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung, (Bericht über die Tagung der Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge vom Arbeitskreis für Hausforschung)*, Marburg, 1998, nr. 44, p. 65-72. Bijdrage over de Gentse architect Jan-Albert De Bondt (1888-1969) met beknopte biografische schets en uitgebreide toelichting over de huizen die hij in de interbellumtijd voor de industriële familie Verbreyt in Sint-Niklaas ontwierp. Geïllustreerd.

1259. DEROM S. & G. VAN DOORNE, *Het Stadhuis Gent*, Gent, 1997, 28 blz. Het gaat om een nieuwe gids voor de bezoekers aan het Stadhuis met een algemene bouwhistorische schets en met een beknopte duiding bij de belangrijkste te bezoeken zalen, kamers en traphallen. Geïllustreerd.

1260. DE SCHRYVER J., *De hoeven van het O.C.M.W.-Gent (genaamd de Godshuizen) in Oost-Zeeuws-Vlaanderen*, Gent, 1997, 151 blz. Geïllustreerd.

1261. DEVOSP., *Beobachtungen zum Hausbau in den südlicher Niederlanden im 18. Jahrhundert, in Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung, (Bericht über die Tagung der Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge vom Arbeitskreis für Hausforschung)*, Marburg, 1998, nr. 44, p. 76-92. Synthesebijdrage over de ontwikkeling van het woonhuis in de 18de eeuw met aandacht voor zowel traditionele als progressieve architectuur, kleine panden als stadspaleizen, de stedelijke context als de rurale vertalingen. Met verwijzing naar verschillende Gentse huizen. Geïllustreerd.

1262. DEVRIESE L. *Van de 'herberghe ghenaeemt de Groene' naar de Groenbrugstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p. 2-21. Beknopt overzicht van de bekende gegevens over de Groenstraat of Groenbrugstraat in het Nieuwland en over herberg 'De Groene' aan de voet van de voormalige Minne-meersbrug. Met verwijzing naar de katoenoproer van 1839. Geïllustreerd.

1263. DUBOIS M., *Voorbeelden van herbestemming in Vlaanderen*, in *Vlaanderen*, 47, (1998), nr. 271, p. 128-133. De auteur behandelt onder meer de volgende Gentse gebouwen: het Stedelijk Museum voor Actuele Kunst, ingericht in het voormalige Casinogebouw (Citadelpark) en het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, in de gewezen spinnerij Desmet-Guéquier. Geïllustreerd.

1264. EVERAERT G., *Bouwhistorisch onderzoek Huis Fiévé-Dutry. Woonhuis en voormalige stoomzagerij Dok-Noord 2, (Stad Gent, Dienst Monumentenzorg)*, Gent, 1997, 49 blz. Bouwhistorische stand van zaken betreffende het

gebouw dat momenteel eigendom is van de Centrale van de Werkgevers aan de Haven van Gent, met stambomen en overzichten van eigenaars en bewoners in bijlage. Geïllustreerd.

1265. HOFFSUMMER P., *Die Entwicklung der Dachwerke in Belgien und im Norden Frankreichs: aktuelle Beiträge der Dendrochronologie*, in *Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung*, (Bericht über die Tagung der Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge vom Arbeitskreis für Hausforschung), Marburg, 1998, nr. 44, p. 218-234. Overzicht van de ontwikkeling van dakconstructies in de Middeleeuwen en de moderne tijden. Met verwijzing naar de 13de-eeuwse dakkap van het Bijlokehospitaal. Geïllustreerd.

1266. HOOFT E., *Architectuur als propaganda*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXII, (1998), nr. 1, p. 30-47. Bouwmeester Jacob Gustaaf Semeij (1864-1935) staat in Gent bekend om zijn heel pittoreske woonhuizen in eclectische architectuur met een uitbundige decoratie die vaak verwijst naar literatuur, kunst en cultuur. Met verwijzing naar woningen in de Belfortstraat, de Baudelooststraat, de Wolfstraat, de Sint-Lievenslaan en de Vlaamse Kaai. Geïllustreerd.

1267. *Inventaire archéologique - fiche nr. 44 - De schandpaal*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 139-140. Heruitgave (1897) van een bijdrage van A. HEINS over de schandpaal aan de zijgevel van het gewezen Groot Vleeshuis (Groentenmarkt). Geïllustreerd.

1268. JANSSENS S., *De Gentse architect Ferdinand Dierkens (1865-1935), bouwmeester van de Vooruit*, in *De Woonstede door de eeuwen heen*, (1997); nr. 116, p. 2-21. Overzicht van het oeuvre van deze Gentse architect, die tekende voor tal van prestigieuze gebouwen in het Gentse: de Vooruit (Sint-Pietersnieuwstraat), Ons Huis (Vrijdagmarkt), de *Temple Maçonique* (Grote Huidevettershoek), een coöperatieve bakkerij (Nieuwe Vaart), cichoreifabriek De Zon (Fuchsiastraat), zijn eigen woonhuis (Prinses Clementinalaan), de ateliers van Gieterij Heyndrickx (Lavendelstraat) en de *Filatures et Tissages Réunis* (Groendreef). Geïllustreerd.

1269. LALEMAN M.C., *1350 jaar Gentenaars en hun huizen*, in *Waar is de tijd*, (1998), nr. 6, p. 130-151. Geïllustreerd.

1270. LALEMAN M.C., *Mittelalterliche steinerne Bürgerhäuser in Gent*, in *Hausbau in Belgien. Jahrbuch für Hausforschung* (Bericht über die Tagung der Arbeitskreises für Hausforschung in Blankenberge vom Arbeitskreis für Hausforschung), Marburg, 1998, nr. 44, p. 22-36. Synthesebijdrage over het onderzoek naar de middeleeuwse stenen stadshuizen in Gent. Geïllustreerd.

1271. LECLERCQ-MARX J., *L'art roman en Belgique. Architecture, Art monumental*, Braine l'Alleud, 1997, 176 blz. Met verwijzingen naar Gent.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1272. LEFEBURE J., *De Vismijnkwesitie: mossel noch vis of aanzet tot nieuwe stedelijkheid ?*, in: *Planologisch Nieuws*, 18, (1998), nr. 1, p. 53-54. In een korte bijdrage schetst de auteur zijn architectuurvisie over het omstreden renovatieproject rond de 17de-eeuwse vismijn en de 19de-eeuwse markthal aan Sint-Veerleplein en Rekelingestraat (zie ook TANGHE J., VAN DOORNE G. en VERBANCK W.).

1273. LINTERS A., *Gebruiken of verbruiken. Enkele bedenkingen bij sloop en herbestemming van gebouwen*, in *Vlaanderen*, 47, (1998), nr. 271, p. 115-120. De auteur behandelt de thematiek de herbestemming van historische gebouwen. Voor Gent wordt slechts één voorbeeld van herbestemming aangehaald, namelijk de gebouwen van een oude textiel fabriek (1912) die momenteel ingenomen zijn door de diensten van het rectoraat van de Gentse universiteit.

1274. LOZE P., *Werken voor de overheid*, in: *A+ Architectuur, Stedenbouw, Design, Plastische Kunsten*, (1998), nr. 151, p. 40-55. Een hoofdstuk in deze bijdrage is gewijd aan de visie rond architectuur in de Gentse monumentenzorg, opgesteld aan de hand van een interview met architect J. Lefebure. Met verwijzing naar verscheidene renovatieprojecten. Geïllustreerd.

1275. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Heilig Kerstkerk of Sint-Salvatorkerk - Sleepstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p.24-32.

1276. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Hulpkapel De Goede Herder - Neermeerskaai*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 2, p. 69.

1277. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - O.-L.-Vrouw Koningin van de Vredekerk - Oudstrijderslaan*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 143.

1278. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Sint-Jan-Baptistkerk. Emilius Seghersplein*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 204-208. Geïllustreerd.

1279. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Sint-Jozefkerk- Wondelgemstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 140-143.

1280. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Sint-Machariuskerk - Sint-Machariusstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p.23-24.

1281. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Sint-Martinuskerk - Einde Were*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 2, p. 63-68.

1282. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Sint-Theresia van het Kind Jezuskerk - Boomstraat*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 2, p. 69-70.

1283. MAES D., *Het Gents kerkepad (vervolg) - Wijkkapel Heilige Maria Goretti - Blaisantvest*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p. 32.
1284. MEGANCK L., *Huizenonderzoek Hoogpoort 28, Gent: een middel-eeuwse woning achter een 19de- eeuwse gevel*, in *Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde*, 31, (1996), p. 251-262. Papieren onderzoek naar de bouwgeschiedenis, de eigenaars en de bewoners, op basis van de landcijsboeken vrij huis vrij erf, de bronnen inzake het huisgeld, de studie van het bronnenmateriaal van het kadaster en de oude en moderne bouwvergunningen. Geïllustreerd.
1285. MUYLLAERT E., "*Médecin par état, architecte par goût*". Jozef Guislain en de architectuur, in *Met recht en rede. Waanzin tussen Wet en Kabinet, (Museum Dr. Guislain)*, Gent, 1997, p. 79-94. Als telg van een oude architectenfamilie legde Guislain een grote belangstelling voor de architectuur aan de dag. Samen met architect Adolphe Pauli (1820-1895) tekent hij voor het Gentse gesticht voor mannelijke geesteszieken.
1286. POULAIN N., *Provinciale tentoonstelling "De goedkoope woning" Gent 1929*, in *Interbellum*, 18, (1998), nr. 3, p. 6-15. Geïllustreerd.
1287. TANGHE J., *Historische monumentale sites en hedendaagse architectuur*, in: *Planologisch Nieuws*, 18, (1998), nr. 1, p. 47-52. Het omstreden project rond de site Sint-Veerleplein/ Rekelingestraat vormt het uitgangspunt voor een uitgediepte beschouwing over hedendaagse architectuur in historische, monumentale sites.
1288. VAN BOCKSTAELE R., *Historiek*, in *Patershol Nieuws*, 13, (1998), nr. 2, p. 14-33. Bijdrage over het woonbestand (straten, huizen, bewoners) van het Patershol in 1923. Geïllustreerd.
1289. VANCAUWENBERGHI., *De Belgische parketindustrie in de 19de en het begin van de 20ste eeuw. Historiek en materiële sporen*, in: *Monumenten en Landschappen*, 17, (1998), nr. 3, p. 6-55. De lovende kritiek voor de Belgische parketvloeren op de Wereldtentoonstelling van 1851 in London vormt het uitgangspunt voor een uitvoerige behandeling van dit interieuronderdeel in de tweede helft van de 19de en het begin van de 20ste eeuw. De auteur behandelt zowel de producerende bedrijven, hun aanwezigheid op wereldtentoonstellingen evenals bewaard gebleven voorbeelden, voornamelijk uit Brussel. Met verwijzing naar enkele Gentse voorbeelden zoals het Provinciehuis aan de Gouvernementstraat. Geïllustreerd.
1290. VANDE WALLE A.L.J., *Nieuwe ontdekkingen over de droomresidentie van Lieven Bauwens in het Meerhem te Gent*, in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, (1998), nr. 2, Cahier 6, p. 1-33. Samen met M. FREDERICQ-LILAR,

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

G. DE LEYE en R. HEUGHEBAERT gaat de auteur dieper in op de woning die industrieel Lieven Bauwens aan het Meerhem liet optrekken. Basis voor deze studie vormt het muurarcheologisch onderzoek in de zaal van het Verdrag van Gent, binnen het huidige instituut Sint-Jan-de-Deo, de bouwhistorische ontleding binnen het vermelde gebouwencomplex en iconografische documenten. Een lot originele tekeningen uit particulier bezit maakte het mogelijk de kennis over deze residentie, de architectuur, de inrichting, de aankleding en de inboedel in belangrijke mate aan te vullen. Geïllustreerd. Met toevoeging van een afzonderlijk katern kleurillustraties.

1291. VAN DOORNE G., *De Gentse Vismarkt, een repliek*, in: *Planologisch Nieuws*, 18, (1998), nr. 1, p. 46. In dit korte bericht geeft de auteur een andere visie over het omstreden renovatieproject voor de 17de eeuwse vismijn en de 19de-eeuwse overdekte markthal aan Sint-Veerleplein en Rekelingestraat dat in hetzelfde tijdschriftnummer ook door andere auteurs wordt toegelicht (zie LEFEBURE J. TANGHE J., VERBANCK W.).

1292. VAN DURME L., *Steenontginning in de Zuidelijke Nederlanden. Een lexicologische verkenning*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen*, 8, (1997), p. 13-33.

1293. VAN EENHOOGHE D., *De vroegste bakstenen huizen in Brugge*, in *Brugs Ommeland*, (1998), nr. 2, p. 107-128. Met verwijzing naar het onderzoek over de middeleeuwse stenen stadshuizen in Gent. Geïllustreerd.

1294. VAN GANSBEKE J., *Achtentwintig eeuwenoude hoeven*, in *Jaarboek Dronghine*, 1998, p. 103-138. Geïllustreerd.

1295. VAN HAUWAERT L., *De ideale school, dat is een stukje van elke school*, in: *Af Architectuur, Stedenbouw, Design, Plastische Kunsten*, (1998), nr. 151, p. 26-27. Verslag van een ronde tafel-gesprek dat op 14 maart 1998 rond de opleiding van architect en het onderwijs in architectuurscholen. Met verwijzing naar het Gentse Sint-Lucasinstituut. Geïllustreerd.

1296. VANDERSTRAETEN F., *De Heilig-Hartparochie Sint-Amandsberg 1978-1998. 120 jaar wel en wee van een gemeenschap rond de kerktoren*, Gent-Sint-Amandsberg, 1998, 650 blz. Over de geschiedenis van de parochie met onder meer aandacht voor onderwijs, verenigingsleven en de rol van de paters recoletten. Geïllustreerd.

1297. VAN WITTENBERGHE O., *Het stratenplan van Ledeberg in de 16de en de 19de eeuw*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 26, (1998), nr. 102, p. 25-32. Op basis van kaarten van J. Deventer en C. Popp. Geïllustreerd..

1298. VERBANCK W., *Locomotieftekst. De Oude Vismijn te Gent en de integratie van de moderne architectuur in een historische omgeving*, in: *Planologisch nieuws*, 18, (1998), nr. 1, p. 43-45. Een omstreden renovatieproject voor de 17de-eeuwse vismijn en de 19de-eeuwse overdekte markthal aan Sint-Veerleplein/Rekelingestraat vormt de aanleiding voor beschouwingen rond het samengaan van historisch bouwkundig patrimonium en hedendaagse architectuur. Geïllustreerd.

Kunst, cultuur

1299. BRAKEL J.J., *Bijdrage tot de geschiedenis van de Laat-Gotische goudborduurkunst in de Zuidelijke Nederlanden. De Groene kazuijfel van de St.-Petruskerk te Leiden*, (*Culturele Kring Boudelo* vzw, nr. 8), Belsele, 1998, 89.blz. Met bijdrage van A. DE BELIE over de laatste abt van de Baudeloo-abdij.

1300. *Cultureel Jaarboek 1996. Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent, 1997, 200 blz. Beknopt overzicht van de culturele activiteiten die door de Provincie Oost-Vlaanderen worden georganiseerd of mede door toedoen van de provincie tot stand kwamen. Voorafgaand komt een administratief gedeelte over de samenstelling van de bestendige deputatie, de adviescommissies en de situering van de provinciale diensten die met cultuur begaan zijn. Na een overzicht van de provinciale prijzen over 1996, met beknopte biografieën van de bekroonden, worden de volgende cultuursectoren vanuit de provinciale werking toegelicht: taal- en letterkunde, bibliotheekwezen, toneel, muziek, geschiedenis, beeldende kunsten, cultuurpatrimonium, fotografie en film, musea, algemene culturele werking, sociaal-culturele werking en culturele uitwisseling. Het boek wordt afgesloten met een *In memoriam* van **Marcel Grypdonck, Lieve Jolie, Hugo Van Der Cruyssen, Jos Murez, Etienne Coetsier, Marcel Van Der Aa, Rogier Van Garsse en Carlos Van Lanckere**.

1301. D'HOLLANDER J., *Beiaardconcerten Gent 1998*, (*Stad Gent, Dienst Monumentenzorg*), Gent, 1998. Aan het programma voor de beiaardconcerten 1998 werd een bijdrage toegevoegd over Clocke Roeland III (1948) die door Marcel Michiels (1898-1962) uit Mechelen werd gegoten. Het artikel omvat een gedetailleerde beschrijving van de klok en haar opschriften. De auteur belicht ook de Roelandfiguur als bron van inspiratie voor 19de-eeuwse muziekcomponisten en gedichten. Geïllustreerd.

1302. D'HOLLANDER J., *Een gouden jubileum*, in *Clocke Roeland. Nieuws van de Gentse beiaardkring*, Gent, 1998. Over Clocke Roeland in het Gentse Belfort en klokkengieter Marcel Michiels (1898-1962). Geïllustreerd.

1303. EECKHOUT P., *De Justus de Gand à Hugo Van der Goes, ou le mythe de Joos van Wassenhove*, in *Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België*, 1992-1993, nr. 1-4, p. 9-33. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1304. HOOZEE R., D. LAPORTE, M. MARTENS, A. BALIS en L. COMPERNOLLE, *Museum voor Schone Kunsten Gent*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen*, (1998), nr. 1, p. 3-43. Het themanummer over het Museum voor Schone Kunsten bevat behalve een inleidende visie hoofdstukken over de bouwgeschiedenis van het museum, de verzameling oude kunst en de schilderen- en beeldhouwkunst van de 19de en de 20ste eeuw. Geïllustreerd.

1305. *Kunstglasramen Mestdagh*, (Atelier Mestdagh), Gent, 1998, 48 blz. Overzicht van vijftig jaar het kunstglasraamatelier dat in 1947 door Albert Mestdagh werd opgericht. Geïllustreerd.

1306. *Laus Deo - Pax vivis. Het muziekleven aan de Vlaamse kapittelkerken en kathedralen tot ca. 1800*, (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Educatieve Dienst Dossiers Derde Reeks 3), 1998, 96 blz. Dossier bij een gelijknamige tentoonstelling. Naast een algemene voorstelling van het hoger en lager personeel in dienst van een kapittelkerk, gaat aandacht naar de katholieke cultus en de liturgische zang, de fundaties van missen voor het zielenheil, fondsen van muziekhandschriften en het gebruik van muziekinstrumenten in de kerken. Geïllustreerd.

1307. LOSONCZY T., *Groot Schietspel 1498-1998*, (Centrale Bibliotheek R.U.G.), 1998, 16 blz. Catalogus uitgebracht bij de gelijknamige tentoonstelling omtrent de geschiedenis van de Sint-Jorisgilde te Gent.

1308. POULAIN N., *Op zoek naar (h)erkenning. Een openbaar onderzoek naar de inhoud van het paviljoen van de Gentse Academie op de wereldtentoonstelling van 1913*, in *Interbellum*, (1998) nr. 2, p. 6-30. In een paviljoen, ontworpen door architect Oscar Van de Voorde (1871-1938), stelde de Gentse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten op de Wereldtentoonstelling van 1913 werken tentoon van leraars, leerlingen en oud-leerlingen. Aan de hand van de bestaande geschreven en iconografische documenten wil de auteur met deze bijdrage een aanzet geven tot verder onderzoek van de werken die toen geëxposeerd werden. Geïllustreerd.

1309. *Schatkamer van sacrale kunst. Pronkstukken voor liturgie en devotie in de oude refter van het Bijlokemuseum*, (Stad Gent-Bijlokemuseum), Gent, 1997, 16 blz.

1310. VAN ANROOIJ W., *Helden van weleer. De Negen Besten in de Nederlanden (1300-1700)*, 1997, 328 blz. De auteur behandelt het thema van de 'Negen Besten' - negen beroemde vorsten - dat van grote invloed is geweest in de ontwikkeling van de middeleeuwse literatuur. Het beeld van de Negen Besten wordt tevens geassocieerd met hoofsheid en ridderlijk. Met verwijzingen naar Gent. Geïllustreerd.

1311. VERCRUYSSSE R., *Actieplan Synergie 2000. Nieuwe museale wegen voor Gent. Een "samenzwering" van Gentse Conservators*, in *Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen Plus*, (1998), nr. 1, p. 6.

Materiële cultuur

1312. BOMBAY J., *Een oord uit een bezinningoord. Een muntstuk gevonden in de oude abdij te Drongen*, in *Dronghine. Jaarboek*, 1998, p. 59-60. Bijdrage over de vondst (1997) van een munt uit 1644. Geïllustreerd.

1313. *Inventaire archéologique - fiche nr. 33 - Uithangteken van de Nering der Wijnhandelaars*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 1, p. 22-23.

1314. LALEMAN M.C., D. LIEVOIS & G. STOOPS, *Stenen kanonskogels in Gent. Omtrent een vondst aan het Kuipgat*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 4, p. 15-42. Een vondst van elf stenen kanonskogels aan het Kuipgat vormde de aanleiding voor een uitwijding over oorlogstuig en munitie in Gent in de periode 14de-16de eeuw. Geïllustreerd.

Heemkunde, volkskunde en genealogie

1315. AFSCHRIFT A., *Negentiende-eeuwse vondelingen en verlaten kinderen te Laarne en Kalken*, in *Castellum*, 14, (1997), nr. 2-3, p. 3-70. Deze bijdrage besteedt ook aandacht aan de werking van het Gentse vondelingenhuis (de "rolle") aan de Oude Schaaapmarkt.

1316. BRAEKMAN W.L., *Oplichters aan het werk te Gent in 1751*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 3, p. 258-259. Verhaal over de verkoop van valse gouden ringen.

1317. BRAECKMAN W.L., *Steltloper verongelukt in 't Prinsenhof (1512)*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 208-210. Relas van een voorval uit 1512, overgeleverd door Marcus van Vaernewyck, en voorzien van verduidelijkend commentaar. Geïllustreerd.

1318. BRAET A., *Verbeurd verklaarde goederen in het Land van Aalst 1583-1587*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 3-4, p. 120-128. Namenlijst van vluchtelingen uit het Land van Aalst wiens goederen werden aangeslagen door de Spaanse overheid na de Val van Aalst in 1583.

1319. DE BACKER C. & I. VERSTRAETE, *Een apothekersrekening voor Bruggeling Jan Audeians, rebelse zoon gecolloqueerd bij de Alexianen te Gent (1712)*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 3, p. 142-149.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1320. DE BAETS A., *De leden van de Confrerie of broederschap van de H. Rozenkrans (1711-1887)*, in *De Gonde*, 26, (1998), nr. 2, p.3-8.
1321. DE BOECK D., *Onze wegen in historisch perspectief*, in *Mededelingen van de Heemkundige Kring van Erpe-Mere*, 38, (1998), nr. 1, p. 3-15.
1322. DE MOOR G., *Gentse boek in het cisterciënzerinnenklooster Leuwenhorst bij Leiden in het gewest Holland in de vijftiende eeuw*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 202-203. Geschreven gegevens over Gentse kruidkoeken in Nederlandse bronnen van 1467-1468, 1483 en 1468-1493.
1323. DE VRIENDT R., *Feest en rouw achter de porseleinkaart*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, LXXII, (1997), nr. 4, p. 234-249. Aan de hand van enkele feestige en treurige gebeurtenissen in het 19de-eeuwse Gent beschrijft de auteur het nut van de geporseleinde kaart als iconografische bron. Geïllustreerd.
1324. DEVRIESE L., *Begijntje op stap ... "In de straeten der stad vol netten en stroppen door den duyvel geleyt"*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 2, p. 84-87.
1325. DE WILDE J., *Hoe de enclave Ertbuur deel ging uitmaken van de gemeente Laarne (1806-1810)*, in *Castellum*, 14, (1997), nr. 2-3, p. 71-80. Van dezelfde auteur verscheen eerder reeds *De enclave Ertbuur van de vroege middeleeuwen tot ca 1600: peiling naar het ontstaan en de ontwikkeling van een plattelandsgehucht*, in *Castellum*, 13, (1996), nr. 3-4, p. 10-80. Verschillende Gentse patriciërs hadden vanaf de late Middeleeuwen in de Wetterse enclave Ertbuur een omvangrijk pachtgoed.
1326. DE WILDE J., *De landsman moet al laten. Bijdrage over het lot van de parochies Kalken, Laarne en Wetteren ten tijde van de Gentse Calvinistische Republiek (1577-1584)*, in *Castellum*, 13, (1996), nr. 1, p. 3-26. Over de gevolgen van de politieke en militaire beslissingen die te Gent werden genomen voor de betrokken plattelandsgemeenten.
1327. DE WILDE J., *Miskening van het vorstelijk genaderecht: de zaak Jan Helewaut tegen de heer, de baljuw en het leenhof van Laarne (1520-1523)*, in *Castellum*, 14, (1997), nr. 4, p. 31-53.
1328. DE WILDE J., *De verwoesting van het kasteel en het neerhof te Laarne in 1579*, in *Castellum*, 12, (1995), nr. 1, p. 14-25. Het slot van Laarne werd verwoest door de Gentse milities op 24 juli 1579. François van Zuylen, heer van Laarne, was eerder door de Gentenaars gevangen genomen, maar wist uit het Prinsenhof te ontkomen.

LEEN CHARLES, MARIE-CHRISTINE LALEMAN

1329. DOUXCHAMPS H., *La famille de la Kethulle*, Brussel, 1996, 3 dln. Deze uitgebreide familiegeschiedenis verscheen als delen XLIV, XLV en XLVI in de reeks *Recueil de l'office généalogique et héraldique de Belgique*. De familie de la Kethulle was één van de eigenaars-bewoners van het Hof van Ryhove in de Onderstraat. Met tal van bronverwijzingen en tekstuitgaven. Geïllustreerd.

1330. HUYS P., *Een Deinse baljuwsrekening (1377-1379) als spiegeling van het dagelijks leven*, in *Koninklijke Geschiedkundige Kring. Jaarboek*, LXV, 1998, p. 186-218. De auteur bespreekt het document vanuit historisch en socio-economisch standpunt; in bijlage wordt de rekening *in extenso* weergegeven.

1331. HUYS P., *Dossiers over betwistingen rond molens in 1780-1787 (Uit het Archief van de Raad van Vlaanderen in Gent)*, in *Molenecho's*, 26, (1998), nr. 2, p. 107-112. Hoewel hoofdzakelijk gericht op Vlaamse molens duiken er toch enkele Gentse molens op.

1332. HUYS P., *Genealogische sprokkelingen uit de "Gazette van Gend" (1823-1825)*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 3-4, p. 163-164.

1333. HUYS P., *Molenannonces in de "Gazette van Gend" (1823)*, in *Molenecho's*, 26, (1998), nr. 1, p. 38-43.

1334. HUYS P., *Nog vermisten in de "Gazette van Gend" (1823-1825)*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 5, p. 211-212.

1335. HUYS P., *Over de "mathematische machine" van Guiloude Parree (1770) en andere "grootte mechanique konst-stukken" (1823) te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 201-202.

1336. HUYS P., *Van een twistzieke baljuw, een koleirige chirurgijn, een straatschender en nog andere "criminelen" in Drongen in de 17de eeuw*, in *Dronghine. Jaarboek*, 1998, p. 43-52.

1337. HUYS P., *Vlaamse deserteurs van de keizerlijke troepen (1759-1760)*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 1, p. 8-10. Met vermelding van diverse Gentse soldaten.

1338. LAROY P., *De Roversbendes van Vlaanderen*, 1997, 221 blz. Voor Gent is vooral het verhaal over de Bende Van Hoe-Verstuyft van belang. Met liedteksten. Geïllustreerd.

1339. LEVIS E., *'t Gentsch spant de Kruune'*. *De Gentschen êrven toaie*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27 (1998), nr. 4, p. 210-217. Over twee Gentse liedjes uit respectievelijk 1938-1939 en 1945. Geïllustreerd.

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

1340. MAES D., *De Vrouwen en Heren van Drongen*, in *Jaarboek Dronghine*, 1998, p. 1-41. Studie over de bezitters van de erfheerlijkheid Drongen.

1341. STEEGHERS W., *15de-eeuwse Gentse buitenpoorters uit Baarle*, in *Dronghine. Jaarboek*, 1998, p. 57; *Gentse poorters uit Assenede*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 2, p. 85-86; *Genste poorters uit Dendermonde (1542-1796)*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 3-4, p. 136-142; *Gentse poorters uit Evergem (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 48, (1997), p. 193-195; *Gentse poorters uit Sleidinge (1542-1796)*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek*, 48, (1997), p. 196-197.

1342. STEEGHERS W., *Genealogische gegevens betreffende de familie van de pastoor van Ursel, Lieven Misprouwe*, in *Vlaamse Stam*, 34, (1998), nr. 1, p. 11-18.

1343. *Themanummer: De Heren en Vrouwen Van Rode*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 25, (1997), nr. 100, 196 blz.

1344. VAN BOST F. & A. VERBEKE, *De prentkaarten van de Provinciale Tentoonstelling van 1899 te Gent*, Gent, 1998, 47 blz. Overzicht van de prentkaarten over deze tentoonstelling, ingedeeld in lithografische prentkaarten en prentkaarten in fotografie, met waar mogelijk enige uitleg over de ontwerper ervan. Geïllustreerd.

1345. VAN DER LINDEN R., *Gedicht op de hedendaegsche mode, met 't Narre-schip Sotteghem 1739-Gend Cortryk 1779*, in *Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde. Handelingen*, 8, (1997), p.127-151. Bespreking en tekstuitgave van dit gedicht uit 1739 dat in 1779 herwerkt werd en opnieuw werd uitgegeven door de Gentenaar C. J. Bonne, advocaat bij de raad van Vlaanderen.

1346. VAN TRIMPONT M., *De Geraardsbergse "Garde Civique" of Burgerwacht (1795-1920)*, Geraardsbergen, 1997, 185 blz. Geïllustreerd historisch overzicht van de burgerwacht, met diverse bijlagen en een register op familienaam.

Biografieën

1347. BAILLIEUL B., *Portrettengalerij van de Gentse schuttersmaatschappij Willem Tell*, in *Oostvlaamse Zanten*, LXXII, (1997), nr. 4, p. 214-233. Aan de hand van portretten die voorheen in het bezit waren van de kruisboogmaatschappij Willem Tell en thans ondergebracht zijn in de Sint-Rochusgilde die aan het Sint-Pietersplein is gevestigd, belicht de auteur kort de biografieën van de volgende leden: **Pierre Joseph Kerfysier** (1801-1852), **Joseph Jacques Kerfysier** (1833-1888), **Louis Van Ghendt**, **Victor De Muynck** (1840-1904), **Eugène Désiré**

Cambier (1821-1906), **Alfons Columbien** (1867-1947), **Diomède Claes** (1825-1846), **Charles de Kerchove de Limon** (1819-1882), **Karel Inghels** en **Jan Van Damme**. Ook de kunstenaars **Jean Egidius Vander Plaetsen** (1808-1857), **Joseph Pauwels** (1818-1876), **Ferdinand Willaert** (1861-1938) en **Leonard De Buck** (1874-1954) worden kort behandeld. De portrettengalerij wordt vergezeld van een korte historische notitie over het schuttersgenootschap Willem Tell, dat in 1825 werd opgericht en in de Tweede Wereldoorlog ophield te bestaan. Geïllustreerd.

1348. **BASTIAEN F., E. DE SMET, P. LAROY, H. NOTTEBOOM & W. NOTTEBOOM** (red.), *Vriendenboek Luc Stockman*, Aalter, 1998, 336 blz. Na een levensbeschrijving van de gevierde 65-jarige heemkundige, bekend om zijn inzet bij het Heemkundig Genootschap van het Meetjesland, volgen bijdragen over diverse onderwerpen, vooral van heemkundige en genealogische aard. Geïllustreerd.

1349. **CAPITEYN A.**, *Gent: Maurice Maeterlinck - Kabinet*, in *Vlaanderen*, 47, (1998), nr. 1, p. 22-23. Biografische nota over Maurice Maeterlinck (1862-1949), de enige schrijver uit de Lage Landen die de Nobelprijs voor Literatuur ontving. Het kabinet van deze auteur bevindt zich in het Museum Arnold Vander Haeghen in de Veldstraat te Gent. Deze nota kadert in een aflevering van het tijdschrift dat specifiek handelt over schrijvershuizen.

1350. **DE SMET M.**, *Karel Lodewijk Ledeganck (1805-1847)*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 56, (1997), nr. 4, p. 227-243. Biografische nota van deze Vlaamse dichter die aan de Gentse Rijksuniversiteit in 1835 het diploma behaalde van doctor in de rechten. Met bespreking van het poëtisch oeuvre.

1351. **DE TREMERIE M.**, *Herman Balthazar. Gouverneur is ook een beetje ombudsman*, in *Toerisme Oost-Vlaanderen*, 46, (1997), nr. 5, p. 175-177.

1352. *Herdenking Joan Vandenhoute (1951-1981)*, in *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 20, (1996), nr. 4, p. 5-14. Publicatie van toespraken bij de gelegenheid van de herdenking aan conservator en stadsarcheoloog Joan Vandenhoute (1951-1981) op het Campo Santo van Sint-Amandsberg op 26 oktober 1996 en naar aanleiding van de onthulling van een gedenkplaat in het Gravensteen op 20 december 1996. Geïllustreerd.

1353. **HERMAN J.P.**, *De kunstenaarsfamilie de Vigne*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 151-154. Aanvullende gegevens over de Gentse kunstenaarsfamilie de Vigne, startend met de uit Frankrijk afkomstige Antoine des Vignes (1722-1795).

1354. *In memoriam voorzitter Roger De Vocht*, in *Heemkundig Genootschap Land van Rode*, 26, (1998), nr. 102, p. 1-5. Architect-stedebouwkundige Roger

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

De Vocht (1934-1998) was actief in kringen van heemkunde en familiekunde en was voorzitter van het heemkundig genootschap Land van Rode. Met weergave van de lijkrede.

1355. *Joris Helleputte 1852/1925. Architect en politicus*, Leuven, 1998, 2 delen, 588 blz. Het eerste deel behandelt de biografie van de in Gent geboren Joris Helleputte (1852-1925) met bijdragen van J. DE MAEYER, L. VAN MOLLE, B. DE KEYSER, G. GERARD, P. HEYMAN, L. VERPOEST, L. VRINTS en L. WILS over zijn jeugd en vorming en zijn loopbaan als architect en hoogleraar met zijn opvattingen over architectuur en architectuurpraktijk. Verder worden zijn carrière als volksvertegenwoordiger en minister toegelicht. In de laatste hoofdstukken, onder de titel 'l'Homme dépassé', wordt zijn levensloop na de Tweede Wereldoorlog geschetst. Het tweede boekdeel, onder de redactie van K. MAES, R. VERMEIREN, L. VERPOEST en L. VRINTS bevat een volledig overzicht van het oeuvre dat Helleputte als architect-ontwerper realiseerde. Het zwaartepunt daarvan bevindt zich in Leuven. Voor Gent worden de woningen Helleputte vermeld. Geïllustreerd.

1356. KLUYSKENS P., *Filips-Karel Marissal*, in *Ghentsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 4, p. 178-186. Posthume publicatie van twee bijdragen uit respectievelijk 1950 en 1967 over de Gentse kunstschilder Filip Karel Marissal (1698-1770) oprichter van een teken- en schildersschool of voorloper van de Academie voor Schone Kunsten. Geïllustreerd.

1357. KLUYSKENS P., *Jan Frans Willems*, in *Ghentsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 3, p. 148-151. Heruitgave van een bijdrage als herinnering aan de inhuldiging van het grafmonument voor Jan Frans Willems (1793-1846) die op 26 juni 1848 overleed en in 1847 op het Campo Santo in Sint-Amandsberg werd bijgezet.

1358. *Nouvelle biographie Nationale*, (*Académie Royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*), dl. 4, 1997, 408 blz. Bevat levensbeschrijving van enkele voor Gent belangrijke figuren: **Pierre François Blondel** († Gent 1694), voorzitter van de Geheime Raad; **Levinus Hulsius**, (Gent 1546-Frankfurt-am-Main 1606), auteur; schrijver **Grégoire Le Roy** (Gent 1862-Elsene 1941), politicus **Maurice Lippens** (Gent 1875-Elsene 1956) en historicus **Jacques Pirenne** (Gent 1891-Hierges 1972).

1359. OLSEN J., *De rouwborden of obiits uit de Sint-Niklaaskerk te Melle*, in *Heemkundige Verenigingen De Gonde*, 26, (1998), nr. 1, p. 15-29. In dit artikel worden de rouwborden behandeld van **Alfred Piers de Raveschoot** (1831-1897), **Emile Jean Braun** (1879-1968) en diens echtgenote **Adrienne Roland** (1883-1946), die allen bekende Gentaren zijn. De bespreking van de rouwborden omvat trouwens talrijke biografische notities. Geïllustreerd.

LEEN CHARLES, MARIE-CHRISTINE LALEMAN

1360. STOCKMAN R., *De goede mijnheer Triest. Een biografie van kanunnik Petrus Jozef Triest*, Gent, 1998, 128 blz. Levensbeschrijving, tevens historische studie van Petrus Jozef Triest (1760-1846) die een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de armen- en ziekenzorg in Gent. Geïllustreerd.
1361. VALCKE J., *Herman Blondeel (1956-1997)*, in *Jaarboek Dronghine*, 1998, p. 97-102. Blondeel is de kunstenaar die in 1993 de opdracht kreeg twee hedendaagse glasramen in de Vijdkapel in de Sint-Baafskathedraal te vervaardigen.
1362. VAN DER LINDEN R., *Victor Stuyvaert: illustrator-graficus. Gent, 1897-1974-1977-1997*, in *Oost-Vlaamse Zanten*, 72, (1997), nr. 3, p. 200-201. Korte biografische nota met een bespreking van het kaftontwerp dat deze Gentse kunstenaar ooit maakte voor het tijdschrift. Geïllustreerd.
1363. VANDER STRAETEN M., *In memoriam Doctor Maurits Gysseling*, in *Heemkundig Nieuws*, 26, (1998), nr. 1, p. 3-6. Deze overleden doctor in de germaanse filologie was vooral gekend omwille van zijn eminente toponymische studies en van zijn levenswerk, met name de inventarisatie van het archief van de Sint-Baafsabdij en het Bisdom Gent (1919-1997). Zie ook het *In Memoriam*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27, (1998), nr. 2, p. 62. Geïllustreerd.
1364. VERBEKE A., *In memoriam André Despretz*, in *Ghendtsche Tydinghen*, 27 (1998), nr. 3, p. 118-119. Korte biografische schets over historicus André Despretz (1938-1997) en zijn studies met betrekking tot het Gentse verleden. Geïllustreerd.
1365. VERHAEGHEE., *Musicus Frans August Gevaert (1828-1908) en zijn huldiging in 1930 te Huise*, in *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, 35, (1998), p. 107-136. Biografische schets van deze componist die aan het Conservatorium in Gent diverse eerste prijzen behaalde. Geïllustreerd.

Index op auteursnamen

AFSCHRIFT A.	1315	DE HEMPTINNE T.	1165
ALDERIESTEN C.	1135	DE HERDT R.	1118, 1229, 1249, 1255
ALLEGAERT P.	1200	DE HOUWER V.	1256
AUGUSTYN B.	1125	DE JONG A.	1135
BAILLIEUL B.	1249-1250, 1347	DE KEYSER B.	1355
BALIS A.	1304	DE LEYE G.	1290
BALTHAU E.	1158-1159	DE MAEYER J.	1355
BASTIAEN F.	1124, 1127, 1348	DE MEULEMEESTER J.	1120, 1133
BASTIAENS J.	1131	DE MOOR G.	1322
BEGHEYN P.	1234	DE PARMENTIER E.	1170
BERGMANS A.	1251	DE POORTER A.	1133
BEYAERT M.	1160	DE SCHAEPRYVER A.	1203
BLOCKMANS W.	1161	DE SCHRYVER J.	1260
BLONDÉ B.	1185	DE SMET E.	1124, 1127, 1348
BOMBAY J.	1312	DE SMET M.	1350
BOONE M.	1162-1165, 1176	DE SUTTER H.	1218
BOUCKENOOGHE H.	1137	DE TREMERIE M.	1257, 1351
BRAEKMAN W.L.	1316-1317	DE VRIENDT R.	1323
BRAET A.	1318	DE VUYST W.	1249, 1255
BRAKEL J.J.	1299	DE WAELE M.	1204
BUYLE M.	1252	DE WEERDT D.	1205-1206
BUYSE S.	1226	DE WILDE J.	1325-1328
CAILLIAU A.	1200	DE WIN P.	1122
CAPITEYN A.	1138, 1349	DECAVELE J.	1125, 1141-1142
CARNIER M.	1201	DECEULAER H.	1190
CASSIMAN P.	1235, 1253	DEFORCE K.	1131
CERUTTI S.	1164	DEGRENDELE K.	1154
CHARLES L.	1118	DELLART S.	1132
CLAES M.C.	1123	DEMETER S.	1133
CLAUS J.	1249	DEMEY A.	1248, 1258
COLLIN L.	1236	DEMUYNCK G.	1121
COMPERNOLLE L.	1304	DENECKERE G.	1207
COOMANS F.	1252	DEROM S.	1255, 1259
COUTANT Y.	1227	DERVILLE A.	1171
COUTIEZ Y.	1173	DESCIMON R.	1164
CRÈVE P.	1119	DESMET G.	1249
CROMBÉ P.	1152	DESPRETZ A.	1230
CURVEILLER S.	1166	DEVOS P.	1261
D'HOLLANDER J.	1301	DEVRIESE L.	1262, 1324
DAMBROYNE J.	1186-1187	DIEGERICK A.	1238
DE BACKER C.	1319	DOUXCHAMPS H.	1329
DE BAETS A.	1320	DUBOIS M.	1263
DE BELIE A.	1237, 1299	DUMOLYN J.	1172
DE BENS E.	1202	DUMOULIN J.	1173
DE BOECK D.	1321	DUPORTAIL P.	1208
DE BRUIJN M.W.J.	1167	EECKHOUT E.	1218
DE BUCK R.	1140, 1168, 1188-1189, 1254	EECKHOUT P.	1303
DE CLEENE M.	1255	ESTHER J.	1252
DE CLERCQ W.	1153	EVERAERT G.	1249, 1264
DE CONINCK R.	1119	FRANÇOIS L.	1209
DE CORTE M.	1169	FREDERICQ-LILAR M.	1290
		GAUBLOMME D.	1255

LEEN CHARLES, MARIE-CHRISTINE LALEMAN

GENICOT L.F.	1252	MORSA D.	1196
GERARD G.	1355	MORTIER E.	1212
GILLEIR A.	1201	MOUREAU G.	1231
GOSMAN M.	1162	MUYLLAERT E.	1285
GRIETEN J.	1143	MUYS E.	1130
GUBIN E.	1221	NEIRINCK F.	1243
HAQUETTE B.	1174	NOTTEBOOM H.	1124, 1127, 1348
HEINS A.	1267	NOTTEBOOM W.	1124, 1127, 1348
HEIRBAUT D.	1175	NUYTTENS M.	1124
HENDRIX V.	1135	OLSEN J.	1359
HERMAN J.P.	1353	OPSOMMER R.	1179
HEUGHEBAERT R.	1290	OSSIEUR E.	1213, 1244
HEYMAN P.	1355	PARAVICINI W.	1165
HOFFSUMMER P.	1265	PEIREN L.	1214
HOOFT E.	1266	PELEMAN L.	1126
HOOZEE R.	1306	PERDAEN Y.	1152
HORLINGS E.	1220	PIRENNE H.	1239
HOWELL M.	1176	POULAIN N.	1248, 1286, 1308
HUBLÉ-VAN KENHOVE N.	1206	PRAK M.	1163-1164
HUET L.	1143	PREVENIER W.	1125, 1161
HUYS P.	1330-1337	RONDAS B.	1218
JACOBS M.	1191-1192	RUBENS R.	1215
JANSSSENS S.	1240, 1268	SAS B.	1245
JOSEPH S.	1123	SCHEEPSMA W.	1180
KEPPENS E.	1135	SCHENKEVELD-	
KLUYSKENS P.	1203, 1356-1357	VAN DER DUSSEN R.	1146
LALEMAN M.C.	1118, 1133-1134, 1269-1270, 1314	SCHEPENS E.L.	1246
LANDRIE M.	1135	SCHWHILDEN T.	1123
LAPORTE D.	1304	SERGEANT J.	1152
LAROY P.	1124, 1127, 1338, 1348	SOLY H.	1144, 1182, 1187, 1190, 1192, 1194, 1197
LECLERCQ-MARX J.	1271	SOMME M.	1181
LEFEBURE J.	1272	STABEL P.	1182-1183
LENDERS P.	1193	STEEGHERS W.	1341-1342
LEVIS E.	1339	STEVENS W.	1127
LEYDER D.	1241	STOCKMAN R.	1216, 1360
LIEVOIS D.	1314	STOOPS G.	1134, 1314
LINTERS A.	1273	TANGHE J.	1217, 1287
LIPPENS M.	1249	TEERLINCK E.	1218
LIS C.	1144, 1182, 1187, 1190, 1192, 1194, 1197	TERRIER D.	1219
LOSONSCY T.	1307	THIJS A.K.L.	1197
LOZE P.	1274	THOEN H.	1155
LYON B.	1177	TIHON A.	1247
MAES D.	1242, 1275-1283, 1340	TRIEST M.	1147
MAES K.	1355	TYTGAT T.	1218
MARECHAL G.	1145	VALCKE J.	1361
MARTENS M.	1304	VAN ANROOIJ W.	1310
MARTIN D.	1210	VAN BOCKSTAELE R.	1288
MATTHYS A.	1133	VAN BOST F.	1344
MEERSSCHAERT L.	1131	VAN BRUAENE A.L.	1184
MEERSSCHAUT E.	1195	VAN CAUWENBERGH I.	1289
MEGANCK L.	1248, 1284	VAN DE WALLE A.L.J.	1290
MESSIAEN J.J.	1214	VAN DE WIELE J.	1148
MINNAERT G.	1131	VAN DER BORG K.	1135
MONBALLYU J.	1178	VAN DER HERTEN B.	1220
		VAN DER LINDEN R.	1345, 1362

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1997-98

VAN DER WERFF J.H.	1155	VANDER STRAETEN M.	1363
VAN DIERENDONCK R.M.	1155	VANDERJAGT A.	1162
VAN DOORNE G.	1255, 1259, 1291	VANDERSTRAETEN F.	1296
VAN DOORSELAER A.	1156	VANDEWALLE G.	1222
VAN DURME L.	1292	VANNIEUWENHUYSE J.	1233
VAN EENHOOGHE D.	1293	VEENSTRA J.	1162
VAN GANSBEKE J.	1294	VELLE K.	1129-1130, 1223
VAN GYSEGHEM A.	1255	VERBANCK W.	1298
VAN HAUWAERT L.	1295	VERBEKE A.	1344, 1364
VAN HEDEN R.	1232	VERBERCKMOES J.	1199
VAN HEESVELDE P.	1198	VERBRUGGEN C.	1131, 1154
VAN ISTERDAEL H.	1149	VERCRUYSSSE R.	1311
VAN MOLLE L.	1221, 1355	VERHAEGHE E.	1365
VAN OVERSTRAETEN D.	1173	VERMEIREN G.	1134
VAN RECHEM H.	1157	VERMEIREN R.	1355
VAN STRYDONCK M.	1135	VERPOEST L.	1355
VAN TRIMPONT M.	1346	VERSCHAFFEL T.	1224
VAN WERVEKE A.	1150	VERSTRAETE I.	1319
VAN WINTER J.M.	1128	VERVENNE D.	1249
VAN WITTENBERGHE O.	1297	VIANE R.	1255
VANACKER D.	1141-1142, 1151	VRINTS L.	1355
VANDENBREEDEN J.	1248	WILS L.	1355

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE TE GENT

Publicaties

De volgende uitgaven van de Maatschappij zijn nog voorradig en kunnen besteld worden bij Dr. M. Boone, Blandijnberg 2, 9000 Gent.

HANDELINGEN, nieuwe reeks

I - 1944 tot en met LI - 1997
(onvolledig in de jaren '50, '60 en '70)

VERHANDELINGEN

- H. PIRENNE, *Chronique rimée des troubles de Flandre 1379-1380* (1902) 250 Fr.
- L. CLOQUET, *Les maisons anciennes en Belgique* (1907), 250 Fr.
- H. KOECHLIN, *Chapelle de la Leugemeete* (1936), 250 Fr.
- G. VAN DEN GHEYN, *L'Odyssée de l'Agneau Mystique pendant la guerre de 1940* (1945), 250 Fr.
- *Handelingen van het 36e Congres van de Federatie der Historische Kringen van België* (1956), 600 Fr.
- A. DE VOS, *Inventaris der Landbouwpachten in de Gentse Jaarregisters van de Keure*, 2 dln. (1958), samen 600 Fr.
- C. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut* (1960), 600 Fr.
- F. VANDENHOLE, *Inventaris van nieuws-, vak- en kiesbladen* (Publikatie in samenwerking met de Universiteitsbibliotheek te Gent) (1967), 600 Fr.
- K. DE VINCK, *De metamorfosen van een stadsgezicht. De Graslei en de Korenlei te Gent van de middeleeuwen tot vandaag* (1967), 600 Fr.
- J. ART, *Herdens en parochianen. Kerkelijkheidsgegevens betreffende het bisdom Gent, 1830-1914* (1979), 600 Fr.
- R. VAN DRIESSCHE, *De Sint-Pietersabdij te Gent* (1980), 600 Fr.
- M. BOONE, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)*, (1990), 600 Fr.
- P. TRIO, *De Gentse broederschappen (1182-1580)* (1990), 600 Fr.
- M. CHERRETTÉ, *Instellingen Land van Aalst* (1992), 350 fr.
- M. BERCKMOES, M. STRUYFS, *Honderd jaar geschiedenis van de Maatschappij - Indices* (1993), 600 Fr.
- V. LAMBERT, *Chronicles of Flanders 1200-1500* (1993), 600 Fr.
- K. DEVOLDER, *De Gentse gemeenteraad 1830-1914* (1994), 900 Fr.
- H. CAILLIAU, *Het begijnhof OLV-Ter Hooie 1584-1792* (1995), 600 Fr.
- A.L. VAN BRUAENE, *De Gentse memorieboeken* (1997), 700 Fr.
- H. BOUCKENOOGHE, *Meisjesopvoeding en sekse-ongelijkheid* (1998), 600 Fr.

Een korting van 30 % wordt toegestaan aan leden en studenten.

INHOUD

Philippe CROMBÉ, Recent steentijdonderzoek aan de Universiteit Gent. Een voorlopige balans	1
Jeroen BUNTINX, Lichtelaar te Lochristi, Redewinkel te Zeveneken en het Torregoed en Bruinewalle te Zaffelare. Een onderzoek naar de sociaal-economische betekenis van grote abdijpachthoeven en hun bewoners (late 13de eeuw - einde ancien régime)	17
Elke COOLENS, Armenzorg in het negentiende-eeuwse Gent. Analyse van de jaarrekeningen van de Gentse Burgerlijke Godshuizen (1820-1925)	57
Luc LIEVENS, Enkele aspecten van de Gentse Burgerwacht 1830-1920	83
Jo TOLLEBEEK, De <i>Messenger</i> en de Maatschappij. Over geschiedbeschouwing te Gent, 1870-1914	107
Leen CHARLES, Dulle Griet, het archiefbeheerssysteem van de Stad Gent	133
Peter SCHOLLIERS, Laudatio van Hilda Coppejans-Desmedt, laureate Cultuurprijs Stad Gent 1998	153
Hilda COPPEJANS-DESMEDT, Dankwoord van de laureate	157
Leen CHARLES, Marie Christine LALEMAN, Bibliografie van de geschiedenis van Gent 1997-1998	161